323.325(682.4)
301,185.14(682.4)

MEDEDELINGEN VAN DE LANDBOUWHOGESCHOOL
WAGENINGEN • NEDERLAND • 65-7 (1965)

EEN EEUW BOERENLEVEN IN ZUIDOOST-TRANSVAAL

Een onderzoek ter verdere toetsing van een gezinssociologische hypothese

G.A. KOOY

Afdeling Sociologie en Sociografie
Landbouwhogeschool, Wageningen, Nederland.

(Ontvangen 30-III-1965)

H. VEENMAN & ZONEN N.V. – WAGENINGEN 1965

320523

TEN GELEIDE

Die landelike sosiologie is een van die jongste vertakkings van 'n relatief jong wetenskap want dit is eers sedert die begin van die twintigste eeu, en in sommige lande eers laat in die twintigste eeu, dat bydraes tot hierdie gebied gelewer is. Die Republiek van Suid-Afrika ressorteer onder hierdie laasgenoemde groep en daarom is die bydrae wat prof. Kooy met die onderhawige ondersoek gelewer het, van besondere belang.

Hierdie ondersoek lewer nie alleen 'n bydrae tot die landelike sosiologie hier te lande nie, maar is veral belangwekkend om die bydrae tot die gesinsosiologie; 'n afdeling van die sosiologie waaraan daar in Suid-Afrika relatief reeds baie aandag gegee is.

Die ondersoek wat prof. Kooy in Suid-Afrika uitgevoer het, vorm 'n deel van 'n groot inter-kultuur projek wat o.a. ook in Duitsland en Spanje uitgevoer is. Alhoewel so 'n inter-kultuur projek waardevolle vergelykende gegewens bied en dus nog 'n veranderlike wat getoets kan word toevoeg, hou dit tegelykertyd die probleem in dat 'n ondersoeker, indien hy sy navorsing binne 'n vreemde kultuurverband gaan voortsit, die gevaar loop dat hy sy gegewens soms verkeerd kan interpreteer.

Dit is dus nodig dat daar eers vooraf 'n deeglike studie van die betrokke kultuur gemaak word. Dit is wel waar dat die Nederlandse sosioloog se taak aansienlijk vergemaklik word indien hy in Suid-Afrika navorsingswerk doen, omdat die Nederlandse en Suid-Afrikaanse kultuur verwant is, maar dit is reeds hierin waarin 'n groot gevaar skuil. Uitgaande van hierdie kulturele verwantskap kan die ondersoeker die saak moontlik te simplisties voorstel en nie altyd besef dat dit geen Nederlandse kultuur is wat hier vir drie eeue onafhanklik gegroei het nie, maar dat die Suid-Afrikaanse kultuur uitgekristalliseer het onder die invloed van die Nederlandse maar ook die Franse, Duitse en Engelse kultuur. Dit het onder heel besondere omstandighede gegroei tot 'n eie besondere kultuur wat in menig opsig hemelsbreed van enige van die oorspronklike kulture verskil.

Indien die ondersoeker in die kort tyd wat hy in hierdie geval tot sy beskikking gehad het, daarin geslaag het om die voorgemelde probleem te oorbrug, besit hierdie ondersoek die besondere waarde dat sekere ontwikkelings en samehang van faktore wat in die Ou Wêreld waargeneem is, ook in die Nuwe Wêreld, Suid-Afrika, bestudeer kon word.

Mag die mate van samewerking op wetenskaplike gebied, waarvan die moontlikheid weer eens deur hierdie ondersoek bewys is, steeds toeneem want dit sal alleen kan lei tot wedersydse verryking. Ons sien verlangend hierna uit.

P. M. Robbertse,
Direkteur Nasionale Buro vir
Opvoedkundige en Maatskaplike Navorsing,
PRETORIA.

VOORWOORD

Al is Suid-Afrika 'n pragtige vakansieland, was dit nie ons bedoeling om 270 dae in betreklike ledigheid, oftewel onproduktiwiteit, daar deur te bring nie. Ons sou daar egter toe gedwing gewees het as die Nasionale Buro vir Opvoedkundige en Maatskaplike Navorsing nie heel onverwagte steun aangebied het nie. Hierdie aanbod was in die eerste plek te danke aan dr. J. D. Venter, maar die Direkteur van die genoemde Buro, dr. Robbertse, was die milde skenker van intellektuele werkkragte en ander onmisbare benodighede. Buromedewerker Chr. J. van der Merwe het 'n entoesiastiese mede-uitvoerder geblyk te wees van die projek wat ons beoog het.

Onmisbare steun vir die uitvoering van die ondersoek het egter nie net uit die Oranje-Nassaugebou gekom nie. Die 'diensbereidheid' van die 42 nagraadse studente in die landbouvoorligting, van hulle hoogleraar, dr. Fred. F. H. Kolbe, en van die mense van die Departement Landbou-ekonomie van die Universiteit van Pretoria was 'voorbeeldig'. Sonder die fasiliteite voorsien deur Prof. F. R. Tomlinson sou die werk ook aansienlik minder vlot verloop het.

Dr. Jan Ploeger, die historikus, het deur sy 'inmenging' in die verslaggeving dit bewerkstellig dat die sketsmatige algemeen-historiese deel veranderings ondergaan het wat in elke geval 'n verbetering was.

Die verblyf in 'n vreemde land bring altyd aanpassingsprobleme mee wat produktiwiteit in die wiele kan ry. Dat dit in ons geval nouliks, of ten minste nouliks voelbaar die geval was, het ons te dank aan verskillende van die hierbo genoemde persone, maar ook, en nie die minste nie, aan Mej. Dien Wijers, vir die kinders Tante Dien.

Ons het die behoefte gevoel om hier die studie op te dra aan één van ons bystanders uit ons Pretoriaanse lewensfase: Prof. Fred Kolbe.

Die skrywer

INHOUDSOPGAVE

HOOFDSTUK 1. INLEIDING 9

HOOFDSTUK 2. DE LANGE WEG NAAR ZELFSTANDIG VOLKSBESTAAN . . . 16

HOOFDSTUK 3. HET NATUURLIJK DRAAGVLAK VAN EEN NIEUWE STREEKSAMENLEVING 35

HOOFDSTUK 4. BEVOLKINGSGROEI EN -SPREIDING 41

HOOFDSTUK 5. EXPANSIE VAN EEN AGRARISCH GEDOMINEERDE ECONOMIE . 56

HOOFDSTUK 6. STIJGEND NIVEAU VAN VOLKSONTWIKKELING 77

HOOFDSTUK 7. VERSCHUIVINGEN IN HET RELIGIEUSE LEVEN EN BELEVEN . 91

HOOFDSTUK 8. SAMENVATTING; DE VERANDERENDE GEZINSACHTERGROND 106

HOOFDSTUK 9. HET BOERENGEZIN UIT DE KOLONISATIETIJD 109

HOOFDSTUK 10. HET HUIDIG BOERENGEZIN 127

HOOFDSTUK 11. BESLUIT 145

Bijlage: de enquête 148

Geraadpleegde literatuur 169

HOOFDSTUK I

INLEIDING

In een tweetal perioden der geschiedenis leeft in Nederland een zeer krachtige belangstelling voor Zuid-Afrika: in de bloeitijd van het Britse imperialisme en in de huidige fase van dekolonisatie, die na de Tweede Wereldoorlog inzette. De Nederlander, die leeft rond de laatste eeuwwisseling, is dikwijls heftig bewogen door het hemeltergend onrecht, de stam- en cultuurverwante Boeren door Engels imperialistisch streven aangedaan. De thans levende Nederlander is eveneens menigmaal geëmotioneerd door het in zijn tijd bezuiden de Limpopo plaatsvindende gebeuren, maar niet, zoals eertijds, in een identificatie met een stam- en cultuurverwant Afrikaner volk.

Het is een hoogst merkwaardige ontwikkeling. In de Nederlander uit de dagen van de Anglo-Boerenoorlog is er het klare besef, dat in Zuid-Afrika een volk met de ondergang wordt bedreigd, dat meer dan welk ander volk ook met de eigen natie verbonden is. Dan taant, wanneer de Boeren tenslotte te velde voor de grote Britse overmacht gezwicht zijn, de belangstelling in Nederland voor Zuid-Afrika spoedig zeer aanmerkelijk. Bepaalde personen en instellingen te onzent blijven zich beijveren voor het behoud van nauwe betrekkingen met de Afrikaners. In het middelbaar onderwijs wordt aan de jonge Afrikaanse poëzie een plaats ingeruimd. In het algemeen genomen, wordt het besef van verbondenheid met de Afrikaners evenwel steeds meer tot een louter verstandelijk weten. Wanneer dan na de Tweede Wereldoorlog de belangstelling in Nederland voor Zuid-Afrika opnieuw zeer groot wordt, wordt de Afrikaner door de jongere generatie bijkans niet meer als stam- en cultuurverwant herkend. Het van hem nu gevormde beeld is dikwijls dat van een met grenzeloze superioriteitswaan behepte onderdrukker van zijn gekleurde landgenoten. Hij wordt nagenoeg alleen nog gezien in zijn vermeend rassistisch aspect, een kijk overigens op zijn instelling, die o.i. onjuist is. Dat Nederlandse cultuur buiten Europa slechts op enige schaal in Zuid-Afrika is blijven bestaan en daar zijn belichaming vindt in de Afrikaner, heeft nauwelijks een plaats in het voelen en denken van menig Nederlander, levend een halve eeuw na de Boerenoorlog.

Voor de Nederlandse socioloog is Zuid-Afrika intussen toch het land, waar hij meer dan elders zijn wens tot opsporing van sociaal-culturele wetmatigheden in vervulling kan doen gaan. Hij is vertrouwd met een aantal ontwikkelingen in zijn eigen Nederlandse maatschappij. In die maatschappij heeft hij bepaalde causaliteiten of anderssoortige samenhangen ontdekt op basis van er verrichte empirische onderzoekingen. Zijn het samenhangen, die mogen worden gegeneraliseerd? Of gelden zij slechts binnen het specifiek-Nederlandse ontwikkelingskader? Nader onderzoek in te stellen in Zuid-Afrika is daarom vooral zo aanlokkelijk, omdat in dat land Nederlandse cultuur zich drie eeuwen lang zelfstandig ontwikkelde onder omstandigheden, die hemelsbreed van de Europese verschilden en bleven verschillen.

Wiens oor even gewend is aan het Afrikaans, zal er mee instemmen, dat deze jonge cultuurtaal dichter bij het Algemeen Beschaafd Nederlands ligt dan het dialect van de Groninger, de Twent of de Zuidlimburger. Wie een dienst heeft meegemaakt in één der Afrikaanse kerken, heeft, behoudens het taalverschil, nauwelijks onderscheid kunnen opmerken met een dienst van enige goed orthodox-protestantse gemeente in Nederland. Amsterdam, Dordrecht, Utrecht, Amersfoort en Ermelo zijn Nederlandse geografische namen. Men vindt diezelfde namen echter ook op een kaart van de Republiek van Zuid-Afrika. Het kost geen moeite om een groot aantal overeenkomsten meer aan te wijzen tussen Nederland en Afrikaans Zuid-Afrika, maar het zal ook zonder verdere uitweiding op dit punt aannemelijk zijn, dat de Nederlandse waarnemer in de huidige republiek veel van het leven thuis herkent. Dat is overigens in het bijzonder het geval in de Oranje Vrijstaat en Transvaal.

Hoe anders waren echter de omstandigheden, waaronder dit uit een handvol kolonisten gegroeide Afrikaner volk van nu ruim 1.500.000 zielen zijn eigen identiteit zocht te behouden. Anders dan in Nederland lieten bodem en klimaat een intensieve landbouw doorgaans niet toe. Speciaal de watervoorraad was en bleef in dit onmetelijke land bezuiden de Limpopo het grote probleem. Zo kan men vandaag de dag nog, nu een moderne landbouwtechniek ter beschikking is en ook gretig wordt benut, in grote delen van de republiek een beweidingsdichtheid aantreffen van één of twee schapen per twee ha. In die gebieden moet het schaap de voorkeur worden gegeven boven het rundvee, omdat niet alleen de 'grasmat' zulk een lage voedingswaarde bezit door soms maandenlange droogte, maar ook, omdat de grondwatervoorziening voortdurend een zorgenpunt is voor de boer. Het zeer extensieve bedrijfstype ten spijt verkwijnen in die gebieden in sommige jaren nog duizenden dieren door chronisch watergebrek. In andere, eveneens grote delen van Zuid-Afrika lieten de physisch-klimatologische condities akkerbouw toe, maar het is niet voor niets, dat daar de teelt van de weinig droogtegevoelige mais ging overheersen. Overigens is misoogst in die gebieden, hetzij door te lang uitblijvende regen, hetzij door zware hagelstormen, hetzij door insectenplagen, een normaal risico voor de boer. Het is waar, dat het watervoorzieningsprobleem mettertijd vergroot werd door onoordeelkundig bodemgebruik, maar, zeker in vergelijking met Nederland, is de republiek een land met een zwak agrarisch potentieel. Een andere omstandigheid, waardoor het leven van de Afrikaner zo anders gestempeld werd dan dat van de Nederlander, was de lang bijzonder moeilijk overbrugbare afstand tot de bronnen van de snel cumulerende Europese cultuur. De groeiende afstand tot het 'ontvangstcentrum' van die cultuur onder het trekkerselement – hierover echter later nader – versterkte nog de geestelijke isolatie. Dan was er voorts de strijd van generaties tegen de hoger uit Afrika instromende Bantu en de in menig opzicht 'superieure' Brit. Het mag een wonder heten, dat het Afrikaanse volk met thans een zielenaantal van slechts 1.500.000 onder de geschetste omstandigheden uit Schrift, wetboek en jachtgeweer voldoende kracht kon putten om zichzelf te blijven. Als groter wonder nog is te beschouwen, dat dit lang geïsoleerde, van Bantuzijde door primitivisering bedreigde en economisch een tijdlang uitgeputte volk momenteel de

politiek en culturele dominant vormt in een republiek, waarvan de totale bevolking 17.000.000 bedraagt.

Inderdaad, de Nederlandse socioloog vindt in Zuid-Afrika prachtige, zo niet unieke, mogelijkheden voor het vergelijkende onderzoek, dat noodzaak is, wil hij verantwoord kunnen generaliseren. Hij kan er, zoals gezegd en misschien tevens voldoende verklaard, zijn onderzoek doen in een milieu, dat enerzijds meer dan enig ander met het Nederlandse overeenkomt en anderzijds daarvan grotelijks verschilt. De culturele overeenkomst sluit voor hem, indien het nog opmerking behoeft, dan nog dat onschatbare voordeel in, dat geen taalprobleem rijst. Voorts vindt hij onder de Afrikaners een hartelijke medewerking, omdat zij voor de Nederlander, al zijn zij doorgaans wat verbijsterd door diens houding inzake hun rassenbeleid, een bijzondere genegenheid zijn blijven koesteren.

In december 1963 vertrokken wij voor een verblijf van ongeveer 8 maanden naar Zuid-Afrika met het oogmerk om daar onder de Afrikaners een gezinssociologisch onderzoek af te sluiten, dat wij enkele jaren eerder, te zamen met onze Duitse collega HERBERT KÖTTER, op het Europese platteland hadden aangevat. Het zal geen toelichting behoeven, dat het niet wel mogelijk is in acht maanden tijds in een vreemd land een sociologisch onderzoek bevredigend te voltooien, zelfs, wanneer dit bescheiden in opzet is. Wat wij beoogden, kon niettemin tot op grote hoogte worden volbracht, maar alleen dank zij de meer dan voortreffelijke medewerking van de zijde van het 'Nasionale Buro vir Opvoedkundige en Maatskaplike Navorsing' te Pretoria. Het gedachte project werd als het ware getweedeeld. Een medewerker van genoemd bureau, de socioloog Chr. J. van der Merwe, nam het op zich, een enquête uit te voeren, overigens aan de hand van een in Duitsland, Nederland en Spanje gebruikte vragenlijst. onder gezinnen uit de middenstand te Pretoria en onder boerengezinnen in Ermelo, een landdrostdistrict in Zuidoost Transvaal. (Ter nadere oriëntatie, zie: kaart 1.). Wij zelf belastten ons met een *historisch*-sociologische studie van het agrarische gezin in dit landelijke Ermelo. Ingevolge gemaakte afspraak zou ieder der onderzoekers, hoewel steeds nauw met de ander samenwerkend, het verslag van het eigen onderzoekgedeelte voor zijn rekening nemen.

Tot recht begrip dient iets meer over de aard van het internationale project als geheel te worden gezegd. Dit dan werd ondernomen in de wens, dat de kennis van de sociologisch onthullende trends in het gezinsleven op het modern-Westerse platteland zou worden verbreed en tegelijkertijd verdiept. Achter dit onderzoek stond de hypothetische gedachte, dat het plattelandsgezin in samenhang met de ontsluiting van het platteland in de Westerse cultuurkring evolueerde of bezig was te evolueren van een bepaald type naar een ander bepaald, in belangrijke mate aan het voorgaande tegengesteld type. Schematisch weergegeven, werd er veronderstellend vanuit gegaan, dat het gezin op het geïsoleerde, nog onontsloten platteland werd gekenmerkt door:

integratie in familie-, buurt- en kerkverband; 'Situationsehe', d.i. een objectieve huwelijksintegratie; patriarchaliteit; een primair economische functionaliteit; emotioneel-repressieve en daarmee stabiele betrekkingen tussen de leden.

Daarentegen werd het gezin op het open, ontsloten platteland verondersteld te zijn:

gesloten, daarmee autonoom t.a.v. familie, buurt en kerk; gebaseerd op 'Neigungsehe', een door subjectieve verlangens van de partners ingegeven huwelijksverhouding dus; democratisch in structuur; functioneel in de eerste plaats 'affektbezogen', d.i. gericht op de bevrediging van de behoefte aan begrip en warmte, levend bij elk der leden; emotioneel expressief en daarmee labiel.

Verondersteld werd voorts, dat de ontwikkeling in kwestie neer kwam op een 'verburgerlijking' van het plattelandsgezin. Deelhebber geworden in een grotere samenleving, waarin stad en industrie een belangrijke rol spelen, zouden de nieuwe wezenskenmerken van het gezin op het (open) platteland een weerspiegeling vormen van die van het gezin uit de stedelijke nieuwe middenstand. Zeer wel werd echter beseft, dat de mate van plattelandsontsluiting van land tot land en soms zelfs van 'community' tot 'community' nog zeer sterk uiteenlopend is.

DOUMA, in Nederland de eigenlijke uitvoerder van het onderzoek, toonde aan, dat de hypothese in twee Zuidhollandse plattelandsgemeenten met overeenkomstige historische achtergrond, maar verschillend in graad van 'verstedelijking', klopt. VAN DEENEN, die het veldwerk in Duitsland verrichtte in twee gemeenten met zelfde onderlinge overeenkomst en verschil, kwam tot een gelijke bevinding. Wel zij terloops opgemerkt, dat in termen van de hypothese de bewuste Nederlandse plattelandsgezinnen iets moderner waren dan de Duitse landelijke gezinnen in kwestie. Het later in Spanje begonnen onderzoek bevindt zich in een stadium van afsluiting, zodat over de uitkomst nog niets definitiefs kan worden gezegd.

Ook, wanneer de hypothese al juist zou blijken in het zo sterk van het Duitse en Nederlandse afwijkende Spaanse milieu, zou nog zeer weinig zekerheid zijn verkregen, dat zij waarheidsgetrouw de ontwikkeling weergeeft voor het ganse Westerse platteland. Daarom werd gedacht aan Zuid-Afrika als een milieu voor voortgezette toetsing. Dat was het geval, omdat, zoals eerder uiteengezet, de Nederlandse socioloog onder de Afrikaners in het algemeen bijzondere onderzoekingsmogelijkheden heeft, maar ook vanwege de eigensoortigheid van het platteland daar. Het Zuidafrikaanse platteland representeert het type van het jonge blanke kolonisatiegebied, althans verder van Kaapstad. Het heeft structuurkenmerken, die aanmerkelijk afwijken van die van het Europese platteland met zijn doorgaans relatief hoge bevolkingsdichtheid, doch het heeft veel gemeen met het platteland in tenminste de Angelsaksische kolonisatiegebieden.

In eerste instantie werd gemeend, dat ook in Zuid-Afrika twee plattelandse 'communities' met sterk overeenkomstig verleden, welke in recenter tijd in verschillende mate werden omsloten, het studieterrein dienden te vormen. Verschillende overwegingen en omstandigheden, die hier geen uitvoeriger vermelding behoeven, leidden er evenwel tenslotte toe, dat werd volstaan met het onderzoek van het gezinsleven in één enkel landelijk gebied. Deze beperking werd wel gecompenseerd, nl. door een uitbreiding van het onderzoekveld naar de grote stad. Dit hield in – en het is voor het totale project van groot belang –, dat voor het eerst het gezin uit de stedelijke nieuwe middenstand in het onderzoek werd opge-

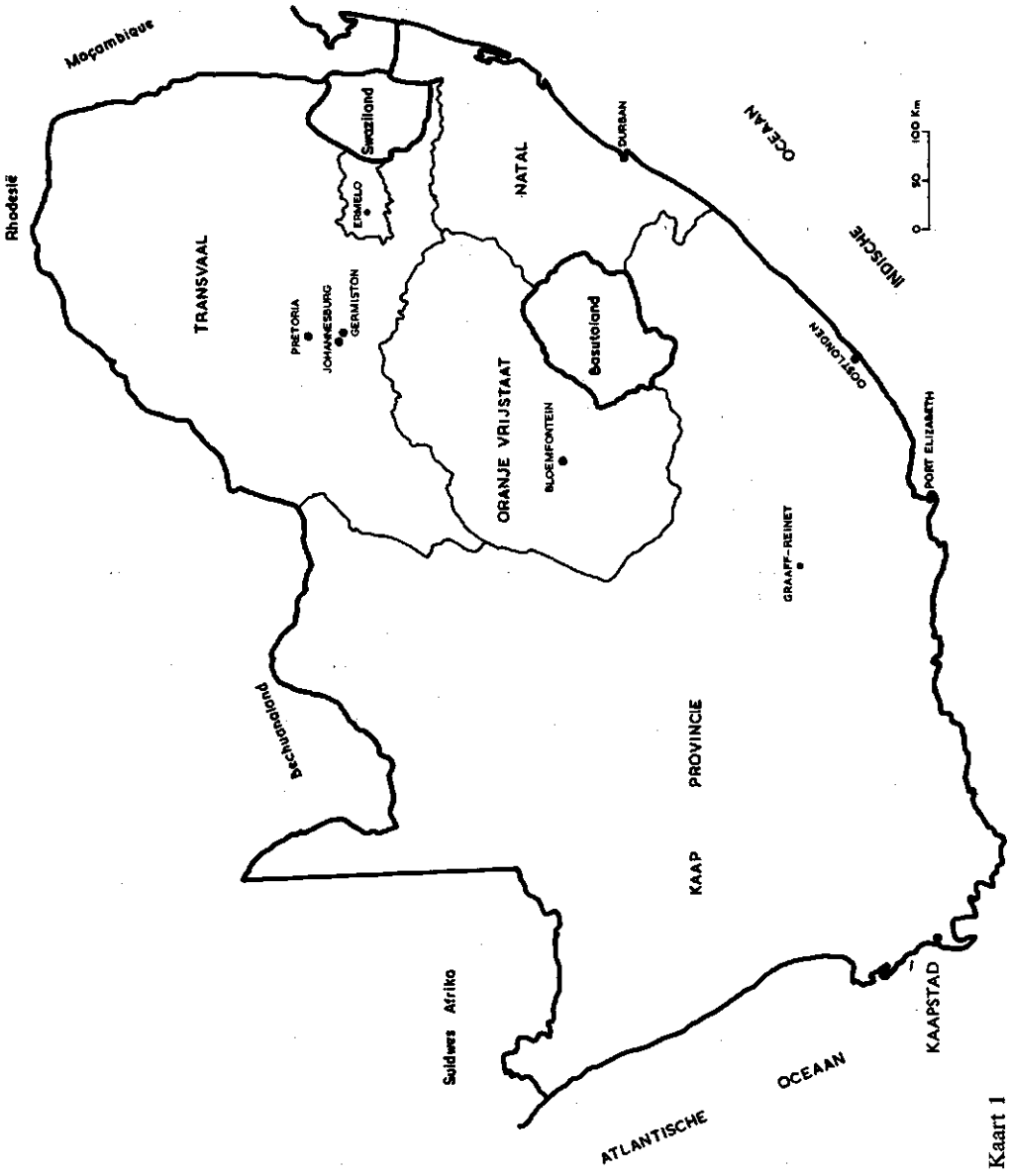
Rhodesië
Moçambique
Swaziland
ERMELO
TRANSVAAL
PRETORIA
JOHANNESBURG
GERMISTON
NATAL
DURBAN
OCEAAN
INDISCHE
0
50
100 Km
Basutoland
ORANJE VRIJSTAAT
BLOEMFONTEIN
OOSTLONDEN
PORT ELIZABETH
GRAAFF-REINET
Bechuanaland
KAAP PROVINCIE
Suidwes Afrika
KAAPSTAD
ATLANTISCHE
OCEAAN

Kaart 1

nomen. Nu kon worden bepaald ook, in hoeverre het plattelandsgezin werkelijk tendeerde naar het veronderstelde 'burgerlijk-stedelijke'. Een nieuwe dimensie werd dus als het ware aan het project toegevoegd. De vergelijking had tot dusverre steeds een vergelijking in de ruimte betroffen. Doordat nu enerzijds stad en platteland werden vergeleken en anderzijds oude plattelandse toestand met nieuwe, was de tijdsvergelijking *empirisch* toegevoegd. De ruimtelijke vergelijking – het werk van Van der Merwe – geven wij binnen dit bestek niet verder de aandacht en zo kunnen wij terugkomen bij het onderzoekgedeelte, waarom het in deze publikatie gaat.

Verantwoord dient te worden misschien, waarom Ermelo als gebied van onderzoek werd gekozen. Het moet dan direct worden toegegeven, dat het werk ook elders op het platteland van Zuid-Afrika verricht had kunnen worden. Wel stelden wij zekere eisen van historische, ethnische en topografische aard. Het te kiezen gebied diende een relatief jong blank kolonisatiegebied te zijn. (Dat sloot in ieder geval het platteland rond Kaapstad als studieobject uit.) De er woonachtige bevolking moest ook geheel of in overgrote meerderheid Afrikaans-sprekend zijn. (Ook dat legde een ruimtelijke beperking op, al bleef de keuze over uit honderden 'communities'.) Tenslotte werd noodzaak geacht, dat de stad in physieke zin verre was. Welnu, aan deze drie eisen voldoet Ermelo. Daar het gelegen is in zuidoost Transvaal, trokken de eerste blanke kolonisten er niet eerder dan na het midden der 19de eeuw binnen. Weliswaar behoorde een kleine groep Schotten tot de oudste kolonisten, maar momenteel is Ermelo bijkans geheel Afrikaans. Dat de stad verre bleef van het landdrostdistrict, is uit de volgende gegevens af te leiden: afstand Ermelo-Centrum (5000 blanke inw.) tot de meest nabijzijnde grote stad, Germiston, 210 kilometer, tot Johannesburg en Pretoria elk 230 kilometer. Het was de klaarblijkelijke aanwezigheid te Ermelo van streekkenners, die een Nederlandse socioloog met liefde baanwijs wilden maken in hun district, waardoor het onderzoek daar ging plaatsvinden.

De gevolgde methode van onderzoek is de normale 'eclectische' methode van de historiserende socioloog. Een veelheid van bronnen werd aangeboord: ambtelijke archieven van burgerlijk bestuur en kerk, censuspublikaties, andere publikaties van het 'Buro vir Statistiek', studies over de Transvaalse geschiedenis, een studie over de Ermelose geschiedenis tot 1902, het geheugen van oudere inwoners, een enquête, enz., enz. Het onderzoek verliep dikwijls zeer moeizaam, waarvoor echter niemand enige blaam treft. De historische bronnen zijn in Zuid-Afrika beperkter dan in Nederland en bovendien liggen zij ruimtelijk veel meer verspreid dan in ons land. Voorts moet de onderzoeker zich herhaaldelijk het hoofd breken met het probleem, hoe statistische gegevens van verschillende tijdstippen onderling verantwoord vergelijkbaar te maken. De lezer zal hierna overigens wel enig zicht krijgen op de moeilijkheden, die wij met de bronnen hadden, al zullen wij trachten een verslag te geven, waarin jeremiades over materiaaltekort tot een minimum beperkt blijven. Naast bronnenschaarste doet zich, wat de statistische gegevens betreft, het probleem van onbetrouwbaarheid der bronnen voor. Het oudere statistische materiaal is niet zelden onbetrouwbaar. Waar dit kon worden vastgesteld, zullen wij uiteraard niet nalaten, daar melding van te maken.

De ontwikkeling van het gezinsleven in een Zuidafrikaans plattelandsgebied kan niet bevredigend worden geschetst onder negatie van de ontwikkeling van het lokale maatschappelijke kader, waarbinnen dit gezinsleven functioneert. Wij gaan nog verder. Ook aan de ontwikkeling van de Afrikaanse maatschappij vóór de kolonisatie van zuidoost Transvaal kan niet geheel voorbij worden gegaan, wil de Nederlandse lezer zich enigermate een voorstelling kunnen vormen van het Ermelose gezinsleven vroeger en nu. Op het maatschappelijk kader van Ermelo zullen wij dan ook uitvoerig ingaan, alvorens ons met het gezinsleven bezig te houden. Allereerst wijden wij echter een aantal bladzijden aan genesis en gedeeltelijke exodus van het Afrikaanse volk. Vanzelfsprekend is de behandeling van één en ander schetsmatig. Wij hebben ons – zo dit al opmerking behoeft – voor het verkrijgen der noodzakelijke data gewend tot zowel de hoogstaangeschreven 'Engelse' historiografie als de beste Afrikaanse geschiedschrijving. WALKER, VAN JAARSVELD, MULLER en PELZER waren onze voornaamste leidslieden bij onze poging, een integraal beeld te verkrijgen.

HOOFDSTUK II

DE LANGE WEG NAAR ZELFSTANDIG VOLKSBESTAAN

In april 1652 richten Opperkoopman Van Riebeeck en zijn mannen, ingevolge daartoe van de Heren XVII ontvangen opdracht, aan de Kaap een verversingsstation in voor de schepen, die de vaart onderhouden tussen de Republiek en Oost-Indië. Op 16 september 1795 wordt de Capitulatie van Rustenburg getekend. De Britse Generaal Clarke neemt op die dag de Kaapkolonie in naam van Koning George III. Ten tweede male zal meest zuidelijk Afrika een Nederlands bewind kennen, maar dit keer zal het zich daar geen 143 jaar weten te handhaven. Het is nu niet meer tijd vergund dan 2 jaar en 11 maanden. Het duurt van februari 1803 tot januari 1806. Dan is de politieke rol van de Nederlanders aan de Kaap voor goed uitgespeeld. De oude rivaal Groot-Britannië is voortaan de nominale machthebber in de Kaapkolonie, maar een machthebber, opgescheept met een moeilijk beheerbare Nederlandse nalatenschap...

De ontwikkeling van de blanke samenleving onder Nederlands bestuur aan de Kaap is uiteraard door een veelheid van factoren bepaald. Eén factor lijkt echter sterk overheersend te zijn geweest: de bewindvoering door of namens een handelslichaam (de VOC), dat veel minder in het welzijn der onderdanen in zuidelijk Afrika dan in hoge winstuitkeringen aan zijn aandeelhouders is geïnteresseerd. Ook bij het gegeven 17de en 18de eeuwse technologisch niveau zijn er relatief vrij grote mogelijkheden tot ontwikkeling van tenminste het gebied van winterregens rond Kaapstad. De listen en lagen van het klimaat, benevens de grote afstand tot koopkrachtige markten vormen weliswaar zekere belemmeringen voor een grootschaalse agrarische produktie door een blanke kolonistenbevolking, maar er liggen hier niettemin goede kansen voor een omvangrijk aantal Europese boeren. De Kaap is zonder twijfel een gebied, waar bij een krachtig immigratiebeleid en een politiek, gericht op het welzijn der kolonisten, een levenskrachtige, volkrijke blanke samenleving had kunnen groeien onder Nederlands bewind. In plaats daarvan wordt onderontwikkeling er 143 jaar lang de normale toestand. De VOC is niet verder in blanke kolonisatie geïnteresseerd dan tot het punt, waarop deze kan strekken tot toereikende bevoorrading van haar schepelingen met vers vlees, koren, groenten en wijn. Maar de gebeurtenissen nemen nooit geheel en al die loop, welke strookt met de interessen en wensen van overheden.

Kort na de bezetting van de Kaap door de VOC wordt door Commandeur Van Riebeeck de eerste grond uitgegeven aan zelfstandige ondernemers. In 1657 worden aan 9 streng gekeurde aspirant-boeren van deels Nederlandse, deels Duitse afkomst 'plaatsen' toegekend van elk ongeveer 13 morgen.[1] Deze

[1] De Zuidafrikaanse morgen – tot heden gebruikt – komt overeen met de oude Rijnlandse morgen, d.i. 0,85 ha.

zgn. Vryburgers worden weliswaar economisch sterk gekneveld – de Compagnie schrijft de teelten voor en bepaalt ook de prijs der te markten produkten –, maar desondanks is 5 jaar na de vestiging der eerste Nederlanders aan de Kaap een agrarische ondernemersstand geboren. Geleidelijk breidt die stand zich in de naaste omgeving van Kaapstad uit. In 1660 is het aantal zelfstandige boeren reeds ongeveer 60 en in 1678, achttien jaar later, vindt een Europese landbouw beoefening tot over de Kaapse vlakten, aan de voet van de Hottentots Hollands bergen. De vérziende Commandeur, later Gouverneur, Simon van der Stel (1678–1699) beijvert zich voor een gesteunde immigratie van blanke boeren. Door zijn beleid vooral bedraagt in het jaar 1688 het aantal Vryburgers ongeveer 1200. In laatstgenoemd jaar en enige daaropvolgende jaren wordt het blanke boerenelement kwalitatief belangrijk versterkt door de aankomst van bijkans 200 Hugenoten. De eerste boeren waren, volgens vele schrijvers, gewoonlijk weinig ontwikkelde en geestelijk weinig strijdvaardige Compagniesdienaren van Nederlandse en Noordduitse origine. De Hugenoten daarentegen heten veelal te zijn fanatieke calvinisten met bovendien een grote ondernemingslust en -zin. Van der Stel is niet blind voor het gevaar van een minoriteitsprobleem, dat de komst van deze Fransen met zich mee zou kunnen brengen. Zijn politiek is dan ook gericht op een snelle vernederlandsing van de groep, o.m. door hun plaatsen toe te wijzen naast en tussen de overige kolonisten. Geheel moeiteloos verloopt de assimilatie niet, maar na verloop van tijd gaan de Hugenoten, mede door gemengde huwelijken, in de overige boerenbevolking op. Hun komst laat echter, naar het lijkt, zijn sporen na. Men mag waarschijnlijk aannemen. dat het calvinisme van de latere Afrikaner vooral de erfenis is van deze Franse inwijkelingen. Of, zoals SHEILA PATTERSON meent, door de Hugenoten een 'anti-Europese' geestesgesteldheid onder de kolonistenbevolking is bevorderd, laat zich overigens moeilijk verifiëren.

Onder Gouverneur Willem Adriaan van der Stel (1699–1707) vindt de gesteunde immigratie van boeren nog op enige schaal voortgang, maar na de terugroeping van deze gouverneur is het met iedere steun aan de aspirant-immigrant gedaan. Het verhaal behoeft hier niet in details te worden gebracht. De kern van de zaak is, dat onder de Vryburgers successievelijk meer bezwaren ontstaan tegen de handel en wandel van de tweede Van der Stel. Dit resulteert in een petitie, ontworpen door een ontwikkeld burger uit Stellenbosch, Adam Tas. De petitie, getekend door 63 burgers, van wie de helft Hugenoten zijn (!), wordt naar Batavia gesmokkeld. De VOC-autoriteiten daar zenden één kopie er van naar Amsterdam en een andere naar Kaapstad. De gouverneur treedt onmiddellijk drastisch tegen de oppositie op, wanneer hij van de geuite grieven kennis heeft genomen. Dit zal er niet toe hebben bijgedragen, dat zijn beleid door de Heren XVII meer positief werd beoordeeld. Hoe het zij, Willem Adriaan wordt naar Amsterdam teruggeroepen, waar hem een proces wacht. Het resultaat van het proces is het ontslag van de gouverneur. Voor de toekomst van de kolonie is een ander aspect van deze pijnlijke zaak evenwel van meer gewicht. 'The two outstanding facts in the van der Stel controversy were first that the burgers, the 'bastards of the Compagny', had defeated the officials, 'the Company's legitima-

te children', and secondly, that the Seventeen were so alarmed that they decided to send no more immigrants to the Cape.'[1]

Na 1707 is het vraagstuk der gesteunde immigratie nog niet direct opgelost. In 1716 herkrijgt het duidelijk zijn actualiteit. Dan nl. bereikt Gouverneur Maurits de Chavonnes (1714–1724) en diens Raad het verzoek van de Hoogmogende Heren, te willen rapporteren over de wenselijkheid van een voortzetting der sinds 1707 stopgezette gesteunde immigratie. In 1717 bereikt het rapport de Republiek. Eén lid van de Raad, de garnizoenskapitein Dominique de Chavonnes (broer van de gouverneur), heeft een pleidooi gevoerd voor hervatting van de immigratie. (Het is een pleidooi, dat de 20ste eeuwer verbaast door het diepgaande politiek-sociologische inzicht van deze 18de eeuwse krijgsman.) De Raadsmeerderheid, alsmede de gouverneur zelf pleiten echter tegen enige hervatting. Door verdere invoering van slaven – men is daarmee reeds in 1657 begonnen – zal de Compagnie beter worden gediend...De Heren XVII besluiten van verdere steun aan aspirant-immigranten af te zien en, overeenkomstig het andere advies van de meerderheid hunner raadgevers te Kaapstad, de import van slaven te bevorderen... Het rapport van 1717 is, meent WALKER hoogstwaarschijnlijk terecht, beslissend geweest voor de verdere ontwikkeling van de Kaapkolonie in economische en demografische zin. 'The colony, denied a steady recruitment of European immigrants, was condemned to slave labour and a rigidly restricted market. The history of the 18th century was foreshadowed in Dominique de Chavonnes' report: stagnation in the West, dispersion in the East, and intellectual and material poverty throughout.'[2]

In 1707 telt de kolonie om en nabij 1600 Vryburgers (volgens een bepaalde bron 803 volwassenen en 820 kinderen), in 1754 beloopt de totale blanke bevolking goed 5500 zielen. In 1778 worden 9867 burgers, 1122 compagniesbeambten en 454 soldaten geteld. In januari 1806, wanneer aan het Nederlandse bewind voor goed een einde komt, is de Europese bevolking toegenomen tot bijna 26.000 personen. Het staat vast, dat de uit deze cijfers afleidbare groei der blanke bevolking in de loop der 18de eeuw geheel uitvloeisel is van natuurlijke aanwas. Het rapport van 1717 had het bevolkingsbeleid van de VOC in Zuid-Afrika tot het einde der dagen dezer roemruchte Compagnie bepaald. Daarmee was de Kaapkolonie van het begin der 18de tot het begin der 19de eeuw tevens verschoond gebleven van een influx op enige schaal der liberaler ideeën op ieder gebied, die in Europa tot ontwikkeling waren gekomen.

Doemde het rapport van 1717 de kolonie tot verregaande geestelijke en materiële zelfgenoegzaamheid voor de duur van bijna een eeuw, ook veroorzaakte het middellijk, dat een reeds aan het begin der 18de eeuw zich aftekenende samenlevingsstructuur werd geconserveerd. De Kaapkolonie blijft tot haar definitieve overname door de Britten een kolonie, waarvan de blanke bevolking in 3 hoofdgroepen met eigen stijl en belang uiteenvalt: de stedelingen, de plaats-

[1] Walker, A history of Southern Africa, Pag. 66. W. drukt zich hier overigens wel erg scherp uit, maar de genegenheid voor de Vryburgers was zonder twijfel heel gering. Wat Jan van Riebeeck in zijn Dagregister van de Vryburgers verhaalt, wijst o.m. in die richting.
[2] idem, pag. 76.

boeren en de trekboeren. De stedelingen zijn, naast Compagniesbeambten, Vryburgers, die verschillende takken van bedrijf, w.o. soms niet zonder succes door de VOC illegaal verklaarde handel, uitoefenen te Kaapstad en de andere, kleinere centra. De plaatsboeren zijn akkerbouwers, fruittelers en wijnproducenten in de winterregenzône rond Kaapstad. De trekboeren zijn de zich voortdurend verder van het bestuurscentrum verwijderende veehouders. Het zijn de laatsten, die ons hier verder alleen interesseren, omdat tot hun groep de mannen en vrouwen behoren, welke als zgn. Voortrekkers, behoudens de eerder genoemde Schotten, kort na het midden der 19de eeuw Zuidoost Transvaal binnen trekken.

Veel in de genese van de groep der trekboeren is tot op de huidige dag onopgehelderd gebleven. Het kan inderdaad zijn, dat haar ontstaan goeddeels voortvloeide uit een reeds vroege conflictverhouding tot de compagniesbeambten, maar het is evenmin onmogelijk, dat per saldo economische factoren daarin sterk bepalend waren. Hoe dan ook, aan het begin van de 18de eeuw is de trekboer er reeds en, naarmate zijn groep in getalssterkte toeneemt en het door haar geoccupeerde gebied zijn grenzen verder van Kaapstad gaat vinden, worden zijn karaktercontouren duidelijker. De latere geschiedschrijving en letterkunde overtuigen er in de eerste plaats van, dat deze marginale Westerling uit de droge hooglanden vér noordoostelijk van Kaapstad in de bewogen geschiedenis van Zuid-Afrika een hoofdrol gaat spelen. Zij doen voorts echter ook begrijpen, dat de wezensaard van de trekboer, de stamvader van het huidige Afrikaans nationalisme, nog altijd een controversieel onderwerp par excellence is gebleven. In huidige nationalistische kringen en in de oudere Afrikaanse geschiedschrijving leeft de voorstelling van de trekboer als een individu, begiftigd met de hoogste christelijke en algemeen-menselijke deugden. In de 'liberalistisch'-Engelse historiografie is een beeld van hem gevormd, waarin de nadruk valt op zijn gebrek aan zin tot samenwerking, zijn grenzeloze verachting voor de niet-blanke medemens, zijn beperkte geestelijke horizon en zijn hypocrisie. Wij laten daarom graag na, de poging te ondernemen, zijn wezensaard te schetsen. Intussen zijn enkele dingen zeker: de trekboer vertegenwoordigt een uiterst gehard mensenslag, een type, gestaald onder de voortdurende aanslagen op zijn existentie door medemens en natuur; hij heeft een 'closed mind', d.w.z., dat hij leeft bij onaantastbare voorstellingen en waarden; zijn zelfrechtvaardiging zoekt hij altijd weer in een Bijbels fundamentalisme. Overigens is zijn Schriftuurlijke levens- en wereldbeschouwing niet zo zeer bevreemdend. Hij heeft de Bijbel als enig boek met zich de wildernis ingedragen. Waarin is hem duidelijker herkenning van eigen zelf en eigen levenssituatie mogelijk dan in het Oude Testament, dat voortdurend spreekt van de door Jehova uitverkoren Israëliet, wiens bestaan een zo treffende gelijkenis heeft met het zijne?

De trek van de semi-nomadische veeboer gaat verder. In het noordoosten en oosten heeft hij tegen het vierde kwart der 18de eeuw streken bereikt op 900 kilometer van Kaapstad. Zijn zelfhandhaving is slechts mogelijk, omdat hij zeer gehard is geraakt. De door hem geoccupeerde gebieden zijn nog vol roofwild, dat een voortdurende bedreiging vormt voor zijn kudden en soms zelfs voor het eigen leven. Hottentotten en Boesmans doen bij tijd en wijle afbreuk aan zijn

vee en ander bezit en ook van hun kant dreigt niet bij uitzondering levensgevaar. Droogte doet zijn vee kreperen. Ziekten van epidemische aard zijn andere bedreigers van zijn levende have. Na 1776 wordt het bestaan van de trekboer er niet zelden nog moeilijker. In laatstgenoemd jaar vindt het eerste contact plaats met Xhosa's, een, in vergelijking met de zeer primitieve Boesmans en niet veel hoger ontwikkelde Hottentotten, te duchten Bantuvolk. Enige jaren later, in 1779, breekt de Eerste Kafferoorlog uit. Na die eerste oolog met de Bantu zullen er tot het midden der 19de eeuw nog 7 tegen hem gevoerd moeten worden en daarin zal de trekboer altijd partij zijn. Het verloop van die eerste oorlog met de Bantu is tekenend voor de positie van de trekboer, waarom wij er dan ook iets meer over zeggen. Sedert Willem Prinsloo zich dan in de vroege zeventiger jaren had gevestigd op de Boschberg, was in het uiterste oostelijke 'grensland' enige instroming van blanke boeren ontstaan. Spoedig klagen deze grensboeren bij Gouverneur Van Plettenberg (1774–1785) over veediefstal door Xhosa's, maar voor van enig gouvernementsingrijpen sprake is, is de Eerste Kafferoorlog begonnen. De oorlog is in eerste instantie een oorlog, gevoerd door uitsluitend de kolonisten, welke optreden à titre personnel. 'The first war, a prolonged series of skirmishes, ended in favour of the colonists. Josua Joubert and his friends took it on themselves to form a commando, killed many Kaffirs and shared the captured cattle among themselves; where upon the Council of Policy reluctantly allowed the local officials to take action and itself appointed Adriaan van Jaarsveld fieldcommandant. Van Jaarsveld drove the Xosas back across the Fish, not without one bad display of treachery against the Imidange; the commando shared the 5300 captured cattle, and for a time the eastern border had peace.'[1]

De kloof tussen de gestaag verder van Kaapstad wegtrekkende veeboer en zijn wettige overheid verwijdt zich onder de druk der na 1779 voor de boer nog moeilijker geworden omstandigheden en de voortgaande beperking der communicatiemogelijkheden met de regeringszetel. Het gevoelen, dat het gouvernement dient te beschermen en niet dient te belasten wordt verder versterkt. Bescherming van gouvernementswege impliceert in de ogen van de trekboer in diens specifieke omstandigheden zeker ook dit: 'sanctioning the farmer's claim to unlimited land, ensuring an adequate supply of nonwhite labour and high prices for farm produce, and providing arms, ammunition, and if necessary troops to protect the farmer from Bushmen depredations and Kaffir raids.'[2] Het gouvernement is noch bereid, noch in staat, een dergelijke vorm van protectie te bieden. Tenslotte culmineert het onlustgevoelen van de trekboer jegens zijn Kaapstadse regeerders en de door hen naar het binnenland gezonden ambtenaren in niets minder dan een uitgesproken revolutie. Deze revolutie is de geschiedenis ingegaan als het optreden der Graaff Reinet-rebellen.

De periode 1781–1784 heeft de Kaapkolonie een economische opleving gebracht, waarvan ook de grensboer meeprofiteert, als gevolg van de legering van een Franse bondgenotelijke troepenmacht. De prijs van onroerend goed, slaven en paarden bv. stijgt met 50 à 100 procent in deze jaren. Wanneer echter Van

[1] Walker, pag. 7.
[2] Patterson, pag. 7.

der Graaff (1785–1791) het gouverneurschap heeft aanvaard, gaat het met de kolonie in financieel opzicht snel in een verkeerde richting. In Amsterdam wordt met een schok beseft, dat de Kaap de VOC meer is gaan kosten dan alle andere Oostindische stations te zamen...Dat Van der Graaff, die van de kolonie een 'fool's paradise' heeft gemaakt, dient te worden teruggeroepen, is duidelijk. Op 24 juni 1791 scheept hij te Kaapstad in voor de terugkeer naar het vaderland, maar met hem gaan de Duitse en Zwitserse huurlingen, die voor de kolonisten goede afnemers zijn geweest. De in juli 1792 gearriveerde Speciale Commissarissen, Nederburgh en Frykenius, moeten vaststellen, dat de grote meerderheid der kolonisten financieel is geruïneerd...Deze commissarissen voeren, door de Heren XVII daartoe uitdrukkelijk gemachtigd, zekere hervormingen door, waarop vanuit de kolonie wordt aangedrongen. De trekboer krijgt echter geen bevrediging en zo gebeurt het, dat 7 maanden vóór het einde van een 143-jarig VOC bestuur een de facto afscheiding plaatsvindt en de eerste Boeren-republiek wordt gesticht. (Wel blijft het gezag van de Staten-Generaal erkend.)

De trekboeren rond Graaff Reinet, 500 km van Kaapstad, hebben genoeg van een regering, die klaarblijkelijk noch bereid is om hen te beschermen, noch bereid is om hun zelfbescherming toe te staan. Zij hebben er genoeg van aan een dergelijke regering grondrente en belasting te betalen. Zij willen hun vee terug, dat hun door de Bantus ontstolen is. Zij wensen voorts niet, dat hun Hottentotse knechten in de toekomst verder zo zullen worden onderwezen door de sinds kort werkzame Hernhutter zendelingen als op Schmidt's zendingsstatie. (De Hottentot dient te blijven beseffen, dat er in deze wereld meesters en knechten moeten zijn...) Tenslotte verlangen zij zelfgekozen regionale bestuurders. In februari 1795 dan tooien zekere Van Jaarsveld, zekere Trichardt en nog 40 andere boeren zich met de rood-wit-blauwe cocarde (daarmee de verkeerde indruk vestigend, dat zij de idealen van de Franse revolutie geheel tot de hunnen hebben gemaakt) en dit groepje verdrijft vervolgens landdrost Maynier uit zijn drostambt. Commissaris-Generaal Abraham Josias Sluysken (1793–1795) weet niet beter op deze openlijke verwerping van het wettig gezag te reageren dan door het zenden van commissarissen. De heren valt geen hartelijke ontvangst ten deel. Ook zij worden door de geladen boeren verjaagd. Daarna kiezen de rebellen hun eigen voorlopige landdrost en heemraden. Hun *verzoek* aan Sluysken, de verkozenen te erkennen, kan moeilijk anders dan als een eis worden beschouwd. Intussen is het begin juni, wat ook wil zeggen, dat 9 Britse oorlogsschepen met troepen aan boord het anker uitwerpen in Simonsbaai, niet ver van Kaapstad.

Zoals reeds gemeld, neemt de eerste periode van Brits bewind over de Kaapkolonie op 16 september 1795 een aanvang. In en nabij Kaapstad ontmoeten de Britten na de Capitulatie van Rustenburg geen noemenswaardig verzet, maar het duurt nog tot 17 augustus 1796 vóór en aleer die van Graaff Reinet door de knieën gaan. Zij hebben geen bezwaar tegen een erkenning van een Brits oppergezag, zelfs zijn zij bereid tot de aanvaarding van een door Generaal-Majoor J.H. Craig benoemde landdrost, maar dit op voorwaarde, dat Kaapstad de door henzelf gekozen heemraden accepteert. Craig is niet van zins, zich door

een handjevol grensboeren de wet te laten voorschrijven en hij zendt Frans Bresler, gesecondeerd door de predikant Von Manger, als landdrost naar het Graaff Reinetse. Bresler ervaart dusdanig onwelkom te zijn in zijn nieuwe ambtsgebied, dat hij zeer spoedig de benen neemt. De situatie is niet ongevaarlijk voor de Britten, want de Fransen hebben een sterk eskader op de Indische Oceaan, terwijl een vloot van de Bataafse Republiek onder weg is om de Kaap te gaan hernemen. Doordat de Britten echter het geluk hebben, de Bataafse vlootmacht in Saldanha Baai te kunnen onderscheppen, wordt de strategische positie van de per saldo zwakke Britse troepenmacht aan de Kaap aanzienlijk gunstiger. Commandant Craig kan nu optreden tegen de 'Beschermer van de stem van het volk', Marthinus Prinsloo, en diens Graaff Reinetse mede-revolutionairen. Het komt niet tot bloedvergieten. Graaff Reinet zwicht op belofte van amnestie voor alle tegenstrevers van de Britse overheid, behoudens Jan Woyer, die de Kaap heeft verlaten om Franse steun te verkrijgen voor de 'republikeinse' zaak.

Graaff Reinet is gezwicht, maar nog geen 3 jaar later kunnen de Britten zich opnieuw realiseren, dat hun aanlegplaats tussen moederland en India een bijzonder achterland heeft. Ene Van Jaarsveld, een leidende 'nationalist' uit het Graaff Reinetse wordt in het begin van 1799 gearresteerd wegens valsheid in geschrifte. Zijn verontwaardigde buren bevrijden hem uit het drosthuis, waar hij voorlopig gevangen zit, waarna zij gemene zaak maken met enige Britse deserteurs en de kleurige vrijbuiter Coenraad Buis, welke laatste Bantusteun toezegt. Aan Kaapstad worden enige eisen gesteld: garantie, dat Van Jaarsveld verder ongemoeid zal blijven; gratiëring van de vogelvrije Buis; vrijheid voor de kolonisten om hun kudden aan gene zijde van de Visrivier te laten grazen; permissie voor veldkornetten om gevluchte slaven en Hottentotten-contractbrekers op te eisen. Het Britse bewind treedt niet onmiddellijk op, maar wanneer het dat eindelijk doet, is het zeer krachtig. Een bereden macht wordt over land en een afdeling voetvolk wordt over zee naar het Graaff Reinetse gezonden. De opstandelingen bevinden zich in een onhoudbare positie, want de door Buis toegezegde Bantuhulp is uitgebleven. Zo kan Van Jaarsveld opnieuw worden gearresteerd en Marthinus Prinsloo, ook deze keer gangmaker, capituleert met ruim 100 andere boeren. De snelle ineenstorting van het verzet vormt waarschijnlijk de voornaamste reden voor een vrij milde afwikkeling van de zaak door de Britten. Weliswaar worden Van Jaarsveld, Prinsloo en 18 anderen gevankelijk weggevoerd naar het Kasteel te Kaapstad, maar de overigen onder de opstandelingen kunnen naar huis toe gaan. Ofschoon verder van weinig belang vermelden wij nog, dat Prinsloo en Van Jaarsveld ter dood worden veroordeeld, maar dat het vonnis niet wordt voltrokken.

Na 1799 doet zich jarenlang geen enkele gebeurtenis voor, die wijst op het voortbestaan van een sterke spanningsverhouding tussen de grensboer en het verre gouvernement te Kaapstad. Er is evenwel grond, te vermoeden, dat de krachtige anti-gouvernementele gevoelens, die zich in de jaren 1795–1799 hebben gemanifesteerd, onder de semi-nomadische veeboeren blijven leven. Een heftig nationalisme in de moderne zin van het woord laat zich onder hen aan het begin der 19de eeuw waarschijnlijk nog niet gelden, maar het lijdt geen twijfel, dat

zich onder hen dan reeds lang een 'volkseigen' besef ontwikkeld heeft. Reeds in 1707 heeft de jonge Hendrik Bibault uitgeroepen: 'Ik ben Africaander!' Ieder gouvernement, dat handelt tegen de specifieke belangen van de trekboeren of hun 'volkse' gevoelens kwetst – en het één is moeilijk van het ander los te maken –, versterkt het ethnocentrisme van deze boeren ver van Kaapstad. Het door Verlichtingsideeën ingegeven Nederlandse tussenbestuur onder de Commissaris-Generaal Jacob Abraham de Mist en de Gouverneur Jan Willem Janssens veroorzaakt merkwaardigerwijze geen opvallende frictie met de grensboeren, maar het is, zoals reeds vermeld, ook kort van duur. Nog geen 10 jaar is de Kaap onder blijvend Brits bestuur, of het is weer duidelijk mis in de verhouding trekboer : overheid.

In januari 1806 landen 6700 man Britse troepen bij Blaauwberg. Na zwak verzet capituleert Janssens. Een kolonie, nu bestaande uit 25.757 Europeanen, 29.545 slaven en ongeveer 20.000 Hottentotten, wordt door de Nederlanders definitief aan de Britten overgedragen. 'The departure of Janssens ended the Batavian liberal experiment and British liberalism still lay in the future...'[1] Tot 1825 vinden dan ook weinig of geen radicale veranderingen plaats. Nadien is dat wel het geval.

'Gezien al die verskillende liggame, individue en groepe van individue wat 'n min of meer belangrike rol in die vasstelling van die Britse koloniale beleid in die eerste helfte van die neëntiende eeu gespeel het, ontstaan die vraag of daar wel sprake van 'n beleid kan wees. In die strenger betekenis van die woord, te wete 'a deliberate consisted and farsighted scheme', kan daar nie van 'n beleid gepraat word nie.'[2] Aldus MULLER in een zeer rijk gedocumenteerde studie. Op het hierboven geciteerde laat deze zeer objectieve Afrikaanse historicus echter volgen: 'Tog kan daar sekere algeme faktore, skuilende agter elke stap in die Britse koloniale optrede, onderskei word. In die Britse koloniale beleid – in die wyer betekenis van die woord – is daar 'n 'finansiële faktor', 'n 'kommersiële faktor', 'n faktor wat ons as 'imperialisme en ryksbeveiliging' kan omskryf, en ook 'n 'filantropiese faktor'.' Het gaat hier respectievelijk om beschikbare staatskasmiddelen, aanwezig geoordeelde handelsmogelijkheden voor het moederland, beveiliging van de staat en belangenbehartiging van de gekleurde koloniale bevolking. MULLER toont nu verder aan, dat het Britse beleid in Zuid-Afrika in de eerste helft van de 19de eeuw krachteloos beleid is, althans t.a.v. de trekboeren. Waar de Britse overheid vooral mee te kampen heeft, is gebrek aan financiële middelen.

Misschien is de door MULLER zogenoemde filantropische factor vooral de achtergrond van de affaire-Slagtersnek, al doet die factor zich eerst in een wat later stadium met groter duidelijkheid gelden. De affaire op zichzelf verdient hier een meer gedetailleerde vermelding, omdat zij op zijn minst een symbolische functie heeft verkregen in de latere relatie tussen de Afrikaners en het Britse gezag. In 1813 dan wordt de veeboer Frederik Bezuidenhout voor het gerecht gedaagd op aanklacht van mishandeling van een Hottentotbediende. Bezuiden-

[1] Walker, pag. 139.
[2] Muller, pag. 25.

hout negeert 2 jaar lang de gerechtelijke oproep. Tenslotte wordt een arrestatieploeg naar de boer uitgezonden. Gezien de onder de veeboeren levende opvattingen over de gepaste relatie tussen blanke en Hottentot, is het wel een zeer ernstige psychologische fout van de autoriteiten, de ploeg in kwestie te hebben samengesteld uit een blank officier en een dozijn Hottentotten. Zouden alleen blanken zijn gezonden om hem te arresteren, dan had Bezuidenhout zich wellicht nog laten inrekenen. Nu ontvangt hij zijn 'belagers' met geweervuur. De ploeg voelt zich gedwongen, terug te vuren en de boer wordt gedood. Zijn broer, Johannes Bezuidenhout, en diens vrienden zweren dan, de Britten en de Hottentotten te zullen verdrijven, waarna een onafhankelijke republiek zal worden gesticht. (Onder de opstandelingen is Hendrik Prinsloo, de zoon van de rebellenleider uit 1799.) De rebellie faalt en de overheid treedt nu aanzienlijk driester op dan in 1799 het geval is geweest. Op 'Van Aardt's plaas' worden 5 leiders onder weerzinwekkende omstandigheden opgehangen. De galg breekt herhaaldelijk, waarna de veroordeelde, ondanks zijn genadekreten, opnieuw wordt opgeknoopt. Het staat vast, dat de rebellie onder de meerderheid van de boeren uit de omgeving niet de geringste bijval vond. Ook vond de berechting der rebellen plaats volgens Hollands-Romeins recht en niet volgens Brits recht. Desalniettemin kan gevoeglijk worden aangenomen, dat het ophangen van 5 mede-Afrikaners onder de trekboeren de reeds geringe sympathie voor het Britse gezag nog verder heeft verminderd.

Slagtersnek behoudt een plaats in de lange memorie van de Afrikaner trekboer. Hoogstwaarschijnlijk zelfs versterkt dit 'incident' van 1815 de anti-gouvernementele gevoelens meer, naarmate de tijd verder verstrijkt. Na het eerste kwart der 19de eeuw vinden nl. in de situatie van de trekboer verschillende veranderingen plaats, die, hoewel zeker niet allen door het Britse bewind nagestreefd, door de Afrikaner veeboer gemakkelijk als tegen hem gerichte gouvernementele actie kunnen worden uitgelegd. De overheid beoogt een verengelsing van de kolonie en in 1828 is het reeds zover, dat het Engels de gerechtstaal en daarmee de enige officiële taal is geworden. In 1827 worden belangrijke wijzigingen in het rechtsstelsel doorgevoerd, zij het onder vrijwel onverkorte handhaving van het Romeins-Hollands burgerlijk recht. 'The effect of these reforms was to give the Colony greater efficiency at the price of almost all popular share in the work of government.'[1] De boeren, instede van een uitbreiding van hun aandeel in het bestuur te verkrijgen, moeten nu zelfs de eigen heemraden prijsgeven. Op 6 juli 1833 wordt de ruim 30.000 slaven in de kolonie voorts de vrijheid gegeven. Naar het lijkt, is deze slavenemancipatie op zichzelve geen grote slag voor de boeren. Wel echter is de wijze, waarop de eerder slavenhoudende boeren compensatie wordt verleend, voor hen minstens irriterend. 'Kol. Somerset noem dit as 'n groot grief van die Afrikaanse oosgrensboere dat hul twee keer geld moet inbetaal nog voordat enige vergoeding vir hul slawe uitbetaal word. Voor hul slawe gewaardeer kon word, moes vir 'n sertifikaat van die registrasiekantoor 'n bedrag gestort word. Vervolgens moes 5/– betaal word vir die sertifisering van hul

[1] Walker, pag. 165.

kompensasie-eise. Hul twyfel, verklaar die Kolonel, of hul ooit enige vergoeding vir hul slawe gaan ontvang.'[1] Dan is er de in de twintiger en dertiger jaren steeds toenemende overlast, die de grensboer ondervindt van vagebonderende Hottentotten en de groeiende ongedisciplineerdheid van het Hottentotse dienstpersoneel. De boer kan ook licht de indruk krijgen, dat hij te Kaapstad en London, bv. door The London Mission Society en haar zeer invloedrijke representant Dr. John Philip, in een steeds slechter daglicht wordt gesteld. (Voor hem is de gekleurde in sociaal en cultureel opzicht een blijvende mindere, voor de Britse 'filantropen' is hij echter potentieel een gelijke van de blanke.) Tenslotte is te noemen, dat het regeringsbeleid aan de grensboeren het verkrijgen van voldoende goedkope grond onmogelijk gaat maken. De grondhonger van de verarmende boeren wordt in een, naar hun gevoelen, ontoereikende mate bevredigd. Sinds mei 1832 is het nl. aldus: 'Crown lands would no more be granted freely but sold at auction. To the Government the projected new policy promised sorely needed revenue; to the Boers it meant they and their sons would have to pay for what they had learnt to look on as the birthright of Afrikaners.'[2]

Dit keer reageert de zich door de overheid gefrustreerd voelende trekboer niet zoals voordien. De gewapende opstand blijft achterwege, maar hij neemt wel een besluit, dat in zijn gevolgen vérreikender zal zijn voor de toekomst van zuidelijk Afrika dan al zijn eerdere rebellieën bijeen. Hij zal zich onttrekken aan de jurisdictie van een hem vijandig gezinde overheid door de Kaapkolonie te verlaten. In 1834 worden 3 verkenningstochten ondernomen naar resp. het latere Zuidwest Afrika, Noord Transvaal en Natal. Het is in het jaar, waarin de zoveelste Kafferoorlog uitbreekt door de inval van 12.000 gewapende Xhosa's in de Kolonie. De verkenningstochten of 'commissie trekke' hebben er van overtuigd, dat buiten de grenzen van de Kaapkolonie voor de Afrikaner veeboer een betere toekomst zou kunnen liggen dan binnen haar grenzen. Zo begint in oktober 1835 de eigenlijke Grote Trek. Louis Trichardt trekt naar het noorden, spoedig gevolgd door Van Rensburg. Daarna volgen met hun groepen A.H.Potgieter, Cilliers en Liebenberg, Piet Maritz, Piet Retief, Uys en Jacobs. In september 1837 hebben naar schatting 2000 Boeren in variërende leeftijden de Oranjerivier overschreden. Zeer aanzienlijke verliezen aan leven en goed worden hun niet bespaard – op 16 februari 1838 worden bv. 41 mannen, 56 vrouwen en 185 kinderen van de groep-Retief door de Zulukoning Dingaan omgebracht –, maar de trek blijft voortgaan.

Piet Retief is stellig de meest ontwikkelde onder de Trekleiders geweest. Hij was ook de man, die namens zijn trekgroep een 'manifest' opstelde, dat begin 1837 door The Graham's Town Journal werd afgedrukt. Het luidt als volgt:

'Numerous reports having been circulated throughout the colony, evidently with the intention of exciting in the minds of our countrymen a feeling of prejudice against those who have resolved to emigrate from a colony where they have experienced for so many years past a series of the most vexatious and severe losses; and as we desire to stand high in the estimation of our brethren, and are an-

[1] Muller, pag. 66.
[2] Walker, pag. 180.

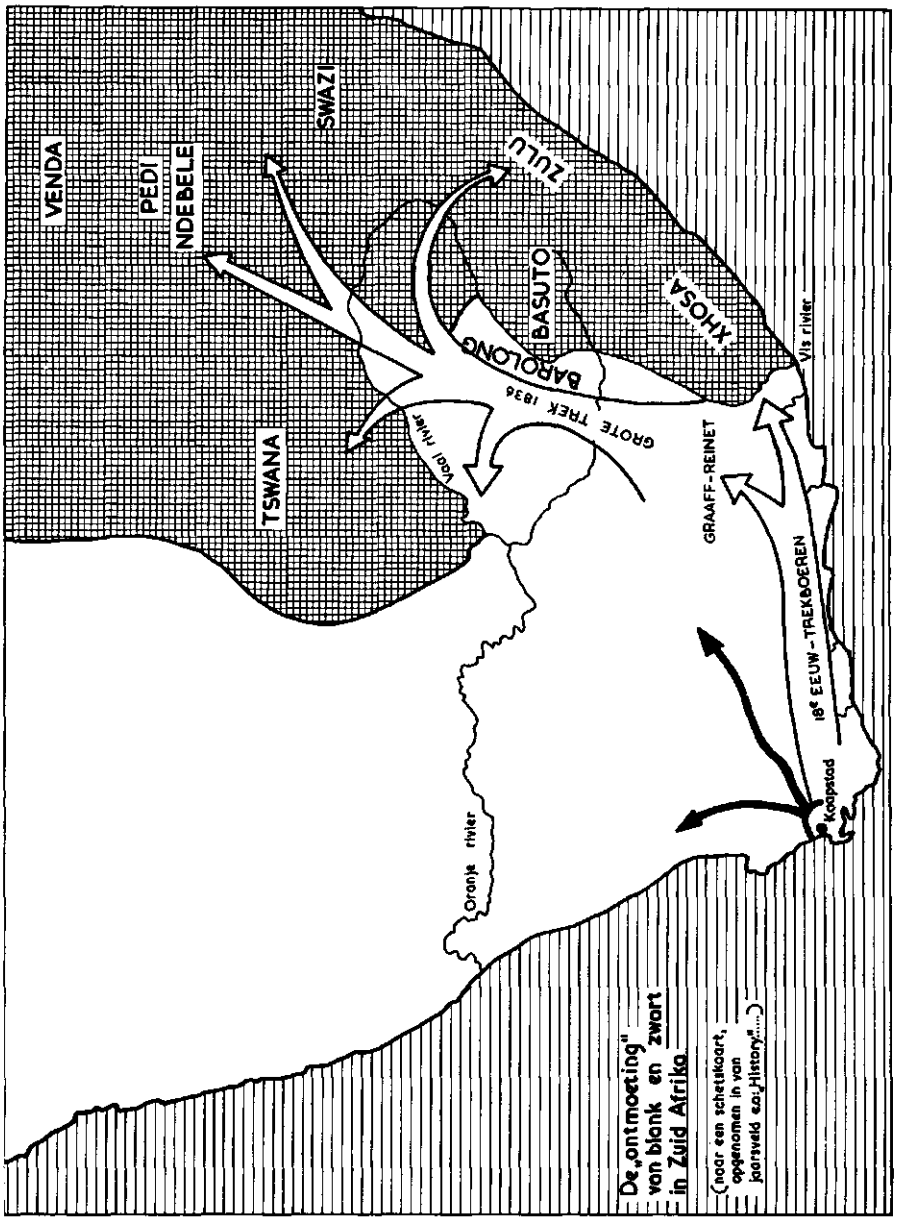
VENDA
PEDI
NDEBELE
SWAZI
ZULU
BASUTO
KHOSA
BAROLONG
GROTE TREK 1836
TSWANA
Vaal river
GRAAFF-REINET
Vis river
18e EEUW-TREKBOEREN
Kaapstad
Oranje rivier
De „ontmoeting" van blank en zwart in Zuid Afrika
(naar een schetskaart, opgenomen in van Jaarsveld en „History...")

Kaart 2

xious that they and the world at large should believe us incapable of severing that sacred tie which binds a christian to his native soil, without the most sufficient reasons, we are induced to record the following summary of our motives for taking so important a step; and also our intentions respecting our proceedings towards the Native Tribes which we may meet with beyond the boundary.

1. We despair of saving the colony from those evils which threaten it by the turbulent and dishonest conduct of vagrands, who are allowed to infest the country in every part; nor do we see any prospect of peace or happiness for our children in a country thus distracted by internal commitions.
2. We complain of the severe losses which we have been forced to sustain by the emancipation of our slaves, and the vexatious laws which have been enacted respecting them.
3. We complain of the continual system of plunder which we have ever endured from the Kafirs and other colored classes, and particularly by the last invasion of the colony, which has desolated the frontier districts, and ruined most of the inhabitants.
4. We complain of the unjustifiable odium which has been cast upon us by interested and dishonest persons, under the cloak of religion, whose testimony is believed in England to the exclusion of all evidence in our favour; and we can foresee as the result of this prejudice, nothing but the total ruin of the country.
5. We are resolved, wherever we go, that we will uphold the just principles of liberty ,but whilst we will take care that no one shall be held in a state of slavery, it is our determination to maintain such regulations as may suppress crime and preserve proper relations between master and servant.
6. We solemnly declare that we quit this colony with a desire to lead a more quiet life than we have heretofore done. We will not molest any people, nor deprive them of the smallest property; but, if attacked, we shall consider ourselves fully justified in defending our persons and effects, to the utmost of our ability, against every enemy.
7. We make known, that when we shall have framed a code of laws for future guidance, copies shall be forwarded to the colony for general information; but we take this opportunity of stating, that it is our firm resolve to make provision for the summary punishment of any traitors who may be found amongst us.
8. We purpose, in the course of our journey, and on arriving at the country in which we shall permanently reside, to make known to the native tribes our intentions and our desire to live in peace and friendly intercourse with them.
9. We quit this colony under the full assurance that the English government has nothing more to require of us, and will allow us to govern ourselves without its interference in future.
10. We are now quitting the fruitful land of our birth, in which we have suffered enormous losses and continual vexation, and are entering a wild and dangerous territory; but we go with a firm reliance on an all-seeing, just, and merciful Being, whom it will be our endeavour to fear and humbly to obey.'

Of Retief en de andere trekkers werkelijk geloofd hebben, dat het Britse gouvernement een uittocht van onderdanen annex een stichting door hen van een eigen onafhankelijke staat zou toestaan, is niet met zekerheid vast te stellen. Men kan er inderdaad aan twijfelen, of zij het geloofd hebben.

Het is aan Gouverneur Sir George Thomas Napier (1838–1844), uitvoering te geven aan de maatregelen, die de Britse overheid wenselijk of noodzakelijk oordeelt tegenover de Trekkers, die hun wettige regering hebben afgezworen. 'Napier held that many difficulties might have been avoided had Government from the first controlled an emigration which it could not prevent, and Stanley's (Secretary of State for War and Colonies, Schr.) instructions pointed to general intervention by decreeing that all Trekkers who returned to the Colony should be amnestied – a useless favour, since there were no farms for most of them to return to. Otherwise, their communications with the Colony were to be cut off and, if they attacked the tribes, the latter were to be protected and they themselves treated as rebels.'[1] Een krachtig beleid blijft evenwel uit, waarschijnlijk, vooral omdat de Britten financieel volledig onmachtig zijn om de her en der, maar in elk geval honderden kilometers van de koloniegrens weggetrokken boeren daadwerkelijk aan te pakken. Wel wordt in augustus 1845 Natal door de Britten geannexeerd, maar de Trekkers, die er zich gevestigd hebben, trekken voor een groot deel weg, hetzij naar Winburg in de latere Vrijstaat, hetzij naar Potchefstroom, benoorden de Vaal. Wel ook proclameert Engeland in 1848 de souvereiniteit over het Oranje Rivier Territorium, maar 6 jaar later, in 1854, wordt de Oranje Vrijstaat als onafhankelijke Boerenrepubliek erkend (Conventie van Bloemfontein). Eerder, in 1852, heeft Groot-Britannië krachtens de Conventie van Zandrivier reeds de onafhankelijkheid van Transvaal erkend. Zo zijn er dan in het begin der vijftiger jaren 2 republieken in zuidelijk Afrika, gevormd door opstandige onderdanen van de Britse Kroon en door diezelfde Kroon erkend. Van die 2 interesseert ons verder slechts de meest noordelijke.

Van de verschillende 'trekken' zijn er uiteindelijk slechts 3 linea recta naar het noorden gegaan: die van Louis Trichardt, die van Van Rensburg en die van Andries Potgieter. (De lezer raadplege ook kaart 2.) Voor de stichting van een grote Boerenrepubliek benoorden de Vaal hebben Trichardt's en Van Rensburg's tochten geen onmiddellijke betekenis gehad. De Van Rensburg-mensen worden in het tegenwoordige Mozambique door Bantus uitgemoord. Trichardt's groep bereikt na vele ontberingen Noord-Transvaal. In Zoutpansberg wordt enige tijd rust en verhaal gevonden, maar dan grijpen de koortsen deze vroege trekkers aan. Zij, die het overleven, strompelen naar Delagoa Baai (Portugees Oost-Afrika) en worden in 1839 voor het merendeel over zee afgevoerd naar het dan nog in Boerenhanden zijnde Natal. Het vergaat Potgieter c.s. niet minder avontuurlijk dan de groep van Trichardt, maar de tocht heeft een aanzienlijk gelukkiger verloop. In het oosten van de huidige Vrijstaat richt Andries Potgieter zijn basiskamp in en met een kleine groep trekt hij verder met het oogmerk, Trichardt en een weg naar Delagoa Baai te vinden. Trichardt en diens groep vindt hij inder-

[1] Walker, pag. 217.

daad (in het noorden van Transvaal), maar het is hem niet gegund, de baai te bereiken. Hij keert terug naar de basis, zij het na een hevig gevecht met de Matabele bij de plaats, die nu Vegkop heet. De Matabele, die eerder de groep van Liebenberg hebben uitgeroeid op de noordelijke oever van de Vaal, ontroven de rusteloze trekleider en zijn mensen al hun vee, dat hen vergezelt, maar de Bantuaanvallers worden althans verslagen. Dan – het is inmiddels eind 1836 – helpt het hoofd van de Barolong, Moroko, de groep terug naar Thaba Nchu. Daar verenigt zij zich met een nieuwe groep trekkers onder Gerrit Maritz uit Graaff Reinet.

Dank zij Potgieter is een groot gebied ten noorden van de Vaal door de Boeren geëxploreerd. Najaar 1836 is er echter door de Trekkkers nog steeds geen land in deze contreien verworven, geen bestuur gevormd, geen geordende verhouding tot de Bantu geschapen en geen erkenning van de Britten verkregen. Het instellen van een bestuur lijkt een eerste eis te zijn, maar de moeilijkheden zijn legio. WALKER geeft een overtuigende opsomming: 'Unlike the emigrants drawn from all strata of old-established societies, who went to North America in the seventeenth century or to Australasia and the eastern Cape Colony in the nineteenth, the Trekkers were, with hardly an exception, men of one class only. They were stock-farmers, of all civilised men the least accustomed to common action and the restraints of the law. They lacked political experience; there were few among them who were competent to carry on public business; they were self-reliant to a fault; their leaders were jealous of one another. And they must build their state from bedrock upwards.'[1] Vóór het begin van 1837 komt niettemin nog de eerste 'grondwet' der noordelijke Trekkers tot stand. Te Thaba Nchu, in de oostelijke Vrijstaat dus, wordt het zwakke fundament gelegd van de latere Transvaalse staatsinrichting. Maritz, een relatief ontwikkelde boer, wordt tot Landdrost gekozen, terwijl 6 anderen hem zullen bijstaan als rechtbank, wetgevende macht en oorlogsraad. Diè wetten zullen gelden, welke vastgesteld zijn door een algemene vergadering der tot de Trekkersgroep behorende mannen. Een lang leven is deze 'grondwet' evenwel niet beschoren. In april 1837 voegt Piet Retief, de opsteller van het 'manifest', zich met 400 anderen bij de te Thaba Nchu verblijvende groep van Potgieter en Maritz. In juni van dat jaar worden de 9 Artikelen van Associatie aangenomen. Maritz blijft mede belast met bestuurlijke verantwoordelijkheden – hij krijgt de functie van President van de Volksraad en hij behoudt zijn positie van Landdrost–, maar Retief wordt Commandant Generaal en Gouverneur, als zodanig geassisteerd door een verkozen Raad van Bestuur. Dan voegt de groep van Jacob Uys zich bij degenen, die te Thaba Nchu bivakkeren. De spanningen tussen Potgieter en Retief, die reeds groot zijn, worden hierdoor wellicht nog versterkt. Hoe het zij, eind 1837 is de associatie de facto volledig verbroken. Retief is vertrokken naar Natal – op 16 februari 1838 wordt hij daar met 281 van zijn volgelingen verraderlijk door Dingaan omgebracht –, Potgieter heeft een krijgstocht naar het noorden ondernomen. Geassisteerd door Uys c.s., heeft hij inmiddels de Matabele verslagen in een 9-daagse

[1] Walker, pag. 204.

achtervolging langs de Marico rivier. De herziene 'grondwet' en de daarop gebaseerde 'instellingen' zijn weinig effectief gebleken, maar Transvaal ligt open voor de Boeren. Andries Potgieter wacht dan ook geen moment meer, dat grote, aanlokkelijke gebied over de Vaal voor hen op te eisen.

Potgieter sticht de eerste Boerennederzetting in Transvaal, Potchefstroom, het latere kerkelijke en universitaire centrum. Hij doet dat in het najaar van 1838 of in het begin van 1839. Hij blijft echter onderweg. In 1841 vestigt hij zich op Buffelshoek bij de Magaliesbergen. In 1845 is hij ook daar weer weg. Hij is nu bezig met de aanleg van Andries-Ohrigstad in het Oosten. In 1848 vestigt de rusteloze Boerenleider zich met over de 1000 gezinnen in het gebied van Zoutpansberg, waar hij 12 jaar eerder Trichardt en diens groep heeft gevonden. Onderwijl is de influx in het gebied over de Vaal voortgegaan. Wanneer in 1852 de Conventie van Zandrivier wordt getekend, bevinden zich er naar schatting reeds 15.000 trekkers. Die 15.000 zijn vrij, een eigen, onafhankelijk staatkundig bestel te vormen, maar het vraagt weinig fantasie om te begrijpen, hoe groot de moeilijkheden zijn om tot een werkelijk functionerend staatsleven te komen. De belemmerende factoren, die te Thaba Nchu golden, gelden nog steeds. De Transvalers behoren tot één en dezelfde maatschappelijke laag, zij zijn particularistisch, zij missen politieke ervaring, enz. Er is, nu de Trek geleidelijk aan uit zijn exploratiestadium is geraakt en de Trekkers zich voor een groter deel hebben gevestigd, echter nog een belemmerende factor bijgekomen. De gevestigden hebben zich wijd verspreid in dat grote land benoorden de Vaal en zo is onderlinge communicatie, voorwaarde voor effectief centraal bestuur, extreem-moeilijk.

Met ongeveer 15.000 dus zijn de Transvalers aan het begin der vijftiger jaren. Deels wonen zij in en om een viertal centra: Potchefstroom met 100 huizen en een Kerkstraat van 3 kilometer; Schoemansdal, dat zich door de ivoorhandel met het noorden snel ontwikkelt; het kleine Lydenburg; het inmiddels nagenoeg al weer verlaten Ohrigstad. Eigenlijke wegverbindingen tussen de enige 4 centra bestaan nog niet. Hemelsbreed genomen, is de afstand tussen Potchefstroom, juist benoorden de Vaal, en Schoemansdal, de meest noordelijke nederzetting, om en nabij 500 kilometer. Die tussen Schoemansdal en de beide oostelijke nederzettingen Ohrigstad en Lydenburg bedraagt tegen 200 kilometer. Laatstgenoemde centra zijn bijna 400 kilometer van Potchefstroom gelegen. Op ettelijke tientallen kilometers van ieder dier centra leven als plaats- of trekboeren degenen, die minder hechten aan de mogelijkheid tot frequenter contact met de 'bewoonde wereld'. Is het een wonder, dat, nog afgezien van alle andere belemmerende factoren, de schepping van een staatkundige eenheid in Transvaal een uitermate moeizame opgaaf is? Die eenheid blijft dan ook nog enige tijd uit.

De Transvalers uit de veertiger jaren vallen in 2 hoofdgroepen uiteen: het losse politieke verband met Potchefstroom als centrum en een even los verband met Ohrigstad als kern. In het zuidwesten is Andries Pretorius als de primus inter pares naar voren gekomen, in het oosten is Potgieter de leidende man. De aankomst van een relatief sterke groep Natalse uitwijkelingen onder leiding van Jacobus Burger maakt de zaken nog gecompliceerder dan zij al zijn. In 1848 zijn de politieke verhoudingen in Transvaal dusdanig geworden, dat de gewone man

er zich eindelijk mee gaat bemoeien. In mei 1849 komen vertegenwoordigers van Ohrigstad en overig Transvaal tot enig resultaat. Een Volksraad voor het gehele land, bestaande uit 12 leden uit het Ohrigstadse en 12 anderen uit andere delen, kan aan het werk gaan. Die Volksraad maakt het in 1849 genomen besluit ongedaan, dat Potgieter voor het leven Hoofdcommandant zal zijn. Voorts wijst de raad Ohrigstad als hoofdstad van het land aan. (De er heersende koortsen en de ongeschiktheid van het gebied voor veehouderij nopen echter spoedig tot verlegging van de hoofdstad. Lydenburg wordt dan het regeringscentrum.) Nog steeds echter ontbreekt een krachtig gezag, d.w.z. een uitvoerend bewind. In het westen wordt daarom Pretorius als Commandant-Generaal gepousseerd. Hij werpt zich in 1850 als zodanig op, ondanks zijn afwijzing door de meerderheid van de Volksraad. Die van Ohrigstad-Lydenburg pressen nu gewapenderhand de Volksraad tot een nieuwe solutie. De raad beslist, dat er 4 Commandanten-Generaal zullen zijn: Willem Joubert in Lydenburg, de daarheen inmiddels vertrokken Potgieter in het noorden (Zoutpansberg), Pretorius in het zuidwesten, alsmede een nog door de daar woonachtige Boeren te kiezen man in het westen. De facto blijft de eenheid uit, zij het, dat vertegenwoordigers van verschillende gebieden en fracties in januari 1852 namens Transvaal als geheel de Conventie van Zandrivier tekenen.

In de vroege vijftiger jaren blijft de eenheid niet alleen uit, zij is ook verder verwijderd dan ooit. Naast de politieke geschilpunten gaan nu nl. ook ernstige godsdienstige geschilpunten een rol spelen. Benoorden de Vaal is een Nederlands Hervormde Kerk geconstitueerd. Wat dient haar verhouding te zijn tot de Nederduitse Gereformeerde Kerk van Kaapstad? De Kaapse kerk heeft zich destijds scherp gekeerd tegen de Trek, zielszorgers heeft zij de Trekkers in eerste instantie niet verschaft, ondanks hun groot verlangen, van predikanten te worden vergezeld. Eerst, wanneer Natal en de Vrijstaat door de Britten zijn geannexeerd, wordt de daar woonachtige Trekkers op enige schaal de verlangde zielszorg door de Kaapse kerk verschaft. Eén en ander heeft onder de Transvalers een weinig 'Kaapsgezinde' stemming teweeggebracht. De behoefte aan predikanten wordt echter dusdanig nijpend, dat de Transvalers na ampele discussie in hun centrale Kerkeraad besluiten, zich aan de oude Nederduitse Gereformeerde Kerk van Kaapstad te onderschikken op voorwaarde, dat hun een predikant zal worden gezonden. Van het besluit is evenwel Kaapstad nog juist geen mededeling gedaan, wanneer in Transvaal de Nederlandse predikant Ds. Dirk van der Hoff arriveert (1853). Het is in het jaar, waarin Andries Pretorius voor goed de ogen gaat sluiten. Pretorius bezweert op zijn sterfbed aan Ds. van der Hoff, dat nooit of tenimmer een vereniging van de Nederlandse Hervormde Kerk van Transvaal met de Kaapse Nederduitse Gereformeerde Kerk mag plaatsvinden. De Centrale Kerkeraad valt Pretorius bij in een formeel besluit. Degenen, voor wie het besluit onaanvaardbaar is, zijn de Lydenburgers. Eén reden daarvoor is, dat Pretorius de incorporatie niet wil.

In 1853 overlijdt Pretorius, in hetzelfde jaar komt ook het einde van Potgieter. Hun heengaan brengt de eenheid niet naderbij. Marthinus Wessel Pretorius en Piet Potgieter worden door de Volksraad benoemd in de functie, door hun

respectievelijke vaders bekleed. Weliswaar sterft de jonge Potgieter spoedig daarop, maar zijn weduwe huwt Stephanus Schoeman en deze laatste is het ook, die de overledene opvolgt als Commandant-Generaal van Zoutpansberg. De rivaliteit tussen het 'Huis' Pretorius en het 'Huis' Potgieter blijft duren...Het is ook daarom verbazingwekkend, dat Marthinus Wessel Pretorius er in slaagt, de Volksraad – weliswaar onder afwezigheid der Lydenburgers – te brengen tot de benoeming van een Grondwetscommissie. (Terloops: hij heeft bij dit pogen een zeer krachtige steun ondervonden van een jonge veldkornet, zekere Paul Kruger.) De ingestelde commissie gaat met bekwame spoed aan het werk en tegen einde 1856 smaken Pretorius en anderen het genoegen, dat Volksraad en Volk te Potchefstroom bijeenkomen om over de Grondwetsvoorstellen te beraadslagen. Na ampele discussie besluit de vergadering, de voorstellen van de commissie in grote lijnen te aanvaarden. Zo krijgt Transvaal in 1856 zijn Grondwet. Het is een stuk, dat de mogelijkheid openlaat tot verschillende interpretatie van de bevoegdheden der diverse staatsorganen, maar het brengt in ieder geval een centraal uitvoerend bewind naderbij.

De Grondwet laat de 'volkssouvereiniteit' onaangetast, maar zij reserveert de wetgeving voor uitsluitend de Volksraad, die, zonder verdere inmenging van het Volk in zijn discussies, besluiten zal nemen bij minstens een drievierde meerderheid van stemmen. De Volksraad ook benoemt alle burgerlijke autoriteiten, zij het op voorstel van een Uitvoerende Raad; voorts valt hem de beslissingsbebevoegdheid toe inzake te sluiten verdragen. Een President wordt telkens voor de duur van 5 jaar gekozen. Deze wordt bijgestaan door de reeds genoemde Uitvoerende Raad, bestaande uit de Staatssecretaris, 2 door de Volksraad benoemde leden en een Commandant-Generaal, welke door de kiezers wordt gekozen. Een Hooggerechtshof van 3 Landdrosten of – dit bij behandeling van criminele zaken – 12 juryleden gaat fungeren als appèlhof. De Nederlands Hervormde Kerk verkrijgt een geprivilegieerde positie. Tussen blank en niet blank zal noch in kerkelijk, noch in staatkundig opzicht gelijkheid bestaan. Pretoria – kort tevoren gesticht – zal 's lands Hoofdstad zijn.

Gezien Pretorius' rol in de totstandkoming van de Grondwet, is het vrijwel onvermijdelijk, dat de Commandant-Generaal van Potchefstroom de eerste President wordt. Hij wordt dat dan ook, maar zijn rivaal Stephanus Schoeman wordt bekleed met het ambt van (nu enige) Commandant-Generaal. Schoeman laat echter verstek gaan en hij gaat zelfs nog een stap verder: hij verwerpt de Grondwet, daarmee Zoutpansberg impliciet onafhankelijk verklarend. Die van Lydenburg stellen nog uitdrukkelijker, het met de nieuwe gang van zaken volledig oneens te zijn. In december 1856 verklaart Lydenburg zich een onafhankelijke republiek, waar iedere Trekker welkom zal zijn en van de verplichting tot belastingbetaling ontheven... Het duurt tot 1858, vóór en aleer Zoutpansberg zich bij de nieuwe orde neerlegt. Het zwicht dan voor de blokkade, welke Pretorius in 1856 ingesteld heeft. Stephanus Schoeman aanvaardt eindelijk het hem aangeboden ambt. In 1858 ook begint Lydenburg toenadering te zoeken, mede vooral, omdat het door Groot Britannië niet als souvereine republiek wordt erkend. Het zal echter nog tot 1860 duren vóór het zover is, dat ook Lydenburg

deel uitmaakt van de Zuidafrikaanse Republiek. Dit voor de 'unitariërs' heuglijke feit van de uiteindelijke vereniging wordt toch wel ernstig en donker overschaduwd door nieuwe onenigheid. In hetzelfde jaar 1860 breekt nl. de Burgeroorlog uit, weliswaar goeddeels een opera comique, maar intussen niettemin een burgertwist, die de sociaal-economische ontwikkeling van Transvaal 4 jaar lang ernstig in de weg zal staan. Het zou te ver voeren, redenen en aanleiding tot de Burgeroorlog uitvoerig te behandelen. Laat het genoeg zijn, wanneer wordt vermeld, dat President Pretorius in 1860 in Bloemfontein het presidentschap uitoefent over ook de Oranje Vrijstaat, dat er benoorden de Vaal een Waarnemend President is en, dat Commandant-Generaal Stephanus Schoeman rebelleert. Het is Paul Kruger, die door uiteindelijk krachtig ingrijpen aan de Burgeroorlog een einde maakt. Pretorius' oogmerk, Transvaal en de Vrijstaat verenigen, wordt niet bereikt en in 1863 keert de President terug uit Bloemfontein om opnieuw benoorden de Vaal zijn plichten waar te nemen. Paul Kruger wordt in dat jaar belast met het ambt van Commandant-Generaal. In 1864 is dan eindelijk een geheel Transvaal omvattende eenheidsstaat gecreëerd, waarvan een uitvoerend bewind met effectief gezag aan het werk kan gaan. Het is een mijlpaal in de ontwikkeling van de verzelfstandigde Boerensamenleving sedert het begin der Grote Trek.

De beëindiging van de Burgeroorlog is ongetwijfeld voor de verdere ontwikkeling benoorden de Vaal van zeer wezenlijke betekenis. De samenleving bezit nu het staatkundige raamwerk, dat voorwaarde is voor een evolutie uit een stadium van primitiviteit en isolatie naar een meer geavanceerd leven. De maatschappij als zodanig blijft evenwel verstoken nog van voldoende stimulansen om tegelijkertijd tot groter differentiatie en integratie te geraken. 'What little prosperity had been attained fluctuated, waned and then threatened entirely to disappear.'... 'There was nothing to give an impetus to development; nothing to sustain even what development had taken place. Minerals, both precious and base, the country had in abundance; and the farming potentialities were good. But the minerals had not yet been discovered, and in the absence of railways, markets for farm produce were too remote to be profitably catered for. The Boers, as a nation, are essentially a pastoral people, and ostensibly farming was the business of the community; and catering for the farmers' domestic and political needs was the business of the town. But though the Boers all held farms, there was little farming, demand for produce being low; and as there was little farming, there was little spending power – little money for the traders, little revenue for the officials. It was necessary to turn to some additional means of support. Hunting became a trade.'[1] Een aantal jaren lang is de jacht inderdaad profijtelijk. Olifantstanden, struisvogelveren, huiden van neushoorn en giraffe – het zijn alle onder de vreemde handelaren gewilde artikelen, maar er is een bottle neck bij deze handel. Geld ontbreekt nagenoeg in Transvaal. 'Were a commodity purchased, its equivalent in some other commodity was given in exchange. The burgher buying a length of calico, a pocket of coffee beans, or a set of wheels

[1] The city of Pretoria, pag. 22.

for his wagon, paid for his purchase a measure of grain, a number of ostrich feathers, or a consignment of ivory, hides, or skins, as the case might be.'[1]

Het ontbreken van een geldeconomie maakt het de Overheid uiteraard bijkans onmogelijk om die voorzieningen te treffen, waardoor de expansie van het sociaal-economische leven kan worden gediend. Spoorwegen, telegraaflijnen, zelfs wegen blijven uit. (In de hoofdstad Pretoria komt in de zestiger jaren nog slechts één keer per week post aan.) Natuurlijk heft de Overheid belastingen, maar, afgezien nog van de geringe bereidheid der Burgers om belasting te betalen, hoe krijgt men belastingheffingen binnen, wanneer er nagenoeg geen geld is? Zo droevig is het op een moment met de staatsmiddelen gesteld, dat zelfs de betaling van het jaarinkomen van de Commandant-Generaal – 666 rijksdaalders – moet worden opgeschort. De regering zoekt de oplossing in de uitgifte van fiduciair geld, maar tot een werkelijke uitgifte komt zij niet. Haar ambtenaren betaalt zij tenslotte vrijwel uitsluitend in 'mandaten', schuldbewijzen. 'In 1864 was daar soveel van hierdie mandate in omloop dat die Goewerment nie goed geweet het hoeveel die landskuld bedra het nie, en daarom het president M. W. Pretorius bekend gemaak dat die houers van die mandate hulle moes aanmeld, sodat die regering kon vasstel hoe groot die staatskuld was. Die groot moeilikheid met hierdie mandate was dat dit nie as ruilmiddels geldig was nie en dat slegs die Staat dit kon aanneem. Die amptenare wat hul salaris daarmee uitbetaal gekry het, kon daar vrywel niks mee begin nie.'[2] Het gevolg van deze vreemde salarisuitkering laat zich gemakkelijk denken: geschikte mensen ambiëren een ambtelijke positie heel weinig, andere geschikte krachten, die in ambtelijke dienst traden, verlaten deze. De volksontwikkeling, hoezeer ook als noodzakelijk beoordeeld door de leidende elementen in het land, blijft onder de geschetste omstandigheden een weinig succesvolle onderneming. Eerst medio 1851 wordt een begin gemaakt met geregeld onderwijs. 'Op 29 julie het die Nederlandse skip, 'Vasco da Gama', dan in Delagoa-baai aangekom met die meesters aan boord: H. van der Linden, J. W. Spruyt en W. Poen. Hulle sou die eerste vaste onderwysers in Transvaal word.'[3] Bij de beëindiging van de Burgeroorlog is het onderwijzerscorps enigermate uitgebreid, maar het aantal meesters is ook dan nog op de vingers na te tellen. Intussen zijn verschillende scholen als uitvloeisel van de politieke troebelen of van hooglopende twist tussen schoolbestuur en meester korter of langer gesloten geweest.

In het jaar 1864 openen zich nieuwe perspectieven voor Transvaal als gevolg van eindelijk bewerkstelligde staatkundige eenheid, maar de blanke samenleving benoorden de Vaal is dan nog altijd een maatschappij van weinig geletterde jagers-boeren. De 'take-off' zal eerst plaatsvinden met de ontginning van goudvelden in 1873. Het is echter nog in het hiervoor enigermate geschetste stadium van primitivisme en isolement, dat de eerste Trekkers zich in het Ermelose vestigen.

[1] idem, pag. 25.
[2] Engelbrecht, e.a., pag. 19.
[3] Coetzee, pag. 19.

HOOFDSTUK III

HET NATUURLIJK DRAAGVLAK VAN EEN NIEUWE STREEKSAMENLEVING

De ontwikkeling van iedere samenleving is een proces, dat zich voltrekt in afhankelijkheid van een gegeven physisch-geografische situatie: bodemvruchtbaarheid, neerslaghoeveelheid, temperatuur e.d. De samenleving maakt, gegeven het bepaalde niveau van haar kennen en kunnen, het physisch-geografisch milieu in meerdere of mindere mate aan zich dienstbaar, maar dit milieu blijft onderwijl steeds een conditie, waaruit de specifieke ontwikkeling van de samenleving mede moet worden begrepen. Dat laatste is reeds een voldoende reden om hier op Ermelo in geografische zin in te gaan.

De naam Ermelo verkrijgt een plaats in de geschiedenis van Zuid-Afrika, wanneer het gebied, waarop de naam in eerste instantie betrekking heeft, reeds een 8-tal jaren door blanken bevolkt is. Het is F. Lion Cachet, een vooraanstaande figuur in de N.G. Kerk van het oude Transvaal, waardoor in 1871 in Zuid-Afrika een juist gevormde kerkelijke gemeente de naam Ermelo ontvangt. ('Haar naam Ermelo ontving zij voor gedachtenis aan Ermelo in Nederland en schrijvers vriend aldaar, Ds. Witteveen.' Aldus de uit Nederland afkomstige, tot het christendom overgegane Joodse predikant.) Op 12 februari 1880 vindt de officiële stichting plaats door de Administrateur van het sinds 1877 door de Britten bezette Transvaal van een dorp Ermelo. Het dorp in kwestie valt binnen de eerder ontstane, gelijknamige kerkelijke gemeente en het grondgebied ervan behoort trouwens ook voorlopig aan die gemeente. Op 27 mei 1882 – de onafhankelijkheid van Transvaal is goed een jaar hersteld – krijgt bij regeringsbesluit een district Ermelo zijn aanzijn.

Het landdrostdistrict Ermelo ondergaat in de loop der tijd grenswijzigingen, die tezamen neerkomen op een zeer aanmerkelijke oppervlaktebeperking. Zelfs in 1904, 1908, 1909 en 1920 worden nog grensveranderingen aangebracht. Sinds laatstgenoemd jaar beslaat de administratief-juridische eenheid Ermelo 7778 km². Waar niet uitdrukkelijk anders vermeld, is in dit en ook de volgende hoofdstukken steeds sprake van het district Ermelo *in zijn huidige begrenzing*. De lezer realisere zich, dat het verkleinde district, zoals dat sinds de (onbetekende) grenswijziging van 1920 bestaat, toch nog altijd een oppervlakte heeft, die *bijna een vierde deel uitmaakt van de totale oppervlakte van Nederland.* (Kaart 3 is ook op dit punt verhelderend.)

De vorm van het district nadert tot een parallelogram, waarvan de basislijn ongeveer west-oost loopt en de opstaande lijnen de richting zuid-zuidoost-noord-noordwest volgen. Hemelsbreed genomen, bedraagt de maximumafstand van west- tot oostgrens om en nabij 130 km, de minimumafstand ongeveer 115 km. De uitersten van hemelsbreed genomen afstand tussen zuid- en noordgrens lig-

gen bij resp. 75 en 50 km. In noorden, westen en zuiden grenst het district aan andere Transvaalse landdrostdistricten, in het oosten aan het nu nog Britse protectoraat Swaziland.

De nadruk kan worden gelegd op de physisch-geografische verscheidenheid binnen het district, maar evenzeer op de betrekkelijk grote homogeniteit van het uit physisch-geografisch oogpunt beschouwde gebied. Gezien het doel van deze studie, is het noodzakelijk om zowel op de 'eenheid' als op de verscheidenheid te wijzen.

Op een later moment zal op deze zaak worden teruggekomen, maar het is hier op zijn plaats, gewag te maken van een kolonisatieovereenkomst tussen President M.W.Pretorius en de Schot Alexander MacCorkindale. Deze overeenkomst houdt o.m. in, dat in het oosten van het district Ermelo een 200-tal geschikte Schotse kolonisten vóór 1869 zich zullen hebben toegelegd op de produktie van vlas, katoen, graan, suiker, koffie en wol. De overeenkomst illustreert de lichtvaardigheid, waarmee in het verleden dikwijls kolonisatieprojecten begonnen werden. Rijstverbouw in Scandinavië is bij voorbaat tot mislukken gedoemd, maar de verbouw van katoen, suikerriet en koffie biedt potentieel weinig meer kans van slagen in het landdrostdistrict Ermelo. Het agrarisch potentieel van het gebied is, in vergelijking met overig Zuid-Afrika, goed te noemen, maar zelfs bij de stand van landbouwwetenschap en -techniek anno 1964 is het aantal lonende agrarische produktierichtingen er beperkt. Katoen, suiker en koffie zijn er teelten, welke alleen de fantast of de volstrekt met het land onbekende kan willen aanvangen.

De Trekkers en de Schotse kolonisten, die in de zestiger jaren van de 19de eeuw het Ermelose bezetten, vestigen zich in een gebied, dat bijna geheel hoger dan 1350 meter boven de zeespiegel is gelegen. Dat betekent, dat, niettegenstaande de relatief geringe afstand tot de Zuider Keerkring, vorst in de wintermaanden bepaald geen uitzondering vormt. (In 1926 werd door één der weerstations binnen het district op 23 juli – 11.1 °C gemeten en ditzelfde station mat op 18 oktober 1940 – in het hartje lente dus – een nachtvorst van – 2.2 °C.) De zomermaanden zijn in het district, naar Nederlandse begrippen, normaliter warm tot zeer warm. De gemiddelde dagelijkse maxima in december en januari liggen in de buurt van 25°, maar zij contrasteren tamelijk scherp met gemiddelde minima in die maanden. (Deze liggen bij 13°C.) De winterse koude maakt het landdrostdistrict potentieel tot een gebied, waar slechts het type agrarische productie van de gematigde luchtstreek geëigend is. Het district heeft een voor Zuid-Afrika zeer bevredigende regenval. De neerslaghoeveelheid – wij hebben de notities van 7 weerstations gemiddeld – was over een periode van 30 jaar jaarlijks bijna 80 cm zelfs. Een ernstige bottle neck is evenwel uit een oogpunt van agrarische produktiviteit de spreiding in de regenval door het jaar heen. In de wintermaanden – juni, juli en augustus – is de neerslag miniem, maar in maart al zet een scherpe daling in en eerst in september valt genoeg regen om grassen en gewassen aan de groei te brengen. Temperatuur- en neerslagverloop begunstigen akkerbouwproduktie in de zomermaanden, maar zij vormen evenzeer een belemmering voor de veehouderij in de wintermaanden. Ook in 1964 nog is de grote zorg voor de

boer, zijn vee te doen overwinteren. Van nature levert het gebied nl. slechts in zeer beperkte mate bruikbaar ruwvoeder voor de winterperiode.

Het landdrostdistrict vormt een hier meer, daar minder, doch altijd duidelijk geaccidenteerd gebied, doorsneden door beekjes en riviertjes, die, verenigd met andere stroompjes, deels naar de Atlantische, deels naar de Indische Oceaan afwateren. Soms vormen zij diepe insnijdingen in het landschap, dat vóór de ingreep van de Westerse civilisatie één grote, golvende prairie vormde. Slechts in de kloven groeide wat struikgewas en een enkele doornboom, verder was het gras, gras, gras.[1] In de wuivende zee van gras leefde hier en daar een groepje Bantus of Bosjesmannen met wat gedomesticeerde runderen, geiten en honden. Nog na de komst van de blanke leefde er ook, althans in het zomerseizoen, het wild in grote aantallen: zwart- en blauwwildebeesten, de kleinere bles- en springbokken, quagga's, olifanten, leeuwen, wolven, wilde honden, jakhalzen, enz. Zich met de oorspronkelijke bevolking te verstaan en het wild uit te roeien, was voor de intrekkers een eerste vereiste, wilden zij in hun nieuwe vestigingsgebied een bestaan kunnen opbouwen. Het rijk voorhanden gras bood goede zomerweiding voor de meegevoerde kudden, maar het winterveld kon hen niet dragen. Zo ontstond het verschijnsel van de wintertrek naar gebieden buiten het district, een trek, die nog vele jaren een normaal gebeuren zou zijn in het leven van de Ermelose veeboer.

Zoals gezegd, is het gebied klimatologisch beslist niet ongeschikt voor een akkerbouwproduktie van de gematigde luchtstreek. Akkerbouw vraagt evenwel ook geschikte grond. Die nu is slechts in een relatief klein deel van het district aanwezig.

Binnen het district laten zich 3, onderling duidelijk verschillende, gedeelten onderscheiden: het Hogeveldgebied in het westen, het Drakensberggebied beoosten daarvan en het Voetgebergtegebied tegen het Swazilandse aan. Deze gedeelten verschillen onderling qua geologische opbouw, bodemvruchtbaarheid, accidentatie, hoogte en regenval, waardoor zij ook qua natuurlijke begroeiing en agrarische geschiktheid uiteenlopen, Het verhoudingsgewijs smalle Hogeveldgebied in het westen van het district is marginaal deel van dat enorme Zuidafrikaanse Hogeveldplateau met zijn gemiddelde hoogte van 1500 meter boven zeespiegel. Binnen het district loopt het Hogeveld gedeeltelijk op tot 1650 meter. Het Drakensberggedeelte, opvallend meer geaccidenteerd dan het Hogeveldgebied binnen Ermelo, komt nergens onder laatstgenoemde hoogte. De Voetgebergtestreek ligt gemiddeld niet onbelangrijk lager dan de beide andere streken, maar de hoogteverschillen zijn er groter. In het uiterste noordoosten van het district bv. is de hoogte minder dan 1350 meter, maar op luttele afstand ligt een top van 1750 meter.

Binnen elk der 3 streken is een menigvuldigheid van grondsoorten aanwezig, doch in het Hogeveldgedeelte is de natuurlijke geschiktheid van de grond voor de akkerbouw aanmerkelijk groter dan in de beide andere delen. Er zijn diepe, goed waterhoudende, losse gronden, die ten dele bovendien kalkrijk zijn. Van de

[1] Uitzonderlijk was de begroeiing in het uiterste zuidoosten. Het kostbare geelhout werd er op enige schaal aangetroffen.

gronden in het Drakensberggedeelte zijn vele ondiep, zuur en uitgeloogd, maar aan mineralen en organisch materiaal rijkere kleileem ontbreekt er niet geheel en al. De Voetgebergtestreek kent veel zanderige en granietachtige grond, die zuur tot zeer zuur is. Het zij terloops nog vermeld, dat hier de eerder genoemde Schotten zich op de akkerbouw zouden gaan toeleggen.

In verband met het hoogteverschil doen zich binnen het district niet geheel verwaarloosbare verschillen voor in zowel temperatuur als regenval. Wat de temperatuur betreft, kan een vergelijking worden gemaakt tussen de opnamen van een station in het Voetgebergte (Amsterdam, 1239 meter) en een station op de Drakensbergen (Ermelo, 1698 meter).

TABEL 1. Landdrostdistrict Ermelo; temperatuursgemiddelden in °C te Ermelo-centrum en te Amsterdam over resp. de jaren 1896–1945 en 1904–1913.

	Ermelo gemiddelden van		Amsterdam gemiddelden van	
	dagelijkse maxima	dagelijkse minima	dagelijkse maxima	dagelijkse minima
januari	25.4	12.1	24.7	13.9
februari	24.9	11.7	24.4	13.6
maart	23.7	10.7	23.5	12.4
april	22.2	7.4	22.2	9.7
mei	19.8	3.8	20.6	6.4
juni	16.4	0.8	18.3	3.4
juli	16.5	0.4	18.2	3.1
augustus	19.6	2.8	20.6	5.4
september	22.4	6.1	22.6	8.1
oktober	24.7	9.4	23.4	11.1
november	24.6	10.4	24.1	12.2
december	25.2	11.7	24.8	13.1

Uit de waarden van bovenstaande tabel valt af te leiden, dat de gemiddelde maxima in het winterhalfjaar in het Drakensberggebied steeds lager liggen dan in het Voetgebergtegebied, terwijl zich in de zomer het omgekeerde voordoet. De gemiddelde minima liggen daarentegen in eerstgenoemd gebied het gehele jaar door lager. In het oosten zijn voorts de verschillen tussen dagelijks maximum en dagelijks minimum in elk der 12 maanden duidelijk geringer dan in het centrumgedeelte. Het Voetgebergtegedeelte kent dus gelijkmatiger temperaturen, én binnen het etmaal, én binnen het jaar. Ofschoon cijfers ontbreken, kan worden aangenomen, dat de Hogeveldstreek een temperatuurbeeld bezit, dat ligt tussen het beeld van de Drakensbergen en dat van het Voetgebergte.

Van oost naar west neemt de neerslaghoeveelheid af, wat kan worden geïllustreerd door enkele cijfers, welke werden verkregen op dezelfde plaatsen als de temperatuurgegevens. Te Amsterdam viel over een periode van 40 jaar gemiddeld 86.08 cm neerslag per jaar, te Ermelo-centrum was dat over 47 jaar gemiddeld 75.59 cm per jaar. In beide plaatsen viel de geringste neerslaghoeveelheid in 1935, te weten, 42.01 en 46.18 cm. De hoogste regenscore behaalde Amster-

dam in de 40 jaar van opname in 1909. Er viel daar toen 129.51 cm neerslag. Ermelo behaalde zijn hoogste score in 1917 met 119.02 cm.

Door het samenspel van hogere temperatuur en zwaardere regenval heeft het oosten een voordeel boven midden en westen wat betreft de natuurlijke weiding. Dit voordeel wordt echter belangrijk ingeperkt door het nadeel van de lagere bodemvruchtbaarheid. Is het westen een zoetgrasgebied, de Voetgebergtestreek behoort tot de zuurgrasstreken, welke zeer weinig geëigend zijn voor de rundveehouderij. Het schaap wil er wel gedijen, mits althans door afbranden van de velden of wisselweiding zorg wordt gedragen voor de vorming van jonge groene uitlopers.

Samenvattend, kan worden gesteld, dat de blanke intrekkers uit de zestiger jaren van de 19de eeuw de ontginning ter hand namen van een gebied, waar het agrarisch bedrijf slechts het type van de gematigde luchtstreek zou kunnen zijn. Akkerbouw was er mogelijk, maar alleen, althans op enige schaal, in het westen (Hogeveldgedeelte). In het grootste deel van het district liet zich slechts veehouderij bedrijven, waarbij het rund en het schaap een geëigend milieu vonden in de middenstrook (Drakensberggedeelte), maar het rundvee niet kon gedijen in het oosten (Voetgebergtedeel). De kolonisten, Boeren zowel als Schotten, waren overigens homo economicus genoeg om zich spoedig aan te passen in produktie en produktiewijze aan de natuurlijke eigenaard van hun nieuwe woongebied.

De kolonisten werden echter voor een ernstig probleem gesteld, nl., het vrijwel ontbreken van brandstof in deze Transvaalse prairie. 'Toe landmeter Attie Walker in die jaar 1870 plase opgemeet het in die omgewing van Klipstapel (Breyten) moes hy, om nie van honger om te kom nie, met die hele bak van sy wa vuurmaak...'[1] Het tekort aan brandhout leidde er toe, dat in de eerste tijd het verzamelen en drogen van koemest één van de grote bedrijvigheden werd op de plaatsen in het district. Daarom was het een kostbare vondst, die Hendrik Bührmann op een goeie dag deed. 'Nadat ou mnr. H.T.Bührmann hom op De Emigratie gevestig het, het sy seun Hendrik eendag toe hy skape opgepas het, 'n snaakse 'swart klip' in 'n spruitjie gevind en dit huis toe geneem. Ou mnr. Bührmann het 'n Encyclopaedia Britannica – geraadpleeg en vasgestel dat die 'klip' steenkool was. So is die vuurmaakprobleem vir hierdie omgewing opgelos, maar nog glad nie vir die hele distrik nie.' Was het brandstofprobleem door Hendrik Bührmann's vondst van omstreeks 1870 nog lang niet opgelost voor de districtbevolking als geheel, de oplossing liet voor haar toch niet lang meer op zich wachten. In 1886 dolven reeds verschillende boeren kolen voor eigen verbruik op het eigen bedrijf en werden er voorts op 2 plaatsen hoeveelheden kolen gewonnen, welke ruim toereikend waren voor de kook- en verwarmingsbehoeften van de dorpsbevolking. De steenkool was niet altijd van hoge kwaliteit, maar zij lag op tal van plaatsen eigenlijk voor het opscheppen.

Het was misschien een economisch riskante onderneming in het boomarme Ermelose prairiegebied op groter schaal de proef op de som te nemen met uit-

[1] J. H. Coetzee: 'Ermelo se verlede herleef' in: 'Ermelo 1880–1955'.

heemse boomsoorten. Omstreeks 1910 werd de proef echter genomen en wel daar, waar de agrarische mogelijkheden het meest beperkt waren (het Voetgebergtegebied). Wie vandaag het oosten van het landdrostdistrict doorkruist, ziet bomen, bomen en nog eens bomen. Waar de Schotten o.a. koffie, katoen en suikerriet zouden telen, zijn nu de tienduizenden morgens wattel, bloekom (gomboom) en dennen.

HOOFDSTUK IV

BEVOLKINGSGROEI EN -SPREIDING

De gegevens over de bevolking van het landdrostdistrict Ermelo in de 19de eeuw zijn zeer overwegend fragmentarisch. De eerste volkstelling wordt gehouden in 1890, maar de daaraan ontleende cijfers hebben enerzijds betrekking op een groter district dan het huidige en zij zijn anderzijds waarschijnlijk onvolledig. Het district uit 1890 is ongeveer 880 km² of ruim 11 % omvangrijker dan het huidige. Wat de er getelde blanke bevolking betreft, moet worden gewezen op het voorwoord in het verslag van de volkstelling. Over de gehele toenmalige Zuid-Afrikaanse Republiek (Transvaal) wordt o.m. gezegd: 'De Commissie wil niet spreken van de geheele blanke bevolking, omdat zij overtuigd is, na ingewonnen informatiën, dat verscheidene personen òf geen schedule ter invulling hebben ontvangen, òf de schedule niet hebben ingevuld, en de wet slecht is gehandhaafd geworden.'[1] Niet was na te gaan, of te Ermelo toch misschien een vrij zuiver beeld van de werkelijkheid is verkregen.

In de 20ste eeuw zijn verschillende volkstellingen gehouden, welke allen betrouwbaar zijn te achten, voor zover zij de blanke bevolking betreffen. De eerste census in deze eeuw vond plaats op 17 mei 1904, de tweede – verrassend uitvoerig – werd uitgevoerd op 7 mei 1911. De latere tellingen werden gehouden op 5 mei 1918, op 3 mei 1921, op 4 mei 1926, op 5 mei 1931, op 5 mei 1936, op 6 mei 1941, op 7 mei 1946, op 8 mei 1951 en op 6 september 1960. Werd niet bij alle tellingen de gekleurde bevolking opgenomen, de blanke bevolking werd wel steeds geteld. Helaas zijn de resultaten van de census 1960 nog maar zeer ten dele beschikbaar. Voor de jaren, waarin geen volkstelling werd gehouden, ontbreekt overigens ieder totaalcijfer van zelfs maar de blanke bevolking binnen het landdrostdistrict. Daarentegen geeft de officiële statistiek wel voor de meeste jaren geboorte-, huwelijks- en sterftecijfers.

Bij de hierna volgende beschouwing van bevolkingsgroei en -spreiding in het district komt af en toe ook het niet-blanke bevolkingsdeel ter sprake, ook daarom, omdat de ontwikkeling van de blanke samenleving niet kan worden begrepen onder negatie van de overige bevolking. De belangstelling gaat echter zeer overwegend uit naar de blanke maatschappij binnen het district, want oogmerk van deze studie is immers, de evolutie van het blanke (Afrikaanse) gezin te onderkennen.

In 1855 sluiten de Trekkers uit het Lydenburgse een tractaat met Umswazi, een Swazihoofdman, waardoor zij in het bezit worden gesteld van een zeer groot gebied in zuidoost Transvaal tegen overdracht van 70 runderen. Het gebied in kwestie sluit het latere Ermelo in.[2] Het duurt echter nog een aantal jaren vòòr en aleer de eerste Boeren zich in het district vestigen. Het is aannemelijk, dat

[1] Uitslag van de volkstelling, gehouden in de Zuidafrikaanse Republiek den 1sten April 1890.
[2] Dewald Steyn: Hoëveld eeu gelede vir 70 beeste gekoop.

R. J. Janse van Vuuren de eerste intrekker is. In ieder geval is, volgens de door ons te Pretoria onderzochte toekennings- en koopakten van gronden, de eerste binnen het district toegekende plaats zijn plaats 'Kranspoort'. De 'transportdatum' is 2 mei 1863. In maart 1865 wordt 'Vaalkop', de tweede binnen het district toegekende plaats, uitgegeven aan L. de Jager. Tot en met 1868 vestigen zich in ieder geval nog de volgende anderen als plaatseigenaars in het westen van het district: J. H. Jacobsz Wzn., W. Steenkamp Sr., C. G. Steenkamp Wzn., T. G. Steenkamp Wzn., H. Jordaan, H. T. Bürhmann, G. S. Maré Gzn., J. J. Viljoen CJzn., J. N. Grobler JNzn., H. S. du Preez, C. Potgieter, A. Smuts Izn., C. E. Fourie, G. L. Swart, C. v. d Leeuw, C. Simoens en 7 verschillende Joubert's. Van de Steenkamp's en verschillende der Joubert's is aannemelijk, dat zij nabije bloedverwanten zijn geweest. Terloops dient vermeld, dat in de eerste jaren ook personen plaatsen verkrijgen zonder vestiging in het Ermelose. Wij kunnen noemen P. A. C. van Heyningen, J. L. Schurink en B. C. E. Proes, allen Nederlanders, A. A. B. Merensky, een Duitser, alsmede nog J. W. Barreth en M. L. de Souza, beiden van aan ons onbekende nationaliteit. Wat de werkelijke intrekkers betreft, is Bührmann – later zal nog sprake van hem moeten zijn – de enige uit Nederland geboortige. Zonder twijfel zijn alle overige intrekkers, welke hiervoor werden genoemd, van huisuit Boeren. Naar de gezinsgrootte der eerste plaatseigenaars kan slechts worden gegist. Of zij zgn. bijwoners op hun plaatsen toelieten, is onbekend. In ieder geval lijkt het redelijk, aan te nemen, dat zich tot en met 1868 in het westen van het landdrostdistrict minstens 180 blanken hebben gevestigd.

In 1867 neemt in het oosten de Schotse immigratie, krachtens de Pretorius-McCorkindale-overeenkomst, een aanvang. De grootte van de Schotse groep wordt in de studie van OPPERMAN bij benadering gemeld. 'Ongeveer vyftig immigrante het gekom.'[1] Hieraan zij toegevoegd, dat door de organisator van de immigratie, Alexander McCorkindale, een veel groter aantal Schotse intrekkers was voorzien. Het overlijden van de kolonistenleider op 1mei 1871 is vermoedelijk één voorname reden, dat de Schotse groep geen uitbreiding vindt, doch de overschatting van het agrarische potentieel van het vestigingsgebied is zeker een andere. Van hen, die zijn gekomen, geeft trouwens spoedig een relatief groot aantal de landbouw en veeteelt weer op. 'Die grond van Nieuw Schotland-streek is nie so geskik vir landbou en weiding nie en baie van die Skotte moes 'n ander koers inslaan.'[2]

Intussen gaat de inkomst van Boeren in het district voort. In 1869 worden in het westen van het district aan 13 nieuwkomelingen plaatsen uitgegeven, in 1870 aan opnieuw 13, in 1871 aan 6 en in 1872 eveneens aan 6. Vermoedelijk zijn ook in deze 4 jaar familieleden gezamenlijk ingetrokken, want in de aktenleggers is o.a. 2 keer sprake van de naam Coetzee, van de naam Grobler, van de naam Janse van Rensburg en van de naam Van Rheede van Oudtshoorn. Voor deze iets latere periode geldt hetzelfde als voor de eerste intrekperiode: zowel de gezinsgrootte der inkomelingen als de omvang van de groep bijwoners blijft ver-

[1] Opperman, pag. 19.
[2] idem, pag. 20.

borgen. Het lijkt ons echter verantwoord, aan te nemen, dat het Boerenelement in het Ermelose tegen einde 1872 op zijn minst ruim 400 zielen telt. Zoals echter genoegzaam bekend is, is de huwelijksvruchtbaarheid onder de Boeren uit die dagen zeer hoog, zodat de Boerengroep heel wel mogelijk belangrijk groter is. Haar op grond van de door ons gebruikte gegevens op 600 zielen te schatten, is niet te dwaas. Of het echter om 400 of 600 mensen gaat, in een gebied ter grootte van bijna éénachtste van Nederland wonen de gezinnen der Boeren-kolonisten her en der verspreid. Nergens treedt ook maar iets van een bevolkingsconcentratie op. Doorgaans woont de naaste buurman op kilometers afstand. Daar zal trouwens voor de volgende geslachten dikwijls nagenoeg geen verandering in komen. De Boer, die boer blijft, blijft meestal verre van zijn buren. De bevolkingsconcentraties, die in het vierde kwart van de 19de eeuw binnen het district ontstaan, zijn concentraties bij de gratie van toenemende economische differentiatie en bestuurlijke uitbouw. De Boer gaat er ter kerke en hij handelt er een deel van zijn zaken af, maar hij vestigt er zich zelden of nooit.

De kernvorming vindt in het district haar aanvang in 1880, wanneer wij althans de al eerder vermelde stichting van het dorp Ermelo als zodanige aanvang mogen opvatten. In 1882 wordt in het oudste centrum van het district een N.G. kerk gebouwd. In 1888 wordt er een postkantoor geopend en een jaar later komt een telegraafverbinding met de Transvaalse hoofdstad Pretoria tot stand. Eén en ander maakt duidelijk, dat het landdrostdistrict tegen het einde der tachtiger jaren een kern rijk is, waardoor basisfuncties van een dorpscentrum worden vervuld. Toch stelt Ermelo-centrum in die dagen nog heel weinig voor. Weliswaar heeft er zich reeds in 1884 een arts gevestigd – de te Edinburg in Schotland opgeleide dokter H.N. Everhard –, maar de eerste ambachtsman ter plaatse komt pas in 1889 in. (Het is een uit de Kaap afkomstige timmerman, tevens kabinet- en wagenmaker.) Omstreeks 1890 begint het dorp echter snel te groeien. Er zijn nu 2 artsen (Everhard en Sterling), er zijn 4 winkels, stoommolens, allerhande ambachtslieden en er is bovendien een groot hotel. Het laatste kan waarschijnlijk profijtelijk worden geëxploiteerd, omdat er postkoetsverbindingen tot stand zijn gebracht met Natal en Barberton (2 maal per week,) alsmede met Standerton en Piet Retief (1 maal per week). In 1892 worden in het dorp 2 banken gevestigd, de Nationale Bank en de Natal Bank. In het voorjaar van 1894 wordt de eerste lanbouwtentoonstelling gehouden, die liefst 3000 bezoekers trekt. Op 27 april 1895 verschijnt het eerste nummer van de 'Echo', een ter plaatse gedrukte courant. In het dorp vinden wij in laatstgenoemd jaar ook reeds 5 rechtsgeleerden (notarissen en procureurs) gevestigd: W.R. Keet, L. v.d. Berg, J.W. Pet, M.T. Wassenaar en C.H.W. Springorum. Al zijn geen bevolkingscijfers beschikbaar, het is duidelijk, dat kort vòòr de Boerenoorlog het dorp Ermelo is uitgegroeid tot een regionaal verzorgingscentrum van enige betekenis.

In 1881 wordt in het zuidoosten van het district, op ongeveer 67 km hemelsbreed van Ermelo-centrum en op om en nabij 13 km van de Swazilandse grens, door overgebleven Schotse kolonisten Roburnia gesticht. In 1882 wordt dit dorp in spé herdoopt tot Amsterdam. De in een maatschappij verbonden stichters geven weliswaar hoog op van de mogelijkheden van dit dan nog alleen in

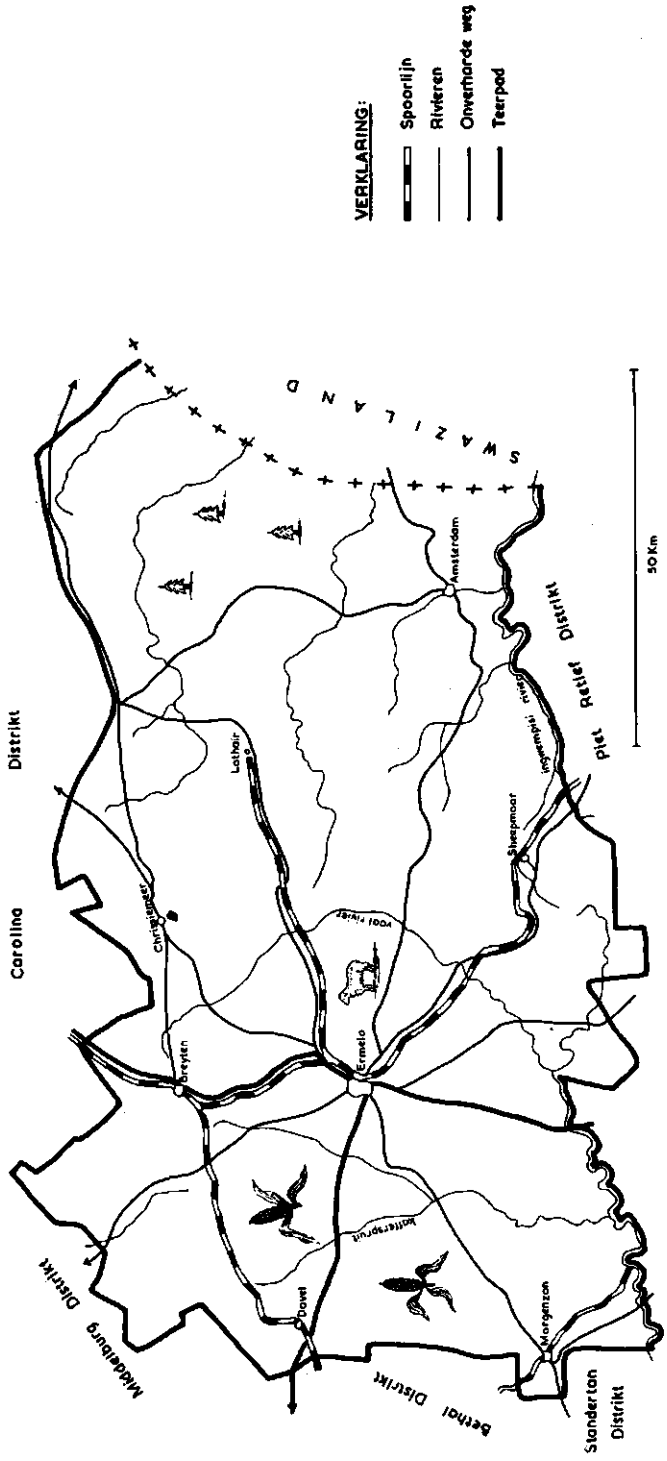
VERKLARING:
Spoorlijn
Rivieren
Onverharde weg
Teerpad
SWAZILAND
Amsterdam
Piet Retief Distrikt
50 Km
Lothair
Sheepmoor
Christiemeer
Carolina Distrikt
Breyten
Ermelo
Wakkerstroom Distrikt
Dovel
Morgenzon
Middelburg Distrikt
Bethal Distrikt
Standerton Distrikt

Kaart 3

gedachten bestaande centrum, maar voor Amsterdam is niet die ontwikkeling weggelegd, welke Ermelo is vergund. Wel is er reeds in 1886 een kerkgebouw en wordt de plaats ook in 1892 telegrafisch met Pretoria verbonden, maar in 1895 is de bevolking aanzienlijk kleiner dan de Ermelose. 'In 1895 was die bevolking maar 130 siele...dit wil sê, wit en swart.'[1] Even heeft het geleken, dat Amsterdam grootse vooruitzichten zou hebben. In de late tachtiger jaren vindt bij het dorp gouddelverij plaats, maar het is spoedig duidelijk, dat van een lonende mijnbouw geen sprake zal kunnen zijn. Amsterdam wordt geen tweede Johannesburg en ook in later tijd wordt het bij lange na zelfs geen tweede Ermelo-centrum.

In de tachtiger jaren komt een derde centrum binnen het landdrostdistrict tot ontwikkeling. Op ongeveer 32 km noordoostelijk van het dorp Ermelo, dicht bij een meer van niet onbeduidende omvang, ontstaat de kern Lake Chrissie of Chrissiemeer. (De naam van de plaats geeft uitdrukking aan de goede verstandhouding tussen President M. W. Pretorius en de eerder genoemde Schot Alexander McCorkindale. Het is bekend, dat de dochter van de president, Chrissie, omstreeks 1870 onder geleide van McCorkindale naar Europa reist.) Men zou Chrissiemeer een 'ééndagsbloeier'kunnen noemen. Er zijn verschillende aanduidingen, dat de plaats in zijn beginjaren Ermelo-centrum qua bedrijvigheid belangrijk overtreft. Meer dan één schrijver maakt gewag van de florerende zaken van de vennoten Simmer en Jack, te Chrissiemeer gevestigde algemene handelaren. De plaats dankt zijn vroege bedrijvigheid echter geheel en al aan de ontdekking van goud in het gebied van De Kaap (tegen de grens van Mozambique). Chrissiemeer wordt een gewilde pleisterplaats voor honderden gelukszoekers. Even snel als dit derde centrum opkomt, verliest het aan betekenis. Wel brengt het het tot kerkdorp in de loop van zijn geschiedenis, maar het blanke inwonertal komt in latere jaren nooit boven 200 uit.

Het is niet te zeggen, welke correctie de uitkomsten van de eerste volkstelling in het district behoeven om vergelijkbaar te zijn met die van de latere tellingen. Misschien zijn de totaalcijfers te hoog, mogelijk ook zijn zij te laag. Hoe het zij, in diverse gemaakte onderverdelingen worden vermoedelijk bepaalde, hier relevante verhoudingen redelijk zuiver uitgedrukt. Er wordt daarom gewezen op het uit de cijfers van 1890 sprekende mannenoverschot. Op de in totaal getelde 3866 personen (blanken) behoren 2083 of 54.8 % tot het mannelijk geslacht. Dit is vermoedelijk een indicatie van een groter inkomst van mannen dan van vrouwen in het Ermelose, een verschijnsel, dat overigens normaal is in een jong kolonisatiegebied. Onmiskenbaar is de bevolking aan het begin der negentiger jaren zeer jong, d.w.z., dat de groep niet-volwassenen een verhoudingsgewijs heel sterk vertegenwoordigde groep vormt. Jonger dan 21 jaar zijn 2337 personen. Dit komt hierop neer, dat 60.4 % van de getelde blanken onvolwassen is. (In 1911 is 36.3 % van geheel blank Zuid-Afrika jonger dan 21 jaar.) Er is reden om aan te nemen, dat de 'jeugd' der kolonistenbevolking niet zozeer wijst op hoge sterftefrequentie. Wij komen evenwel later nog op dit punt terug. De volkstelling van 1890 heeft ook gegevens opgeleverd over de herkomst der blanken uit

[1] Opperman, pag. 23.

het landdrostdistrict. De meesten hunner blijken qua geboorte Transvalers te zijn: 54.5% van alle getelden, 51.1% der mannen en 57.5% der vrouwen. De geboren Vrijstaters vormen 16.0% (14.7% van de mannen en 17.3% van de vrouwen is in de OVS ter wereld gekomen). Relatief weinigen zijn in Natal geboren (4.4%). De Kapenaars vormen daarentegen een vrij aanzienlijk bevolkingsbestanddeel. Hun aantal overtreft zelfs dat der Vrijstaters. De in de Kaapkolonie geborenen maken juist eenvijfde (20.9%) van de totale bevolking uit, waarbij 23.2% der mannen en 18.3% der vrouwen van oorsprong Kaaps is. Enkele mannen zowel als vrouwen zijn in Swaziland geboren (0.3%). Van de leden dezer nog eerst een kwart eeuw oude blanke samenleving is 96.1% op Afrikaanse bodem geboren. De rest der bevolking komt uit Engeland (76 m. en 15 vr.), Duitsland (11 m. en 2 vr.), Frankrijk (2 m.), Rusland (3 m.), Nederland (22 m. en 3 vr.), Zwitserland (1 m.), elders uit Europa (5 m. en 2 vr.), Amerika (2 m.) en Australië (2 m. en 1 vr.). In de samenstelling der blanke Ermelose bevolking anno 1890 drukt zich duidelijk uit, dat het nieuwe kolonisatiegebied slechts als agrarisch gebied aantrekkingskracht heeft uitgeoefend. Waar mineralenrijkdom exploitabel is gebleken, is in Transvaal het van oorsprong buiten-Afrikaanse element zeer aanmerkelijk sterker vertegenwoordigd.

Het is aannemelijk, dat in de jaren na 1890 een snelle groei van de blanke bevolking van het landdrostdistrict plaatsvindt. In de eerste plaats staat vast, dat het geboorteoverschot hoog blijft, maar ook vermelden de bronnen de inkomst van 'dorpelingen': notarissen, procureurs, onderwijzers, zakenlui en anderen. In het najaar van 1899 breekt echter voor Ermelo een ruim twee en een half jaar durende fase aan, waarin het maatschappelijk leven volledig ontredderd geraakt.

De krijg, welke de Nederlander kent als de Boerenoorlog en welke de Afrikaner als de Tweede Vrijheidsoorlog aanduidt, doet huwelijken uitstel lijden en vele, zo niet de meeste echtparen uiteengaan. De weerbare mannen geven gehoor aan de oproep tot gewapende dienst tegen het imperialistische Groot-Britannië. De vrouwen blijven aanvankelijk nog op de boerderijen of in de dorpen, maar later worden de meesten van hen met hun kinderen door de vijand ingerekend en in concentratiekampen ondergebracht. Terwijl het geboortecijfer sterk wordt gereduceerd, telt Ermelo een ongebruikelijk hoog aantal doden. Van de gemilitairiseerde mannen sneuvelen er 73, maar ruim 4 maal hoger is het verliescijfer onder de niet-gewapenden. In meerderheid in de concentratiekampen komen 319 mannen, vrouwen en kinderen om. Aangenomen mag worden, dat de totale blanke bevolking van het landdrostdistrict niet meer dan 4500 zielen heeft bedragen, zodat de oorlog, die Transvaal tot een Britse kolonie maakt, de dood veroorzaakt van ongeveer 9% der leden der nog jonge kolonistensamenleving.

Heeft Ermelo de oorlog verloren, het lijkt, dat het de vrede wint. Het laatste wordt geïndiceerd door vooral een zeer snel economisch herstel, maar ook het geboorteverloop is veelzeggend. De ambtelijke publikatie: 'Statistics of the Transvaal Colony for the years 1902–1907' geeft voor de periode medio 1902-

medio 1903 de geboorte aan van 80 kinderen (blanken) in het district als geheel en van 9 kinderen in Ermelo-dorp. Dezelfde publikatie geeft voor de daaropvolgende 12 maanden de geboorte van 311 kinderen in het district en 35 in het gelijknamige dorp. Men kan betwijfelen, dat het Afrikaanse bevolkingsdeel dankbaar is geweest voor de inkomst – reeds in 1902 – van Engelse kolonisten. De toeleg van de Colonial Secretary of the Transvaal is stellig, door de aantrekking van Britse elementen als immigranten op de door hem van een kolonisatiemaatschappij aangekochte 39 plaatsen (in totaal: 106.551 morgen) dit deel van Transvaal te verengelsen. Niettemin, deze Britse immigranten compenseren enigermate het in de oorlog geleden blank bevolkingsverlies.

In 1904 wordt de eerste en enige volkstelling gehouden in een tot Engelse kolonie gedegradeerd Transvaal. Bij deze telling is een dusdanig vreemde indeling in geografische eenheden gevolgd, dat het een moeizame affaire is, in het bijzonder lijvig verslag de cijfers te ontdekken, die op het landdrostdistrict Ermelo betrekking hebben. Het blijkt echter, dat een landdrostdistrict Ermelo, dat qua oppervlakte weinig verschilt van het huidige, 4559 blanke inwoners telt. Van deze inwoners zijn er 765 te Ermelo-dorp en 152 te Amsterdam gevestigd. Als plattelands wordt de overige blanke bevolking, 2941 zielen dus, door de uitvoerders van de census beschouwd. Er doet zich in 1904 nog een iets hoger mannenoverschot voor dan in 1890. Naar de oorzaak kan dit keer slechts worden gegist, al zal waarschijnlijk betekenis moeten worden toegekend aan het hoge sterftecijfer onder de vrouwen in de concentratiekampen tijdens de Boerenoorlog. (De mannelijke bevolking onder 21 jaar omvat 1117, de vrouwelijke onder die leeftijd 1124 personen op 17 mei 1904.) In de leeftijdsopbouw van de bevolking blijkt sedert 1890 een aanzienlijke verandering te zijn opgetreden. Jonger dan 21 jaar is in 1904 nog slechts 49.1 % der blanke bevolking, wat echter haar toch nog als jong doet afsteken bij de totale bevolking van Zuid-Afrika in 1911 (jonger dan 21 jaar 36.3 %). In de optredende bevolkingsveroudering komt vermoedelijk mede de gedaalde reproduktie uit de jaren 1899–1902 tot uitdrukking.

Met de naoorlogse bevolkingsgroei doet zich nieuwe centrumvorming voor. Naast Ermelo-dorp, Amsterdam en Chrissiemeer ontwikkelen zich Breyten, Morgenzon, Davel en Sheepmoor. Beide laatstgenoemde centra blijven vlekken, maar voor Morgenzon en Breyten, resp. goed 50 km zuidwestelijk en bijna 25 km noordelijk van Ermelo-centrum, is een ontwikkeling als kerkdorp weggelegd. In de bevolkingsstatistiek komen de 2 nieuwe kerkdorpen echter eerst in 1918 en de beide vlekken niet vóór 1921 naar voren.

De zeer uitvoerige volkstelling van 1911 leert in de eerste plaats, dat de blanke bevolking van het district aanzienlijk gegroeid is in 7 jaar tijds. Ermelo telt op 7 mei 1911 6921 blanke inwoners, alsmede – het verdient vermelding – 24.014 niet-blanke ingezetenen. De blanken vormen dus 22.37 % der totale bevolking. (De verhouding blank: niet-blank valt te Ermelo-dorp en Amsterdam veel meer ten gunste van de blanken uit dan op het platteland. In de beide centra is 57.36 % der totale bevolking blank, op het platteland 19.00 %.) De kolonistenbevolking omvat te Ermelo-centrum 1400 en te Amsterdam 158 zielen. Sinds 1904 is daarmee de 'verstedelijking' der blanke bevolking voortgegaan (Ermelo-centrum

TABEL 2. Landdrostdistrict Ermelo; de in mei 1911 getelde blanken naar geboorteplaats.

werelddeel van herkomst	mannen		vrouwen		totale bevolking	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%
Afrika	3284	86.5	2945	94.2	6229	90.0
Europa	448	11.8	157	5.0	605	8.7
Azië	13	0.3	4	0.1	17	0.2
Amerika	12	0.3	3	0.1	15	0.2
Australië en Polynesië	26	0.6	12	0.3	28	0.4
op zee	2	0.1	2	0.1	4	0.0
onbekend	11	0.3	2	0.1	13	0.2
	3796	99.9	3125	99.9	6921	99.7

plus Amsterdam 1904: 20.1% der totale blanke bevolking, 1911: 22.5%). De eerste Uniecensus heeft, evenals de census van 1890, cijfers opgeleverd over de blanke bevolking naar herkomst. Ook deze verdienen vermelding. Zij worden weergegeven in tabel 2. De tabel maakt duidelijk, dat wij ook in 1911 van doen hebben met een landdrostdistrict, waarvan de overgrote meerderheid der blanke bevolking in Afrika is geboren. Toch is de percentuele omvang van de groep der op Afrikaanse bodem geborenen sinds 1890 niet geheel onbetekenend teruggelopen (1890: 96.1%). Dit verschijnsel heeft waarschijnlijk minder van doen met de Angelsaksische boerenkolonisatie van direct na de Boerenoorlog – deze kolonisatie blijkt spoedig een fiasco – dan met de 'verstedelijking'. De groep der zakenlieden in Ermelo-centrum nam sinds 1890 beduidend toe. De toename komt, zo spreekt uit andere onzer gegevens, voor een goed deel voor rekening van buitenlandse inkomelingen. (In dit verband zij nog vermeld, dat het district in 1911 onder zijn blanke bevolking 103 Joden telt.) In 1911 is er nog steeds een mannenoverschot. De mannen vormen 54.6% van de totale blanke bevolking. Sinds 1904 heeft zich evenmin een noemenswaardige verandering voorgedaan in de verhouding tussen volwassenen en onvolwassenen.

TABEL 3. Landdrostdistrict Ermelo; groei der blanke en der totale bevolking in de periode 1911–1960.

censusjaar	blanken	totale bevolking	blanken als % der totale bevolking
1911	6921	30.935	22
1918	8905	?	?
1921	9886	44.774	22
1926	9529	?	?
1931	10.920	?	?
1936	11.032	61.223	18
1941	?	?	?
1946	11.706	69.039	17
1951	12.523	76.580	16
1960	12.237	83.987	14

De census van 1911 en alle daarop volgende tellingen zijn onderling in die zin vergelijkbaar, dat zij steeds betrekking hebben op eenzelfde bewoond gebied. Dit is voldoende reden om in het hiernavolgende deel van de beschouwing de uitkomsten van de volkstellingen 1911, 1918, 1921, 1926, 1931, 1936, 1941, 1946, 1951 en 1960 op onderling direct vergelijkbare wijze naar voren te brengen.

In tabel 3 liggen vervat de blanke bevolkingstotalen uit al de hiervoor genoemde censusjaren, alsmede de generale bevolkingstotalen uit een zestal dezer jaren. De daling van het aandeel der blanken in de totale bevolking is een verschijnsel, dat nauwelijks commentaar behoeft. Als gevolg van een hoger geboorteoverschot neemt, zoals de geïnteresseerde Nederlandse lezer waarschijnlijk zal weten, in de 20ste eeuw de gekleurde bevolking van Zuid-Afrika sneller toe dan de blanke. Enige nadruk verdient wel de absolute afname van de blanke bevolking in de periode 1951–1960. Op de achtergronden van deze afname zal later nog worden ingegaan. Wordt de groei van het blanke bevolkingsdeel in indexcijfers (1911 = 100) uitgedrukt, dan springt voor de periode van absolute toename een mettertijd nogal veranderend groeitempo in het oog. Van 1911 op 1921 is de groei 42, van 1921 op 1931 is hij 15, van 1931 op 1941 vermoedelijk ongeveer 7 en van 1941 op 1951 even vermoedelijk 16.

Tabel 4 behelst de blanke bevolkingsgroei van 1911 tot 1960 op het platteland en in de centra. In de halve eeuw, waarop de cijfers uit tabel 4 betrekking hebben, vindt in het landdrostdistrict een sterke 'verstedelijking' plaats. (Doordat in de eerste censusjaren uit de Unieperiode Breyten, Morgenzon, Chrissiemeer, Davel en Sheepmoor als platteland zijn opgevat, suggereert de tabel weliswaar een grotere 'verstedelijking' dan de werkelijke, maar de tendens blijft bestaan.) In 1911 is nog 77% der blanke bevolking, volgens de opvattingen van het Bureau voor de Census, plattelands, in 1918 is het percentage nog slechts 64 en in 1921 al weer minder: 60. Dan breekt een tijd aan van een vrij stabiele kwantitatieve verhouding tussen 'stedelingen' en plattelanders. In 1926 is het percentage platte-

TABEL 4. Landdrostdistrict Ermelo; groei der landelijke en der 'stedelijke' blanke bevolking in de periode 1911–1960.

censusjaar	plattelandse bevolking	'stedelijke' bevolking	Ermelo	Amsterdam	Breyten	Morgenzon	Chrissiemer	Davel	Sheepmoor
1911	5363	1558	1400	158					
1918	5726	3179	2170						
1921	5947	3939	2716	345	393	485	(174)		
1926	5866	3663	2390	345	525	403	(154)	(152)	(103)
1931	6569	4351	2534	496	695	478	148	(148)	(151)
1936	6320	4712	2579	634	881	491	145	(178)	(147)
1941	?	5690	2820	844	984	542	155	199	146
1946	5264	6442	3365	691	1197	590	163	188	248
1951	5028	7495	4220	907	1343	471	177	150	226
1960	4173	8153	4849	994	1265	511	131	149	165

landers onder de blanken 61 en in 1931 is het 60, dus nog steeds even hoog als in 1921. In 1936 is het echter gedaald tot 57, in 1946 tot 44, in 1951 tot 40 en bij de laatste telling – die van 1960 – is het nauwelijks 34. Ook, wanneer Breyten, Morgenzon, Chrissiemeer, Davel en Sheepmoor anno 1911 als 'stedelijk' worden opgevat, dan nog blijft, dat in de bewuste halve eeuw het aandeel van de plattelanders in de totale blanke bevolking met ongeveer de helft vermindert! Intussen is het toenemende kwantitatieve overwicht der kernbevolking geen proces van gelijkmatige groei der bevolking in de diverse kernen. Hét districtscentrum is en blijft Ermelo-dorp, maar van de totale blanke kernbevolking herbergt het in 1926 58.4, in 1931 54.4, in 1936 51.0, in 1941 49.5, in 1946 52.2, in 1951 56.3 en in 1960 60.1 %. Overigens spreekt uit deze cijfers het *verzorgings*karakter van het hoofddorp. De expansiviteit van dit véruit grootste centrum in het landdrostdistrict correleert met de fluctuerende koopkracht van de plattelandsbevolking. Het snel opgekomen Breyten (uitgelegd op 25 oktober 1906) en het 'oude' Amsterdam hebben in 1960 elk eveneens een groter aandeel in de totale blanke kernbevolking genomen dan zij in 1926 bezitten. Breyten herbergt in het meest recente censusjaar 15.6 en Amsterdam 11.0% der 'stedelingen'. Morgenzon, Chrissiemeer, Davel en Sheepmoor zijn daarentegen allen blijven steken. Chrissiemeer en Davel tellen in 1960 zelfs minder blanke inwoners dan 34 jaar eerder.

Er doet zich over de periode 1911–1960 een schommeling in sexe ratio voor. Op de opeenvolgende censusdata – de gegevens van 1945 ontbreken – maken de mannen deze percentages van de totale blanke bevolking uit: 54.8, 53.0, 52.8, 51.5, 52.5, 51.2, 50.0, 49.5, en 50.1. Zonder meer is het niet duidelijk, waarom, afgezien van de 'onregelmatigheid' in 1931, het mannenoverschot geleidelijk overgaat in een vrouwenoverschot om dan tenslotte opnieuw om te slaan in een mannenoverschot. Analyse van de bevolkingsopbouw der verschillende jaren moet op dit punt een eerste opheldering geven. Onvolledigheid der gegevens en wijziging in de differentiatie van het statistisch grondmateriaal maken evenwel zulk een analyse niet (volledig) mogelijk.

In tabel 5 komt enigermate de verandering in de leeftijdssamenstelling der

TABEL 5. Landdrostdistrict Ermelo; het percentage onvolwassenen onder de blanke bevolking in de periode 1911–1951.

censusjaar	totale bevolking	jonger dan 21 jaar	
		absoluut	procentueel
1911	6921	3248″	46.9″
1918	8905	4492	50.4
1921	9886	5049	51.0
1926	9529	4734	49.6
1931	10920	5184	47.4
1936	11032	4986	45.1
1946	11706	5357	45.7
1951	12523	5792	46.2

″jonger dan 20 jaar

TABEL 6. Landdrostdistrict Ermelo; de in 1918 en 1921 getelde blanken naar geboorteplaats.

geboorteplaats	1911		1918			1921		
	abs.	%	abs.	%		abs.	%	
Transvaal			5876	66.0		6586	66.6	
OVS			712	7.9		790	6.9	
Natal			387	4.3		417	4.2	
Kaap			1212	13.6		1327	13.4	
Basutoland	6229	90.0	2		92.4	2		91.5
Bechuanaland			3			1		
Swaziland			28	0.3		15	0.1	
Rhodesia			5			7		
Zw. Afrika			13	0.1		3		
elders in Afrika			7			21	0.2	
Engeland			204	2.2		251	2.5	
Ierland			25	0.2		39	0.3	
Schotland			76	0.8		89	0.9	
Wales	605	8.7	38	0.4	6.5	12	0.1	6.5
Nederland			68	0.7		64	0.6	
Duitsland			39	0.4		50	0.5	
Rusland			143	1.6		140	1.4	
elders in Europa			22	0.2		24	0.2	
Azië	17	0.2	8			9		
Amerika	15	0.2	12	0.1		15	0.1	
Australië en Pol.	28	0.4	15	0.1		17	0.1	
op zee/onbekend	17	0.3	10	0.1		7		

blanke bevolking in de periode 1911–1951 tot uitdrukking. De cijfers uit bovenstaande tabel wettigen de conclusie, dat zich in de Ermelose blanke samenleving van 1911 tot 1951 een zwakke verouderingstendens aftekent. Voor de blanke bevolking van Zuid-Afrika als geheel doet zich in dezelfde periode eveneens een verouderingstendens voor. Deze is echter iets meer uitgesproken.

Het is sterk onbevredigend, dat geen gegevens konden worden verkregen over de bevolking naar geboorteplaats dan alleen voor de censusjaren 1918 en 1921. Zodoende laat zich niet vaststellen, of de blanke samenleving van het landdrostdistrict in recenter dagen een meer dan wel integendeel een minder 'inheems' karakter heeft verkregen. Die gegevens, die beschikbaar zijn, doen evenwel voldoende ter zake om hen op te nemen. Daarom geven wij – in tabel 6 – cijfers over de blanke bevolking naar herkomst in 1918 en 1921. (Ten gerieve van de lezer werden de reeds verstrekte cijfers van 1911 opnieuw weergegeven.)
Worden de percentages uit tabel 6 vergeleken met die van de volkstelling 1890, dan blijkt, dat de groep van dicht bij huis geborenen significant versterkt is. (Geboren in Transvaal of Swaziland van de in 1890 getelden 54.8%, van de in 1918 getelden 66.3 en van de in 1921 getelden 66.7%.) Daarentegen is in vergelijking met 1890 het aandeel der in Afrika geborenen in de totale blanke bevolking verminderd (1890: 96.1%, 1911: 90.0, 1918: 92.4, 1921: 91.5.). Wat de van

oorsprong buiten-Afrikaners betreft, de toename van het aantal in Rusland geborenen onder hen is opvallend. In 1890 worden slechts 3 personen van Russische afkomst geteld, doch 30 jaar later zijn het er 140. Het gaat hier echter niet om Russen in engere zin, doch om Oosteuropese Joden.

Het ontbreken van meer recente data inzake de herkomst van de blanke districtsbevolking wordt enigszins gecompenseerd door gegevens over de gebezigde huistaal. Laatstbedoelde gegevens waren voor een aantal jaren, waaronder 1951 het meest recente is, verkrijgbaar. De cijfers van voorgaande volkstellingen zijn evenwel niet met die van 1946 en 1951 vergelijkbaar. Daarom wordt in tabel 7 slechts ingegaan op de situatie in de twee genoemde jaren.

TABEL 7. Landdrostdistrict Ermelo; de blanke bevolking naar huistaal in 1946 en 1951.

gebezigde taal	1946		1951	
	abs.	%	abs.	%
Engels en Afrikaans	74	0.6	134	1.1
Engels	1245	10.6	1417	11.3
Afrikaans	10224	87.3	10803	86.2
Duits	68	0.5	69	0.5
Nederlands	10	0.1	43	0.3
Jiddisch	35	0.3	20	0.1
Italiaans	7	0.1	11	0.1
Portugees	34	0.3	18	0.1
anders	9	0.1	8	0.1

Na de Tweede Wereldoorlog spreekt te Ermelo ruim 85% der blanke bevolking (uitsluitend) Afrikaans als huistaal. Dit maakt duidelijk, dat het district een Afrikaans district mag worden genoemd. Onder de thuis Afrikaans sprekenden zijn, naar valt aan te nemen, ook personen van niet-Afrikaanse herkomst, die reeds langer in Zuid-Afrika woonden. Het is echter niet onwaarschijnlijk, dat onder de Engelssprekenden, onder wie zonder twijfel van oorsprong anderstaligen voorkomen, het oorspronkelijk anderstalige element verhoudingsgewijs groter is. Het is bekend, dat het Engels op de emigrant, zelfs op de Nederlander, een relatief grote aantrekkingskracht uitoefent. Intussen gaat het niet aan, uit de verdeling der huistalen de kwantitatieve verhouding tussen autochtonen (naar geboorte Zuidafrikaners) en allochtonen (naar geboorte niet-Zuidafrikaners) te willen afleiden. Om slechts één ding te noemen: de Duitstaligen zijn misschien zelfs in meerderheid Zuidafrikaners, wier grootouders of overgrootouders naar Natal of Oost-Transvaal emigreerden. De talensituatie levert evenwel steun aan een inzicht, verkregen uit andere informatiebronnen, nl., dat de blanke bevolking van Ermelo groeide en bleef groeien bij zeer vnl. de gratie van het Afrikaanse element.

In een eeuw tijds ontwikkelt zich in het gebied, dat nu Ermelo heet, uit 2 kleine kolonistengroepen – Boeren en Schotten – een blanke samenleving van omstreeks 12.000 zielen. Hoe vindt die ontwikkeling precies plaats? Treedt steeds

een geboorteoverschot op? Is de groei van de bevolking na de beginjaren vooral te danken aan relatief omvangrijke immigratie? Of wat is anders geschied? Zoals aan het begin van dit hoofdstuk opgemerkt, zijn de demografische gegevens schaars. Er zijn noch inkomst-, noch vertrekcijfers aanwezig voor enig jaar. Daar geboorte- en sterftecijfers voor de jaren 1918 tot en met 1958 wél ter beschikking waren, kon voor die periode in ieder geval het jaarlijks sterfte- of geboorteoverschot worden bepaald. Wordt dit overschot in verband gebracht met het bevolkingstal der censusjaren, dan kan iets meer worden gezegd over de mate van natuurlijke en migratoir bepaalde groei der Ermelose blanke bevolking.

In de periode 1918–1958 schommelt de geboortelijn hevig. Het laagste aantal geboorten werd genoteerd in 1924: 213. (In 1923 werden 249 en in 1925 236 geboorten van blanken geregistreerd.) De 'boom' heeft plaats in 1948, wanneer 388 kinderen worden geboren. (In 1947 zijn het er 256 en in 1949 279.) Op lager niveau weliswaar is er ook een heftige beweging in de sterftelijn. In 1920 wordt het geringste aantal overlijdensgevallen ingeschreven: 46. (1919: 105, 1920: 46.) Excessief hoog is de sterfte in 1945: 133 gevallen. (1944: 108, 1946: 87.)[1] Noch in het verloop der geboorten, noch in dat der overlijdens na 1918 laat zich zonder meer enig maatschappelijk incident of enige sociaal-economische trend onderkennen. Niettegenstaande de sterke schommeling aan zowel de geboorte- als aan de sterftekant is er jaar in, jaar uit een groot geboorteoverschot te Ermelo. Behoudens in 1918, ligt het steeds boven 100 en in 14 gevallen in kwestie komt het zelfs boven 200 uit.

In onderstaande staat worden de totale groei van de blanke bevolking van volkstellingsdatum tot volkstellingsdatum en de groei dezer bevolking door geboorteoverschot over ongeveer dezelfde perioden tegenover elkander uitgezet.

5 mei 1918–3 mei 1921, bev. gr.: 981	1 jan. 1918–1 jan. 1921, g.o.: 399
3 mei 1921–4 mei 1926, bev. gr.: –357	1 jan. 1921–1 jan. 1926, g.o.: 941
4 mei 1926–5 mei 1931, bev. gr.: 1391	1 jan. 1926–1 jan. 1931, g.o.: 955
5 mei 1931–5 mei 1936, bev. gr.: 112	1 jan. 1931–1 jan. 1936, g.o.: 987
5 mei 1936–7 mei 1946, bev. gr.: 674	1 jan. 1936–1 jan. 1946, g.o.: 1754
7 mei 1946–8 mei 1951, bev. gr.: 817	1 jan. 1946–1 jan. 1951, g.o.: 1079
8 mei 1951–6 sept. 1960, bev. gr.: –286	1 jan. 1951–1 jan. 1959, g.o.: 1606
bev. gr. = bevolkingsgroei	g.o. = geboorte-overschot

Al lopen de beide kolommen uit de staat niet geheel synchroom, er zijn, lijkt ons, toch verantwoorde gevolgtrekkingen uit te maken. Wij concluderen dan allereerst, dat van 1918 tot 1921 de bevolkingsgroei vooral veroorzaakt wordt door een immigratieoverschot. (Het immigratieoverschot is bijna anderhalf maal zo groot als het geboorteoverschot in die jaren.) Dan stellen wij vast, dat in de jaren 1921–1926, ondanks een groot geboorteoverschot, een bevolkingsafname plaats grijpt, die niet geheel zonder betekenis is. Deze fase is daarom te bestempelen als een exodusfase. (Het emigratieoverschot overtreft het geboorteoverschot met meer dan 150%.) Van 1926 tot 1931, zo kan vervolgens worden gesteld, is de dan zich voltrekkende bevolkingsgroei – een maximale groei – weliswaar

[1] Het hoogste sterftecijfer wordt geboekt in 1918. Ook het Ermelose bleef niet gevrijwaard voor de in dat jaar optredende griepepidemie.

vooral aan het geboorteoverschot te danken, maar er doet zich dan een belangrijke herinstroming van blanke bevolking in het district voor. In de volgende fase van 5 jaar is er opnieuw een exodus, die echter dit keer wordt overtroffen door de natuurlijke groei. Van 1936 tot 1946 gaat de bevolkingsuittocht voort, maar hij is, naar het lijkt, iets minder omvangrijk dan in de direct voorgaande fase. (Het gemiddeld jaarlijks emigratieoverschot is belangrijk lager dan in 1931 – 1936. Bedacht dient echter, dat de jaren tot de Tweede Wereldoorlog andere jaren zijn dan de daaropvolgende.) Na de oorlog dan houdt de exodus kennelijk aan, maar qua jaarlijks gemiddelde is het emigratieoverschot in de fase 1946 – 1951 minder dan de helft van dat in de fase 1936–1946. Tenslotte mag zonder meer worden geconcludeerd, dat het gemiddelde jaarlijkse emigratieoverschot uit het tijdperk 1951–1960 minstens 4 maal dat van hetzelfde overschot der jaren 1946–1951 heeft bedragen. De exodus heeft aan kracht herwonnen.

Terwijl het landdrostdistrict steeds uitdrukkelijker blank expulsiegebied wordt, en daarmee in blank bevolkingstal terugloopt, neemt de blanke bevolking van zijn voornaamste centrum toe. Stroomt het platteland geleidelijk of al sneller leeg?

Ermelo anno 1964 zal ongeveer 12.000 blanke inwoners tellen. Onder hen zullen er tussen 3500 en 4000 zijn, die het platteland bevolken. Zij bewonen, een enkele uitzondering daargelaten, boerderijen, gespreid over het ganse district. De blanke bevolkingsdichtheid van het Ermelose platteland zal hoogstens 0.5/ km^2 bedragen. Daar de boerenwoningen, zoals gezegd, verspreid liggen over het gehele territoir, geeft dit cijfer een eerste en oppervlakkige indruk van de verlatenheid, waarin het boerengezin dikwijls woont. Het is niet meer dan een oppervlakkige indruk, want men moet zelf het district doorkruist hebben om als burger van een overbevolkt land te beseffen, hoe groot de verlatenheid werkelijk is. Stonden de boerenwoningen langs de verbindingswegen tussen de centra, de situatie zou nog een iets andere zijn, maar gewoonlijk zijn zij daar honderden of duizenden meters van verwijderd. Om hen te bereiken moet men een gemeenlijk sterk oneffen pad, dat van de 'hoofdweg' afvoert, volgen en niet zelden verschillende hekken openen en sluiten. Weliswaar wonen op de grond van de boer normaliter ook wat Bantuplakkers, plaatswerkers met hun families. Buren in de sociale zin van het woord zijn zij echter niet voor hem en zijn medegezinsleden. De culturele afstand is te groot om een communicatie te doen ontstaan, die in Nederland tussen boer en naburige landarbeider mogelijk is.

De blanke bevolking van de centra bestaat voor een deel uit latere inkomelingen, die van het platteland is ten dele óók nieuw. In de 'verlatenheid' vindt men evenwel mede de nazaten van de eerste intrekkers: de Bührmann's, de Steenkamp's, de Jacobs' en anderen, maar men komt hen er niet meer tegen op een krakende ossenwagen. Midden in de 'verlatenheid' gaat een mevrouw Bührmann of een mevrouw Jacobs misschien in een smetteloos witte tennisjurk over het pad van de fraaie siertuin naar haar Mercedes of Volvo. Zij heeft haar sportmiddag in het 30 km ver verwijderde centrum. Haar man controleert mogelijk op dat moment in zijn kleine vrachtwagen het werk van de plaatsarbeiders, maar het kan

ook zijn, dat hij met de andere luxe wagen naar Pretoria of Johannesburg is, waar hij zaken had te doen. In de grote stad herkent niemand hem aan taalgebruik of gedrag als een man uit de 'rimboe'. In 100 jaar tijds heeft zich zowel in de instelling als in de levensomstandigheden van de Ermelose boerenbevolking kennelijk een aantal diepgaande veranderingen voltrokken. Groot is de verandering geweest in o.m. economische instelling en economische mogelijkheden. Het is het onderwerp van het volgende hoofdstuk.

HOOFDSTUK V

EXPANSIE VAN EEN AGRARISCH GEDOMINEERDE ECONOMIE

De eerste blanke kolonisten te Ermelo zijn boeren of adspirant-boeren. De huidige blanke samenleving binnen het landdrostdistrict is een samenleving van vnl. niet-agrariërs. Volgens de enige volkstelling uit het zelfstandige Transvaal zijn van de totale beroepsbevolking in 1890 (946 personen) er 80 (8.4%) als handwerker, 24 (2.5%) commercieel, 30 (3.1%) professioneel en 24 (2.5%) in dan eens het ene, dan het andere beroep werkzaam. De overige beroepsbevolking – 788 personen of 83.5% – is uitsluitend agrarisch. Een zuivere vergelijking van de situatie in 1911 met die in 1890 is een onmogelijkheid, maar het is duidelijk, dat sedert laatstgenoemd jaar het aandeel der agrariërs in de totale beroepsbevolking belangrijk is teruggelopen. Na 1911 wordt in de ambtelijke statistische publikaties helaas geen opgave meer gedaan omtrent de Ermelose beroepsbevolking, maar voor 1950 is bekend, hoeveel er op plaatsen woonachtige personen werkelijk boerderijwerk verrichten. Wat de mannen betreft, zijn dat er 47, jonger dan 16 jaar, en 1201, ouder dan 16 jaar. Op plaatsen wonen, inclusief tijdelijk uithuizige scholieren en studenten, in totaal 2180 mannelijke personen, zodat 932 hunner, welke beroepsarbeid zij ook verrichten of zullen gaan verrichten, als niet-agrarisch zijn te beschouwen. Kort nadien – in mei 1951 – is de totale mannelijke blanke bevolking 6204. Gezien de leeftijdssamenstelling van deze groep is het zeker verantwoord, minstens van 3600 mannen aan te nemen, dat zij in een beroep werkzaam zijn. Daarom schatten wij, dat aan het begin der vijftiger jaren hoogstens 35% der mannelijke beroepsbevolking nog agrarisch is. De verdere daling van de blanke plattelandsbevolking tegenover een voortgaande groei van de blanke centrumbevolking in de periode 1951–1960 maakt waarschijnlijk, dat de deagrarisatie – versneld? – voortgaat.

Zonder verdere gegevens zouden 2 zeer verschillende verklaringsmogelijkheden moeten worden opengehouden voor het verschijnsel, dat de niet-agrarische bevolking in het district kon toenemen in aantal en materiële welvaart. (Ook de groei van haar materiële welvaart is klaarblijkelijk.) De ene dier verklaringsmogelijkheden zou moeten zijn, dat zich in verloop van tijd een mijnbouw en/of een exporterende industrie heeft ontwikkeld. De andere zou moeten zijn, dat, de afname der agrarische bevolking ten spijt, haar totale koopkracht en -lust is toegenomen. Overigens is het natuurlijk zo, dat de beide mogelijkheden elkander niet uitsluiten. Wat heeft zich echter precies voltrokken?

Al vroeg is de kolenwinning in het Ermelose gaan plaatsvinden. Er werd in een vorig hoofdstuk van gerept trouwens. Andere mineralen, behoudens bij Amsterdam gedurende korte tijd goud, is men er tot voor enige jaren nooit gaan delven. De verkrijgbare gegevens over de kolenwinning waren schaars, maar wij hebben betrouwbare inlichtingen kunnen verkrijgen over de produktie van de mijn van de Ermelo Colliery Company in de jaren 1903 tot en met 1907. Sinds

die tijd is de produktie, dank zij misschien vooral betere weg- en spoorwegverbindingen aanmerkelijk uitgebreid. In de periode juli 1906-juni 1907 wordt door de Ermelo Colliery Compagny 9633 ton steenkool verkocht. De waarde van dat kwantum is £ 1152. Over de omzet in 1938 meldt het Departement van Mijnwezen: 'Verkope van hierdie veld (d.w.z. van alle dan te Ermelo producerende mijnen te zamen, Schr.) het een-en-'n-kwart miljoen ton in 1938 bedra en die steenkool word gebruik vir stoom en huishoudelyke doeleindes.'[1] De steenkoolcommissie bericht in haar in 1948 verschenen verslag: 'Tot dusver is geen hoëgraadse steenkool in die veld Breyten-Ermelo geproduseer nie. Die ses werkende steenkoolmyne het gedurende 1946 'n totaal van 1,702, 078 ton aan verkopings, met kaloriese waarde wat in die geval van stuksteenkool tussen 11.96 en 12.29 Ibs/Ib gewissel het, opgelewer.' Dat ook na de Tweede Wereldoorlog een groot deel van de produktie voor stoomopwekking blijft gebruikt, blijkt hieruit, dat in de periode maart 1946-maart 1947 door de Zuidafrikaanse Spoorwegen 5.140.200 ton uit de Ermelose mijnen wordt aangekocht. In 1959 verklaart het Departement van Mijnwezen: 'Daar is teenswoordig vyf groot koolmyne in die gebied: twee by Breyten, een elk by Estantiastasie en Ermelo, en een tussen Breyten en Ermelo.' In laastgenoemde mijn wordt, naast steenkool, torbaniet ontgonnen. Bij Ermelo-centrum is in 1959 ook een klein mijntje in bedrijf. Voor het verkrijgen van een zo juist mogelijk beeld dient evenwel nog gelet te worden op deze korte opmerking van de zijde van het Departement van Mijnwezen: 'Verskeie myne is lank reeds gesluit.'[2]

De steenkoolwinning is mogelijkerwijs in de vroege vijftiger jaren een veel winstgevender onderneming gaan worden te Ermelo. Vele jaren lang ligt de groothandelsprijs van steenkool tussen 6 en 9 shilling per ton in Zuid-Afrika, maar in 1952 is deze prijs tot boven 11 shilling opgelopen en in 1959 bedraagt hij reeds meer dan 16 shilling. De mogelijk toegenomen winstgevendheid van de Ermelose kolenwinning is echter per saldo niet noodzakelijk van veel invloed op de bevolkingsontwikkeling in het district. Het kardinale punt is, of de mijnen de plaatselijke (regionale) koopkracht hebben vergroot en/of hun personeel hebben uitgebreid. Het antwoord kan snel gegeven worden: het mijnpersoneel (blank en niet-blank) is een op de totale beroepsbevolking kleine groep blijven vormen, waarvan de koopkracht relatief gering is. (Uit een ambtelijke publikatie leidden wij af, dat het aantal te Ermelo gevestigde en daar in de mijnbouw werkzame blanken in 1960 in ieder geval minder dan 140 bedroeg.)

Sinds betrekkelijk kort is er binnen het landdrostdistrict industriële bedrijvigheid op gang gekomen, maar het gaat nog slechts om kleinindustrie, waardoor een paar blanken werk wordt verschaft (o.a. vervaardiging van brandkasten.) Waarschijnlijk is voor Ermelo-centrum een belangrijke industriële toekomst weggelegd, want binnen de grenzen van het district wordt momenteel de grootste stoomkrachtcentrale van het Zuidelijk Halfrond gebouwd. De kolen voor deze centrale zal een in het district werkende mijnmaatschappij leveren. (Per jaar 600.000 ton.) Wij zijn hier evenwel bezig met een ontwikkeling in de economie,

[1] Departement van Mynwese: 'Delfstowwe', enz. pag. 458.
[2] Departement van Mynwese: 'Die Delfstowwe', pag. 635.

die zich heeft voorgedaan, niet met één, die zich zou kunnen voordoen. Het is dan zo, dat de bevolkingsgroei van Ermelo-centrum en 2 andere districtscentra geen groei is geweest bij de gratie van industriële ontwikkeling.

De aanzienlijke toename van de blanke (en niet-blanke) 'stedelijke' bevolking binnen het district – een toename, die gepaard ging met verhoogde koopkracht van het gemiddelde individu uit deze bevolking – is kennelijk vooral aan groeiende agrarische produktiviteit te danken. Beperken wij ons tot de hoofdplaats, dan hebben wij te maken met een regionaal verzorgingscentrum, waarvan het inwonertal toeneemt, omdat in de eerste plaats de behoeften van de agrariërs, bij een stijgende koopkracht, groter en geschakeerder worden. In 1919 telt Ermelo-centrum reeds 40 middenstandszaken, w.o. 3 garages, een juweliers- en horlogewinkel, 2 zaken in heren- en kinderkleding, een schoenhandel, een dameskledingmagazijn, een speelgoedwinkel, een zaak in piano's en orgels, alsmede een fotoatelier. Ook een bioscoop bestaat in 1919 al. Sindsdien is het aantal middenstandszaken, én verder gegroeid, én geschakeerder geworden. Buitendien is de omzet in verschillende branches zeer vergroot. De dameskapper en het café-restaurant zoekt men in het Ermelo anno 1964 niet vergeefs, maar ook vrijwel alle andere dienstverleningsmogelijkheden, die de moderne kleine stad in Nederland biedt, zijn aanwezig. Wat de relatief sterke omzetvergroting in bepaalde branches betreft, kan bv. worden gewezen op de ontwikkeling in het garagebedrijf. (In 1905 is er op de boerderijen nog geen enkel gemotoriseerd voertuig aanwezig, maar 50 jaar later beschikt de boerenstand uit het Ermelose over 659 auto's, 390 lichte vrachtwagens en 207 zware vrachtwagens. Voorts heeft zij dan 980 tractoren in bezit.) Vóór 1900 is er in Ermelo-centrum één (lagere) school, heden ten dage zijn er twee lagere scholen, een middelbare school, een handelsschool en een kloosterschool met een lagere en een middelbare afdeling. Uiteraard trekken deze scholen hun leerlingen ook uit de centrumbevolking aan, maar een groot aantal pupillen komt van de plaatsen. In de tijd van het nog zelfstandige Transvaal heeft het dorp niet meer dan één kerk, nu zijn er de drie Afrikaanse kerken, de Anglicaanse, de Lutherse en de Roomskatholieke kerk, plus de kerken van methodisten, apostolischen en adventisten. Voorts is er nog de synagoge. Niet alleen de bevolking van het centrum zelf heeft deze verschillende Godshuizen helpen bouwen. Eigenlijk is de opmerking overbodig, dat de toename van het aantal onderwijsinrichtingen en van het aantal kerken neerkomt op een bevolkingsinflux in de hoofdplaats van het district.

Om minstens twee redenen is het verantwoord in dit hoofdstuk over de expanderende economie van het landdrostdistrict Ermelo ons verder te beperken tot de agrarische economie. Is deze kennelijk in haar expansie dragende en schragende ondergrond der niet-agrarische expansie, zij heeft tevens alles te maken met het eigenlijke onderwerp: het veranderend agrarisch gezinsleven. Er zij evenwel voorafgaand op gewezen, dat de statistische gegevens, die op de Ermelose landbouw betrekking hebben, bijna even beperkt en onderling even moeilijk vergelijkbaar zijn als de demografische data. De breed opgezette volkstelling van 1911 heeft de eerste statistische informatie over de landbouw in het

district verschaft, maar met de jaarlijkse landbouwtellingen wordt pas in 1918 begonnen. Het door deze tellingen verkregen materiaal is niet volledig gepubliceerd. Ongepubliceerd bleef al het materiaal, dat tijdens de Tweede Wereldoorlog verzameld is, en ook dat, wat betrekking heeft op de laatste 4 jaar. In zoverre over statistische gegevens kan worden beschikt, betreft het data van het landdrostdistrict als geheel. Dit is daarom te betreuren, omdat het district duidelijk uiteenvalt in drie agro-economische gebieden: Hogeveldstreek, Drakensbergstreek en Voetgebergtestreek. (Men vergelijke Hoofdstuk 3, waarin de redenen voor deze differentiatie liggen vervat.)

'Die Groot Trek (1835–'38), en die besetting van grond in die OranjeVrystaat, Transvaal en Natal, het 'n nuwe tydvak in die ontwikkeling van grondbesit ingelui. Die verlange na ruimte het boere steeds aangemoedig om verder te trek en gronde te beset, ook met die oog daarop om vir hulle kinders voorsiening te maak. Die beslissing oor grondregte in al die Voortrekkerstate het by die Volks-Vergadering of die Volksraad berus. Die wyse waarop grond aanvanklik toegeken is, was 'n voortsetting van die stelsel in Kaapland: die ou metode van 'n halfuur te perd in vier rigtings is ook hier toegepas.

In 1858 besluit die Transvaalse Volksraad dat alle gronde wat nog nie toegeken is nie, voortaan Staatseiendom sou wees. Van hierdie gronde is daarna as leningplase toegeken. Aanvanklik kon 'n persoon meer plase bekom, maar kort daarna is besluit om die aantal tot twee plase per persoon te beperk. In 1870 is die eerste Landmeter-Generaal in Transvaal aangestel. In 1871 is tot die uitgee van grondbriewe of eigendomsbewyse in Transvaal besluit. Op elke plaas was 'n vaste rekognisie ('rekonie') betaalbaar en die grootte is vasgestel op ongeveer 3,000 morge.'[1]

In het Ermelose vindt de Boerenkolonisatie plaats overeenkomstig de regels, die hiervoor werden weergegeven, maar, zoals reeds bleek, wordt er ook door Schotten gekoloniseerd volgens een speciale overeenkomst tussen President Pretorius en ene MacCorkindale. Laat ons echter eerst uitsluitend op de Boerenkolonisatie ingaan. Deze begint in 1863, wat betekent, dat een intrekker nog gerechtigd is, een groter aantal plaatsen in eigendom te verkrijgen. Van die mogelijkheid wordt door de meeste intrekkers evenwel geen gebruik gemaakt. Roelof Janse van Vuuren – de eerste Boer-immigrant – verlangt en verkrijgt de eigendom van 3 plaatsen. Op 2 mei 1863 verkrijgt hij officieel een terrein, groot 5493 morgen, dat de naam 'Kranspoort' is gegeven. Op 30 april 1870 wordt hem een plaats van 2999 morgen, geheten 'Bosmanskrans', toegestaan. Goed een jaar later mag hij zich voorts als eigenaar beschouwen van 'Orpenskraal', een terrein van 2221 morgen. De eerstaangekomen immigrant in het landdrostdistrict verwerft daar dus bijeen 10.713 morgen grond en dit tegen betaling van een 'rekonie', die nog geen 50 Nederlandse guldens bedraagt. De in 1865 gearriveerde immigrant Willem Steenkamp heeft wat grotere verlangens t.a.v. grondbezit in het Ermelose. Tegen betaling van een 'rekonie' weer stelt hij zich in het bezit

[1] 'Verslag van die Kommissie van Ondersoek na Blanke Bewoning van die Platteland', pag. 1.

van 5 plaatsen, te zamen groot 14.943 morgen. De meeste andere vroege inkomelingen zijn blijkbaar tevreden met de eigendom van 1 of 2 plaatsen, niettegenstaande de bijna ongelofelijk lage 'grondprijs'. De vraag rijst, wat deze mensen er van weerhoudt, naar meer grond te dingen. Niet geheel onmogelijk is het mede de geldschaarste, want al is het met registratie gemoeide bedrag luttel, er is nagenoeg geen geld onder de Boeren. Als dit al een werkelijke reden zijn zou, dan lijkt ons een andere reden toch veel belangrijker: *de snel en sterk verminderde meerwaarde van grond.* Als men door betrouwbare zegslieden hoort vertellen, dat plaatsen van duizenden morgens in de vroege kolonisatiedagen soms van eigenaar verwisselen tegen betaling van niet meer dan een paard, dan krijgt men een idee, wat grond voor de Boer-kolonist betekent.

Wat de (meestal uit het Lydenburgse gekomen) Boer-immigrant verlangt, is handhaving of herstel van het traditionele levensniveau. Om te kunnen leven, zoals hijzelf of zijn voorvaderen steeds leefden, heeft hij ook te Ermelo behoefte aan duizenden morgens grond, want net als in zijn vroeger milieu is hij aangewezen op *extensieve* veehouderij. Opgemerkt dient onmiddellijk, dat het Ermelose voor zomerweiding zeer geschikt is, maar dat de noodzaak bestaat, in lager gelegen streken gelegenheid tot winterweiding te zoeken. Zodoende laat hij dan ook zelden na om buiten het Ermelose nog grond te kopen of als zijn eigendom erkend te krijgen. In feite is dit evenwel in dit verband secondair. Waar het om gaat, is, dat buiten het bestek van een traditionele 'bedrijfsvoering' voor deze Boer-immigrant uit de zestiger en zeventiger jaren der 19de eeuw de grond nagenoeg geen waarde heeft. Een extra plaats kan een goede belegging zijn i.v.m. de volwassenwording van een zoon, maar verdere betekenis kent hij aan een vergroting van zijn grondbezit nauwelijks toe.

Met deze in feite geringe landhonger van de Boer-immigrant contrasteert scherp in het ooglopende drang tot grondverkrijging in Hendrik Bührmann, sinds 1865 landeigenaar in het Ermelose en enkele jaren later daar ook gevestigd. Bührmann is een Hollander uit grootstedelijk milieu. In 1822 is hij in Amsterdam geboren. Over zijn leven in Nederland is heel weinig bekend. In ieder geval staat vast, dat hij een goede opvoeding heeft genoten, ook in intellectuele zin. Zijn emigratiemotief blijft niet verborgen: hij beoogt rijk te worden in Transvaal, te zamen met zijn eveneens zeer commercieel denkende vriend Smellekamp. Op 28 juni 1848 is hij als vertegenwoordiger van de 'Hollandse Handels- en Rederijmaatschappij' in Delagoabaai gearriveerd en kort daarna met een Boerenafvaardiging naar Transvaal gereisd. Bührmann heeft merkwaardig snel weten door te dringen tot de Boerenleiders en ook soms hun vertrouwen weten te verwerven, ondanks zijn jeugd. Deels achter de schermen, deels in de openbaarheid speelt hij na enkele jaren reeds een belangrijke rol in het politieke en kerkelijke leven van het verscheurde oude Transvaal. Het verworven vertrouwen gaat verloren, zelfs wordt hij met uitzetting bedreigd, maar hij zal niettemin – hij is dan 68 jaar – in zijn tweede vaderland sterven. De politieke rol, die hij had willen spelen, is hem ontzegd, maar hij is er volledig in geslaagd, zijn oogmerk te verwezelijken, een vermogend man te worden. M.J. SWART heeft in 1962 een zeer onderhoudende biografie van Bührmann geleverd, waarin vele details uit een leven,

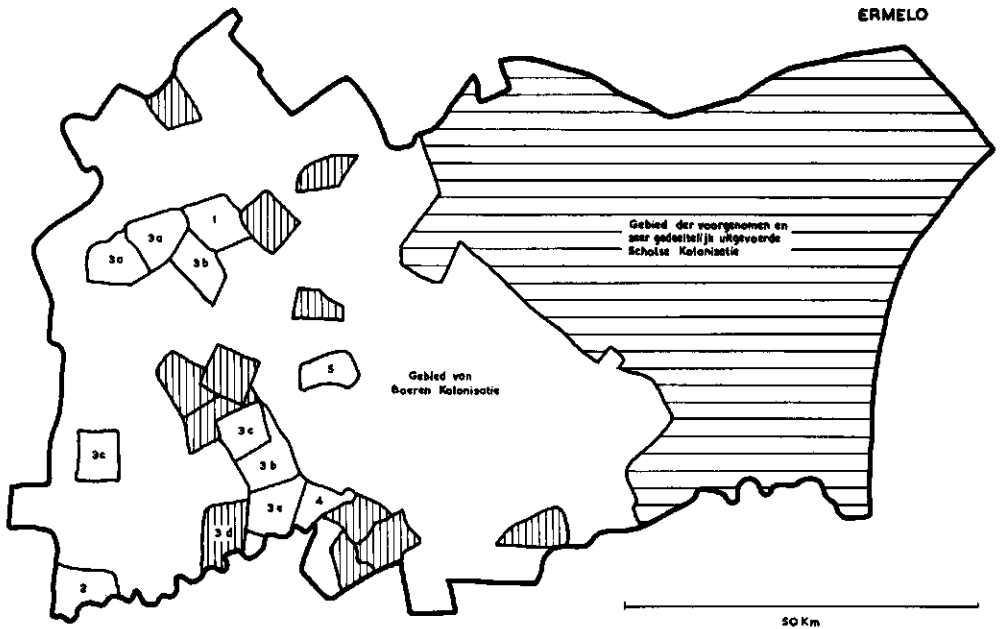

Kaart 4

VERKLARING:

1 eerste toegekende plaats (Kranspoort, A. J. Janse van Vuuren) - 1863

2 t/m 5 plaatsen toegekend in de loop van 1865 aan verschillende personen

plaatsen toegekend aan H.T. Bührmann

dat te Amsterdam in Nederland begon en te Ermelo in Transvaal is geëindigd, worden verhaald. Hier interesseert ons evenwel minder de beschrevene in diens individualiteit. In deze context wordt hij vooral naar voren gebracht, omdat hij de representant is van een mentaliteit, die de Boer uit de zestiger en zeventiger jaren nog vreemd is. Bührmann is de *Nederlandse* calvinist, evenals de Boer een godvruchtig man, maar, anders dan deze, gedreven door het winstmotief. In de vroege zeventiger jaren bezit Hendrik Teodor Bührmann – kennelijk, omdat hij de mogelijke toekomstige waarde ervan beseft – te Ermelo 13 plaatsen, te zamen 52.524 morgen groot. Hij heeft dan trouwens niet alleen daar grond.

De Boeren-kolonisten, inclusief Bührmann, bezetten in de jaren tussen 1863 en 1877 als eigenaren iets minder dan 60% van de grond in het landdrostdistrict. De occupatie door hen is vrij dicht tegen de huidige westgrens van het district aan begonnen. (Kaart 4 verduidelijkt de vroege 'bezetting' van het district.) De Pretorius-McCorkindale-overeenkomst van 1866 veroorzaakt, dat de eerste tijd geen Boerenvestiging in het oosten van het Ermelose kan plaats hebben. Goed 40% van de totale oppervlakte van het tegenwoordige district (bijna 375.000 morgen) is door de transactie tussen President Pretorius, optredend voor Transvaal, en McCorkindale, optredend namens een kolonisatiemaatschappij, voorlopig buiten Boerenbereik gekomen. Terloops dient iets te worden gezegd over de achtergronden van deze transactie. Het lijkt dan aannemelijk. dat de verkoper (de staat) vnl. 3 oogmerken heeft: vulling van de vrijwel lege publieke kas, vorming van een bufferzone tussen Transvaal en Swaziland, alsmede verruiming van de mogelijkheid om een uitweg naar zee te verkrijgen. Wat het laatste aangaat. McCorkindale, die niet alleen in landbouwkolonisatie in oostelijk Ermelo geïnteresseerd is, legt, mede in eigen commercieel belang, aan het Gouvernement realiseerbaar lijkende plannen tot doorbraak door Portugees Oost-Afrika voor. Eerder is gezegd, dat de Schotse kolonisatie een mislukking wordt, al vestigt zich dan blijvend een handjevol immigranten. Alexander McCorkindale zelf bezit bij zijn overlijden 30 plaatsen, de met hem verwante David Forbes heeft er te dien tijde 7, terwijl de 'Glasgow and South African Company' dan eigenaar is van 81 plaatsen. (De 'London and South African Commercial, Agricultural and Mining Coy', waarvan ons de relatie met McCorkindale niet geheel duidelijk is, bezit in oostelijk Ermelo aan het begin der zeventiger jaren 2 plaatsen.) De 'Glasgow and South African Company' heeft blijkbaar spoedig na het mislukken der kolonisatie voordeel gezien in, althans gedeeltelijke, verkoop van zijn eigendom binnen het landdrostdistrict. In 1877 gaan nl. 11 plaatsen, in totaal 27.115 morgen metend, in andere handen over. Tussen 1877 en 1889 verkoopt de maatschappij 39 plaatsen, wat neerkomt op bijeen 140.610 morgen. Van begin 1890 tot eind 1899 stoot zij 12 plaatsen of 31.531 morgen uit het nog overgebleven Ermelose bezit af. Vóór de Boerenoorlog is daarmee ongeveer de helft van de 'Schotse' grond weer uit Schotse handen geraakt. De kopers van deze grond zijn vnl. particulieren en de meesten hunner dragen Afrikaanse namen.

Het aantal plaatsen, dat de maatschappij vóór de Boerenoorlog overdraagt, is 62, maar vrijwel onmiddellijk na deze oorlog houdt zij een soort van seizoenop-

ruiming. Zij verkoopt dan 29 plaatsen, bijeen 106.551 morgen, aan de Colonial Secretary van het Brits geworden Transvaal. Het oogmerk van de nieuwe eigenaar is met deze aankoop zijn Angliceringsbeleid te dienen. De plaatsen moeten worden bezet door Engelsen en dat geschiedt ook. Het gekozen mensenmateriaal is echter overwegend weinig geschikt en, zoals reeds terloops vermeld, wordt de 'kolonisatie' een mislukking. Doch het is hier meer ter zake, dat nu van het oorspronkelijke Schotse bezit in het landdrostdistrict reeds vier vijfde deel in andere handen is overgegaan. De 'Glasgow and South African Company' is als economische machtsfactor te Ermelo van geen betekenis meer. Intussen zijn in het gebied der 'vrije' kolonisatie reeds tal van plaatsen ook van eigenaar veranderd, deels door vererving, deels door verkoop. De overdracht door vererving – het dient eveneens vermeld – is niet zelden neergekomen op deling. Zo vertoont omstreeks 1902 het grondbezit in het landdrostdistrict reeds een geheel ander beeld dan in de jaren, waarin de blanke kolonisatie begint. Het aantal eigenaren – omstreeks 1870 2 kolonisatiemaatschappijen en 2 Schotse particulieren in het Oosten, alsmede een 90-tal Boeren in het Westen – bedraagt al zeker meer dan 150. Van de eigenaren van het moment exploiteren de meesten zelf als boer de grond, maar de overigen hebben hun kleiner of groter aantal morgens aangekocht uit overwegingen van goede kapitaalsbelegging of speculatieve kans. (Tot diegenen zijn bv. te rekenen een 'New Scotland Law Company', een Frans Joh. van Aardt en een Schalk W. J. Meyer. De twee laatstgenoemden hebben alleen uit het oude Schotse bezit elk meer dan 20.000 morgen aangekocht).[1]

In de loop van de 20ste eeuw gaat de handel in grond voort. Het vigerende systeem van vererving doet bovendien de eigendomsversplintering verder toenemen. Anderzijds trachten sommigen tot nieuwe blokvorming te komen, een streven, waarin zij soms slagen. In ieder geval verwijdert het beeld der grondeigendomsverhoudingen zich steeds verder van het oorspronkelijke beeld. Hoe enorm veel, althans voor Nederlandse verhoudingen, in de jaren 1930–1960 aan grond van eigenaar verwisselt, blijkt uit tabel 8. Alleen in de jaren 1955–1960 is waarschijnlijk reeds om en nabij 120.000 morgen grond in andere handen overgegaan. Dat is een oppervlakte, die overeenkomt met bijna 15% van de in 1959 voor agrarische doeleinden benutte oppervlakte. Grond is onderwijl veel duurder geworden. Wij gaan niet eens terug tot de beginjaren der Ermelose kolonisatie. Neemt men alleen de gemiddelde prijs per morgen over het tijdvak 1930–1960, dan moet men, de crisisperiode daargelaten, besluiten tot een geweldige stijging. In 1930 is de gemiddelde prijs van een morgen Ermelose grond £ 3,68, in 1945 £ 5,02, in 1950 £ 6,48 en in 1960 £ 15,37. Wie iets te verkopen heeft, raakt in een zeer gunstige positie, maar de jonge boer, die per se kopen wil, moet zich steeds grotere uitgaven getroosten.

In hoeverre de boerenstand eigenaar is van de cultuurgrond in het district, is slechts nauwkeurig afleidbaar voor enkele tijdstippen uit de jongere geschiedenis. Wij verwijzen naar tabel 9. Worden vennoten als (volle) eigenaren beschouwd, dan is dus in 1930 628.785, in 1946 578.905 en in 1950 574.223 morgen van de be-

[1] Met betrekking tot van Aardt konden wij vaststellen, dat hij in 1877 vanuit de Kaap naar Transvaal migreert, voorts, dat hij welgesteld en relatief zeer ontwikkeld is.

TABEL 8. Landdrostdistrict Ermelo; grondvervreemdingen in de jaren 1930–1960.

jaar	aantal transacties	aantal morgens
1930–1931	73	28.027
1931–1932	49	24.351
1932–1933	32	12.406
1933–1934	50	19.590
1934–1935	63	31.648
1935–1936	36	13.221
1939–1940	71	38.565
1940–1941	61	23.605
1941–1942	71	27.195
1942–1943	103	47.159
1944–1945	154	65.084
1945–1946	88	40.754
1948–1949	130	55.295
1949–1950	104	44.167
1950–1951	112	51.171
1951–1952	61	15.281
1952–1953	108	28.688
1954–1955	106	34.194
1955–1956	114	34.853
1956–1957	68	30.023
1958–1959	52	17.498
1959–1960	61	18.740

nutte cultuurgrond eigendom van de boeren. De fluctuatie in het totale cultuurareaal bemoeilijkt het trekken van een juiste conclusie, maar het lijkt toch, dat het aandeel van de boerenstand in het totale grondbezit vermindert. Desalniettemin is in 1950 nog altijd goed driekwart van de cultuurgrond boerenbezit. Gezien ook de getalsverhoudingen tussen de boeren-eigenaren en de andere categorieën van bodemexploitanten is daarom de conclusie gerechtvaardigd, dat te Ermelo sinds 1900 'het boerenland in boerenhand' is gebleven.

Ook bij frequente en snelle eigendomsoverdracht kan grond overwegend boereneigendom blijven. Het is echter vrijwel zeker, dat de 'levendige' grondhandel te Ermelo, zoals die hiervoor summier is beschreven, vnl. een handel in de sector van beleggings- en speculatiebezit is geweest. Anno 1964 zijn honderden boeren uit het landdrostdistrict afstammelingen van de vroege intrekkers. Men krijgt overigens de indruk, dat die bewuste boeren er veel betekenis aan hechten, dat hun 'oupa' of 'oupagrootjie' één dergenen is geweest, die de prairie van zuidoost Transvaal voor de blanke beschaving hebben opengelegd. Onder deze agrariërs vindt men mensen met zeer verschillende ondernemerskwaliteiten, maar geen hunner vat het boer zijn nog op als de 'way of life' die het ingetrokken voorgeslacht nastreefde. Het is waar, dat boer-zijn voor hen een 'way of life' is ge-

TABEL 9. Landdrostdistrict Ermelo; plaatsen naar exploitatievorm.

exploitatievorm	31 augustus		
	1930	1946	1950
aantal plaatsen bewoond en bestuurd door *eigenaar*	854	752	829
corresponderend aantal morgens:	628.785	527.705	524.273
aantal plaatsen bewoond en bestuurd door *vennoot:*	?	57	52
corresponderend aantal morgens:	?	51.200	49.950
aantal plaatsen bewoond en bestuurd door *huurder:*	197	178	168
corresponderend aantal morgens:	76.328	155.308	89.962
aantal plaatsen bewoond en bestuurd door *deelpachter:*	66	65	42
corresponderend aantal morgens:	39.763	38.952	26.149
aantal plaatsen bewoond en bestuurd door *bedrijfsleider:*	71	72	68
corresponderend aantal morgens:	81.783	61.171	55.438
Totaal aantal plaatsen:	1.188	1.124	1.159
Totaal aantal morgens:	826.632	834.336	745.772

bleven, maar zo beseffen zij heel goed, boer-blijven vergt een 'new way of living'. M.a.w., zij allen bezitten in meerdere of mindere mate de geestesgesteldheid, die de Hollandse immigrant H.T.Bührmann in de Boerengemeenschap indroeg. Met het laatste wil uiteraard niet gezegd zijn, dat zij deze geestesgesteldheid, zelfs maar overwegend, aan hem zouden danken.

De produktiviteit van de Ermelose landbouw uit het begintijdperk is in vergelijking met latere jaren zeer laag. De Boeren-intrekkers hebben vee en merinosschapen met zich meegebracht. Ook landbouwzaden hebben zij ingevoerd. In hun bestaan speelt de jacht echter aanvankelijk een zeer grote rol. Het nieuwe woongebied is 's zomers bijzonder rijk aan wild en er is een enorme vraag naar jachtprodukten, met name, huiden en olifantstanden. De jachtopbrengst dien de landbouwkundige ontwikkeling in die zin, dat tegen de verkregen buit elders schapen kunnen worden geruild. Het is de boer duidelijk, dat voor de schapenhouderij in het Ermelose de beste mogelijkheden zijn weggelegd.

Er zijn verschillende oorzaken voor de lage agrarische produktiviteit uit de aanvangsjaren der kolonisatie. De mentaliteit van de boer – eerder werd er iets over gezegd – staat een profijtelijker bedrijfsvoering in de weg. Daarnaast zijn er minstens de volgende belemmerende factoren voor de landbouw: gebrek aan financiële middelen, zeer ongunstige afzetmogelijkheden, veeziekten en veediefstal. Op het gebrek aan financiële middelen behoeft na het in Hoofdstuk 2 beschrevene niet meer te worden ingegaan. Wat de afzetmogelijkheden betreft, wel is er

een potentiële vraag naar de produkten van de Ermelose boer, maar de weg naar de vraagcentra is bijna eindeloos lang en de begaanbaarheid ervan tart de meest pessimistische voorstellingen. De wagenpaden naar het zuiden en naar het Natalse kustgebied kunnen nauwelijks paden worden genoemd. In de zomer zijn het soms wél modderpoelen, waar de wagenwielen diep in kunnen verzinken. Bruggen ontbreken, terwijl in de regentijd de vrij talrijke stroompjes bij tijd en wijle ondoorwaadbaar zijn. Langs de handelsroute houden zich wilde dieren en de boer niet altijd welgezinde Bantustammen op. De tocht naar de afzetgebieden duurt in ieder geval maanden. Weliswaar doet zich spoedig het verschijnsel voor, dat blanke handelaren naar het district komen, maar wie zijn produkten (jachtbuit en wol vooral) op het bedrijf afzet, weet, niet de gunstigste prijs te ontvangen. Voortdurend is er veesterfte (en misoogst) door ziekte. Verschillende aandoeningen treden epidemisch op: paardenziekte en later droes, brandziekte, geilziekte en blauwtong onder de schapen, longziekte alsmede mond- en klauwzeer onder het rundvee. (In het midden der negentiger jaren maakt de runderpest duizenden slachtoffers.) Veediefstal wordt van 2 zijden bedreven. Roofwild steelt groot en kleinvee, maar ook blanken en Bantu's stelen het. 'Een berig lui dat in veertien dae 150 skape verdwyn het. In die oostelike dele van Ermelo en Swazieland met hoofdkwartiere by Stegi en Nomabash op die Lebombo was 'n aantal vrijbuiters, Afrikaners, Skotte en Franse onder die leiding van Bob McNabb en Charlie du Pont. Eenkeer toe die Ermeloërs op kommando was, het hulle 500 beeste van kommandant Steyn weggedryf na Swazieland.'[1] In maart 1892 moet de waarnemend landdrost trouwens nog melden, dat in de laatste 5 maanden 4000 schapen in het Ermelose gestolen zijn.

Alle beschikbare gegevens wijzen er op, dat in de negentiger jaren van de 19de eeuw de Ermelose landbouw, in vergelijking met de aanvangsjaren, met sprongen vooruit is gegaan. Nog kampt de boer met ziekten onder zijn vee, waartegen eigenlijk geen kruiden gewassen zijn. Nog wordt er vee gestolen, maar het wild is niet meer zulk een vijand als in het begin. Zijn de paden nog verre van ideaal, de veiligheid langs de wegen is nu groter. Bovendien wordt een spoorlijn van Pretoria naar Lorenco Marquez voltooid. De lijn blijft weliswaar verre van Ermelo, maar de weg naar de 'consumentencentra' wordt er toch door bekort. Zeer belangrijk is ook de 25 jaar eerder ongedroomde ontwikkeling der Transvaalse economie. Met de goudontdekkingen, eerst in het oosten en later langs de Rand, is er een enorme binnenlandse vraag naar landbouwprodukten ontstaan. Het is niet uit te maken, hoe en waarom precies, maar de boer uit het Ermelose heeft, terwijl zijn welvaartsmogelijkheden veel gunstiger werden, klaarblijkelijk ook een veel 'economischer' mentaliteit ontwikkeld. De landbouwtentoonstelling van 1894 is daarvoor één bewijs – de prijslijst beloopt £ 180 en zowel paarden, rundvee en schapen als akkerbouwprodukten zijn er vertegenwoordigd –, doch een ander bewijs vormen de landbouwmemories uit het district. Herhaaldelijk wordt bij de Transvaalse regering aangedrongen door boeren uit het Ermelose op uiteenlopende maatregelen ter bevordering van de agrarische be-

[1] Opperman, pag. 112.

drijfstak. Zo wordt o.m. gepleit voor de oprichting van een Departement van Landbouw.

De agrarische produktiviteit stijgt, niettegenstaande de herhaaldelijke bittere tegenslagen voor de Ermelose boer. In het westen neemt het areaal tarwe, mais, aardappels en bonen geleidelijk toe, oostwaarts weiden successievelijk verbeterde kudden rundvee en schapen. En dan komt de allesontwrichtende oorlog. De oorlog met Groot-Britannië kost de boerenbevolking honderden mensenlevens, maar ook is het gedaan met de materiële welstand, die kon worden opgebouwd bij die gecompliceerde wisselwerking van marktverruiming en mentaliteitsverschuiving. In mei 1902, wanneer de Vrede van Vereeniging is getekend, keren meestal berooide mensen naar hun plaatsen terug.

Wij zeiden al, dat, hoewel de oorlog werd verloren, de vrede vermoedelijk gewonnen werd. Het herstel van de landbouw wijst ook in die richting. Begin maart 1908 vindt in Ermelo-centrum de vierde landbouwtentoonstelling plaats. Tijdens het diner, gehouden in verband met de tentoonstelling, spreekt een vooraanstaande Ermelose boer, TOBIAS SMUTS, in zijn tafelspeech van het snelle herstel van de landbouw. 'Ermelo beschikte zes jaar geleden', zegt Smuts, 'over een honderd en vijftig stuks hoornvee en acht honderd schapen.' Generaal BOTHA, die persoonlijk de tentoonstelling heeft willen openen, merkt echter in de door hem gehouden tafelrede op, dat het district daarentegen in 1908 300.000 schapen telt.[1] Meer kwantitatieve gegevens over de ontwikkeling van landbouw en veeteelt in Ermelo voor de naoorlogse jaren hebben wij niet kunnen achterhalen. Zij zullen er ook niet zijn.

Wanneer wij hierna de meer recente ontwikkeling in de agrarische sector beschouwen, dan dient de lezer zich te realiseren, dat het steeds in grote trekken gaat om een evolutie in 3 onderling belangrijk verschillende agro-economische streken. Zowel in de Hogeveld- als in de Drakensbergstreek is het boerenbedrijf evenwel altijd een *gemengd* bedrijf. Wat deze 2 streken agro-economisch van elkander onderscheidt, is de 'branche-accentuering'. In het eerste gebied ligt het accent op de akkerbouwgewassen. De marktproduktie van de boer is er dikwijls zeer overwegend de produktie van die gewassen. In het andere gebied domineert de veeteelt, maar iedere boer tracht eigen voer te winnen.

Het is aannemelijk, dat zich sedert het jaar, waarin de eerste landbouwstatistische opname wordt gedaan, zich in de grootteverdeling der bedrijven aanmerkelijke veranderingen voltrekken. In welke richting en met welke snelheid, blijft intussen tot 1950 een gissing. Eerst in dat jaar komen gegevens over plaatsgrootten ter beschikking. Nadien worden door het Bureau voor Census en Statistiek nog enkele malen gegevens daarover verstrekt. Wat de ratio is van de gemaakte klassendifferentiatie, is ons niet duidelijk, maar in ieder geval gaat deze voor iedere onderzoeker aangenaam ver. In tabel 10 vindt men de aantallen bedrijven in 20 verschillende grootteklassen op steeds 31 augustus van de jaren 1950, 1952,

[1] De Hoogevelder, dec. 1908.

TABEL 10. Landdrostdistrict Ermelo; grootte van door blanken geoccupeerde plaatsen.

aantal morgens	1950		1952		1955		1959	
	abs.	in %	abs.	in %	abs.	in %	abs.	in %
-5	18	1.5	16	1.3	16	1.4	10	0.9
5-10	7	0.6	14	1.1	16	1.4	9	0.9
10-20	6	0.5	12	0.9	13	1.1	17	1.7
20-50	13	1.1	22	1.8	25	2.2	16	1.6
50-100	42	3.6	46	3.7	38	3.3	16	1.5
100-250	199	24.7	215	23.7	188	23.3	179	17.7
250-300	87		80		77			
300-500	290	25.0	299	24.1	268	23.6	231	22.8
500-750	197	17.0	202	16.2	184	16.2	177	17.5
750-1000	117	10.1	133	10.7	117	10.3	93	9.2
1000-1250	45	3.9	52	4.1	53	4.6	82	8.1
1250-1500	53	4.5	58	4.6	46	4.0	47	4.6
1500-2000	39	3.3	41	3.3	43	3.7	54	5.3
2000-3000	32	2.7	38	3.0	30	2.6	38	3.7
3000-4000	10	0.8	11	0.9	15	1.3	19	1.8
4000-5000	2	0.1	-	-	5	0.4	11	1.0
5000-7500	1	0.1	-	-	2	0.1	6	0.6
7500-10000	1		2	0.1	-	-	3	0.3
10000-15000	-	-	-	-	-	-	1	0.1
15000 en meer	-	-	-	-	-	-	1	0.1
Totaal aantal bedrijven	1159		1241		1136		1010	

1955 en 1959. In recente jaren is het gemiddelde Ermelose bedrijf blijkbaar zeer aanzienlijk kleiner dan in de tijd der kolonisten. Van de 254 oorspronkelijke plaatsen is er slechts één – 'Langverwacht', in 1870 uitgegeven aan W.L. van Rheede van Oudtshoorn – kleiner dan 1000 morgen. In de vijftiger jaren van de 20ste eeuw is, ruw genomen, drievierde deel der geëxploiteerde plaatsen minder dan 1000 morgen groot. Buiten het kolonisatiegebied van de 'Glasgow and South African Company' is in het aanvangstijdperk de gemiddelde plaatsgrootte ongeveer 4000 morgen. In de vijftiger jaren is deze zowat 500 morgen slechts. (Het meer dan 15.000 morgen grote bedrijf stellen wij buiten rekening, omdat dit een staatsbosbedrijf moet zijn.) Het zou echter zeer voorbarig zijn, uit de kennelijke bedrijfsverkleining qua oppervlakte te besluiten tot een verarming van de Ermelose boerenstand. Wij stelden reeds, dat de groei der kernbevolking te danken is aan de verhoogde plattelandse koopkracht. Die verhoogde koopkracht zal hierna worden aangetoond, doch wij zullen eerst nog een aantal cijfers naar voren moeten brengen, die, zonder meer, ook een verkeerde indruk zouden kunnen geven.

De eerste gegevens over de aantallen morgens, die met enig landbouwprodukt zijn ingezaaid in het landdrostdistrict, hebben betrekking op de periode 1 juni 1910–31 mei 1911. Blijkens die gegevens zijn er verschillende produkten ingezaaid, bestemd voor dierlijke consumptie op het eigen bedrijf. Als zodanige pro-

TABEL 11. Landdrostdistrict Ermelo; met landbouwprodukten (marktprodukten) ingezaaide oppervlakte in morgens.

	produkt ingezaaid gedurende de 12 maanden eindigend einde:							
	mei 1911	juni 1918	aug. 1925	aug. 1934	aug. 1939	aug. 1946	aug. 1955	aug. 1959
tarwe	1142	407	28	673	61	942	748	3142
haver	6216	3798	3241	3699	7867	11300	7931	8852
gerst	142	111	207	3	59	71	87	255
maïs	29181	49484	45669	63569	61719	52068	58529	40934
kafferkoren	144	930	72	354	106	248	398	3742
rogge	3	116	70	113	652	611	6645	?
erwten	45	27	?	?	?	114	86	98
bonen		254	?	?	?	11590	13520	10135
aardappels	311	1366	503	548	881	1499	1458	2291
uien	3	3	?	?	?	?	3	2
tabak	23	12	16	9	?	?	?	8
olienoten	?	19	2	1	2	16	10	?
zonnepitten	?	?	?	?	?	66	1026	1939

dukten zijn te beschouwen de paspalum en de overige uitheemse grassoorten. In latere jaren neemt het aandeel van deze producten in het geheel der met landbouwgewassen bezaaide of beplante oppervlakte toe. In tabel 11 wordt slechts een beeld van de marktprodukten gegeven, waarbij wel moet worden aangetekend, dat, anders dan in Nederland, graanvelden soms voor beweiding worden benut. Bovenstaande cijfers geven enig inzicht in de structuur van de Ermelose akkerbouw in de jaren 1910–1959. Het belangrijkste produkt is en blijft mais. De overige granen staan te zamen verre in belangrijkheid ten achter bij dit gewas. In de latere jaren hebben de bonen aan betekenis gewonnen, waarschijnlijk mede door de toenemende teelt van sojabonen. De teelt van zonnebloemen wordt na de Tweede Wereldoorlog van enig belang. Niettegenstaande verschuivingen, is in de gehele periode mais hèt voorname produkt.

De eerste landbouwtellingen geven uitsluitend de totale aantallen van de levende have binnen het district, de latere tellingen betreffen (ten dele) vee van blanken naast en tegenover dat van Bantu's. In tabel 12 zijn de opgaven van het aantal runderen voor 12 verschillende jaren vervat. Gevoegelijk kan worden aangenomen, dat de rundveestapel van de Ermelose boeren in de jaren tussen 1911 en 1924 geleidelijk is toegenomen. Tussen 1924 en 1959 doen zich echter niet onbeduidende schommelingen voor. In of omstreeks 1948 bevindt zich als boereneigendom op de plaatsen het meeste rundvee. Nadien voltrekt zich een opvallende afname van het aantal dieren in de blanke veehouderijsector. Al behoeft aan dat cijfer geen bijzondere betekenis te worden toegekend, wij vermelden nog, dat in 1959 per bedrijf gemiddeld 92 runderen (groot en klein) aanwezig zijn.

De eerste intrekkers brengen reeds het merinosschaap naar het Ermelose. Het is er altijd gebleven en het heeft er altijd een voorname rol gespeeld in de veehouderij. In tabel 13 worden de aantallen schapen, die in het district in ver-

TABEL 12. Landdrostdistrict Ermelo; aantal stuks rundvee.

jaar	vee van blanke boeren	vee van Bantuplaatswerkers en andere Bantu's	Totaal
1911	?	?	65673
1918	?	?	90488
1919	?	?	100219
1921	?	?	107300
1924	86220	30963	117183
1927	83476	36047	119523
1930	83262	36914	120176
1934	95329	35847	131176
1946	110496	31426	141922
1948	122296	33052	155348
1953	118801	36939	155740
1959	92997	?	?

schillende jaren worden gehouden, weergegeven. Ook het schapenbestand is aan schommeling onderhevig. In de beschouwde periode is 1930 het hoogtepunt, maar tot 1948 neemt de schapenhouderij in omvang af. Omstreeks het begin der vijftiger jaren komt een keer en in 1959 is een lang ongekende hoogte bereikt. Overigens krijgt men bij nauwkeuriger beschouwing van de ontwikkeling in de rundvee- en schapenhouderij de indruk, dat rund en schaap tot op grote hoogte 'alternatieve aanwending' vinden. Bij onderlinge vergelijking van tabel 12 en tabel 13 blijkt, dat uitbreiding van de rundveehouderij samengaat met inkrimping van de schapenhouderij, terwijl bij afname van de eerste toename van de laatste optreedt. Het is op zichzelve geen verrassende ontwikkeling, maar het is een ontwikkeling, waarop mag worden gewezen, omdat zij wellicht indicatief is voor de 'marktgevoeligheid' van de 20ste eeuwse boerenstand te Ermelo. Op-

TABEL 13. Landdrostdistrict Ermelo; het aantal schapen.

jaar	eigendom van blanke boeren: boeren:		eigendom van Bantuplakkers en andere Bantu's:		Generaal Totaal
	wolschapen	niet-wolschapen	wolschapen	niet-wolschapen	
1911	?	?	?	?	425329
1918	?	?	?	?	405592
1919	?	?	?	?	478140
1921	?	?	?	?	504556
1924	?	?	?	?	384037
1927	532821	938	6021	2034	541715
1930	597539	67	5592	1554	604752
1934	534978	474	3788	517	539757
1946	288624	4858	2753	3221	296703
1948	286568	5466	2101	375	294510
1953	372866	4656	4195	505	382132
1959	510023	1539	?	?	?

nieuw om slechts een idee te geven, vermelden wij eveneens, dat in 1959 het gemiddeld aantal schapen (incl. lammeren) per bedrijf 506 bedraagt.

Het schaap – en dan speciaal het merinosschaap – is te Ermelo het dier van de blanke boer, de geit is er het dier van diens Bantu plaatsarbeider-plakker. In de economie van het landbouwbedrijf van de blanke speelt de geit nauwelijks een rol (1927: 1695, 1959: 679 geiten), maar in de Bantueconomie is hij belangrijker dan het schaap (1953: 11.207 geiten tegenover 4700 schapen). Noch voor de blanke, noch voor de Bantu is de geit melkproducent. De zgn. boerbok is alleen vlees- en leerleverancier, de angorageit – nog alleen door Bantu's gehouden – is ook en vooral leverancier van mohair.

Het varken neemt een plaats in in de economie van het agrarisch bedrijf, maar het is geen voorname plaats. In 1927 worden 5290 varkens, in het bezit van blanken, geteld, in 1930 5598, in 1934 5974, in 1946 4499, in 1948 7850 en in 1953 7127. Dat betekent, dat in laatstgenoemd jaar het gemiddeld aantal varkens per bedrijf, biggen incluis, minder dan 6 is.

Er zijn verhoudingsgewijs weinig gegevens over het aantal paarden, muilen en ezels in het Ermelose. In 1946 worden in het district in totaal 10.087 paarden, 479 muilen en 2345 ezels geteld. Daarvan behoren 5342 paarden, 439 muilen en 1259 ezels aan blanke boeren, de rest is eigendom van Bantu's. In 1930 liggen de aantallen veel hoger wat paarden en muilen betreft: in eigendom van boeren alleen 10.799 paarden en 1197 muilen. De sterk gedaalde betekenis van deze dieren in de agrarische economie blijkt mede hieruit, dat vandaag (1964) een redelijk goed rijpaard te koop is voor £ 30, het equivalent van 300 Nederlandse guldens. Enkele boeren leggen zich toe op de aanfok van rijpaarden met veel bloed, welke, daar burgerruiters er grote belangstelling voor hebben, nog wel hoge prijzen opbrengen.

De pluimveehouderij is in het district nimmer tot een meer gespecialiseerde bedrijfstak uitgegroeid, maar vrijwel op ieder bedrijf wordt enig pluimvee gehouden. Op een deel der bedrijven loopt het aantal hoenders in de honderden, maar dan nog is het kippenbedrijf normaliter 'just a side line'. Volgens de officiële opgaven heeft mettertijd enige uitbreiding van de hoenderstapel plaatsgevonden, maar men verkrijgt eerder een juiste opgave voor een geheel district van het grotere vee dan van kippen. Eenden, ganzen en kalkoenen worden eveneens op de plaatsen gehouden, doch in kleine aantallen.

Naast akkerbouw en veehouderij is, zoals reeds opgemerkt, de bosbouw binnen de agrarische sector naar voren gekomen. Deze heeft zich ontwikkeld vooral op de voor landbouw en veeteelt als inferieur beoordeelde gronden van de Voetgebergtestreek, de 'Schotse' gronden dus. De bosbouw begint met de wattel, waarvan sommige soorten goede aftrek vinden voor de leerlooierij. In een later stadium krijgen ook bloekoms, coniferen en populieren betekenis. Medio 1918 is in het district 7820 morgen met bos beplant, begin 1921 is dat reeds 11.510 morgen. Niet alle aanplant is van particulieren, ook het Departement van Bosbouw heeft in de bebossing deel. In 1931 is de oppervlakte bos, uitsluitend in handen van particulieren, 10.883 morgen. (Wij konden geen informatie verkrij-

gen over het staatsbos van dat tijdstip.) Voor 1950 is er een zeer gedetailleerde opgave. Op 31 augustus van dat jaar ligt de situatie, zoals aangegeven in tabel 14. In 1950 is de oppervlakte bosaanplanting dus reeds 30.541 morgen, waarvan ruim 83 % particulier eigendom is. Medio 1959, nog geen 9 jaar later, is het areaal uitheems hout uitgebreid tot 54.296 morgen. Het is een indrukwekkende ontwikkeling.

TABEL 14. Landdrostdistrict Ermelo; aantal morgens uitheems bos van diverse soorten eigenaren op 31 augustus 1950.

soort eigenaar	coniferen	bloekom	populieren	looiwattel	andere wattel	andere soorten	Totaal
locale bestuursinstellingen	25	5	–	–	–	–	30
Departement van Bosbouw	4302	742	28	15	2	52	5141
particulieren	2796	5494	819	12613	2261	1387	25370

Zoals men zich kan voorstellen, vormt te Ermelo de loonarbeid een belangrijk kostenbestanddeel in het proces van agrarische voortbrenging. De vroegste gegevens over het aantal geëmployeerde niet-blanke arbeidskrachten hebben betrekking op 1911. Eerst in 1950 komen opnieuw gegevens op dit punt beschikbaar. Dan wordt de betekenis van zulke gegevens blijkbaar beter beseft, want er zijn ook opgaven voor 1955 en 1959. De onderlinge vergelijking van de situatie in deze 4 verschillende jaren is overigens een dubieuse ondernemeing. Wij stellen niettemin de data naast en tegenover elkaar. In 1911 worden op de plaatsen als arbeidskrachten geteld 3677 niet-blanke mannen en 894 niet-blanke vrouwen, in 1950 9421 mannen en 5715 vrouwen, in 1955 9174 mannen en 3197 vrouwen. De totalen liggen in 1959 veel hoger: 16.829 mannen en 4788 vrouwen, maar, anders dan in de voorgaande jaren, zijn deze totalen opgebouwd uit aantalllen geregelde of vaste arbeiders in enerzijds de landbouw en anderzijds de bosbouw, plus de aantallen losse arbeiders in beide bedrijfstakken tezamen. Het is in ieder geval zo, dat in 1959 per bedrijf gemiddeld ongeveer 16 Bantu mannen en ongeveer 4 Bantu vrouwen worden geëmployeerd. Een deel hunner – onder de vrouwen een vrij belangrijk deel – moet als huishoudelijke arbeidskrachten worden opgevat, maar de grens tussen huishoudelijk en plaatswerk is een zeer vloeiende grens. Op het loonpeil der zwarte arbeiders is moeilijk zicht te krijgen. Misschien zijn de opgaven van in 1959 uitgekeerde geldlonen redelijk betrouwbaar. Het heet dan, dat aan huispersoneel £ 19.420, aan geregelde werknemers £ 349.711, aan seizoenwerkers £ 59.209 en aan gelegenheidswerkers £ 7667 werd uitgekeerd. In natura, maar dit is een heel ruwe schatting, zou zijn betaald £ 157.839. Zouden de gegeven cijfers alle juist zijn, dan zou het loon in natura goed 26 % van het totale loonbedrag belopen. Als loon in natura zijn de geregelde toekenningen van voedsel aan de arbeider te beschouwen, maar ook afstand van wei- en akkergrond aan hem valt onder de post 'loon in natura'. Van de op 31 augustus 1955

tot de geoccupeerde plaatsen behorende gronden (758.238 morgen) is ongeveer 2½% (20.216 morgen) aan Bantu's afgestaan. De voor Zuid-Afrika lage geldelijke beloning van de gekleurde plaatsarbeider moet worden verklaard uit een arbeidssysteem, dat nog slechts in een beperkt deel van het land voorkomt. Het is een systeem, waarbij de arbeider-plakker een relatief laag contantloon wordt uitgekeerd, maar hij in de gelegenheid wordt gesteld relatief veel vee te weiden. Zijn wij goed geïnformeerd, dan raakt dit systeem vandaag de dag ook te Ermelo in onbruik. Uiteraard is het een systeem, dat zich alleen eigent voor een landbouwbedrijf, dat de grond extensief benut.

Vatten wij het voornaamste inzake de Ermelose landbouwproduktie uit de jaren 1911–1959 samen, dan moet van de akkerbouw worden gezegd, dat de mais hét gewas is. Het ene jaar wordt meer van deze graansoort gezaaid dan het andere, maar bij alle ups and downs is het maisareaal in 1959 ruim een derde groter dan in 1911. In de veehouderijsector zijn rund en schaap de voornaamste inkomstenbronnen van de boer. De veebezetting van het district is in de periode in kwestie aan sterke wijziging onderhevig, maar, wanneer het getal schapen afneemt, neemt het getal runderen toe, en omgekeerd. Wordt het aantal runderen, dat in 1927 aan boeren toebehoort, op 100 gesteld, dan is het corresponderende getal voor 1959 111. Doet men met de merinosschapen, die in eerstgenoemd jaar boereneigendom zijn, hetzelfde, dan vindt men voor 1959 95. In 1911 heeft de bosbouw nog geen betekenis in het district, maar in 1959 is deze tot een belangrijke agrarische bedrijfstak geworden.

In maart 1964 is geënquêteerd op 100 plaatsen in het landdrostdistrict. Deze, steekproefsgewijze genomen, plaatsen liggen verspreid door het gehele Ermelose, wat betekent, dat men onder hen het overwegend akkerbouwbedrijf, de schaapbeestboerderij en het bosbouw- annex schapenbedrijf allen vertegenwoordigd vindt. De plaatsen lopen onderling in grootte soms zeer sterk uiteen. Een 2-tal van hen is kleiner dan 20 morgen, 1 hunner is groter dan 6000 morgen. Kleiner dan 300 morgen zijn 19 (19%) der bewuste bedrijven (in 1959: 24.3%), groter dan 1000 morgen zijn 26 (26%) dezer plaatsen (in 1959: 25.6%).[1] Van de 100 geënqueteerde exploitanten bleken er 6 hun inkomsten mede te trekken uit andere activiteiten dan de (zuiver) agrarische; de één was voltijds automonteur, de ander dreef een kleine melkinrichting. De steekproef was daarom zeker in één opzicht niet vertegenwoordigend: er waren te weinig boeren met nevenberoep in opgenomen.[2] (In 1959 zijn van de 1010 boeren er 140 of 16% tevens in enig ander beroep werkzaam, wat uiteraard hun totaal inkomen verhoogt.)

[1] Genomen is de grootte van de door de boer *bewoonde* plaats. Van de respondenten exploiteerden er 42 (%) 2 of meer plaatsen. (Vgl. de Bijlage).

[2] Tot recht begrip moet worden opgemerkt, dat de mensen met nevenberoep lang niet altijd onder weg zijn om de landbouw te verlaten. Het is waar, dat hun bedrijven verhoudingsgewijs meestal klein tot zeer klein zijn, maar verschillenden onder hen hopen, ofschoon een redelijk inkomen verdienend buiten de agrarische sector, vroeger of later uitsluitend boer te kunnen zijn. (Wij signaleren hier een situatie en een mentale instelling, die in Europa vandaag niet worden gevonden.)

De geënquêteerde boeren is o.m. gevraagd, hun gemiddeld jaarlijks netto inkomen over 1961, 1962 en 1963 te willen schatten. De grote meerderheid, mag worden aangenomen, gaf een min of meer juiste schatting van het werkelijk genoten netto inkomen, een minderheid gaf echter kennelijk het netto inkomen volgens het belastingformulier. (Soms werd dat voor de dag gehaald ten bewijze van de juistheid van de opgave.) Het netto inkomen volgens het formulier is normaliter veel lager dan het werkelijke, dank zij fiscaal geoorloofde ruime aftrekmogelijkheden. Wij geven een voorbeeld ter adstructie: een boer op een bedrijf van 700 morgen, dat mais voor de markt produceert en waarop 500 merinosschapen en 21 stuks melkvee worden gehouden, kan geen nettowinst van slechts R. 600 (F. 3000) behalen als verschillende soortgelijke bedrijven R. 2400 (F. 12000) halen.

Door de enquête zijn zeer recente gegevens over de inkomenssituatie op de Ermelose plaatsen ter beschikking gekomen. Die gegevens – het is hiervoor verduidelijkt – moeten evenwel de situatie ongunstiger voorstellen dan deze in werkelijkheid is geweest. Nemen wij de data echter, zoals zij zijn verstrekt. In tabel 15 zijn zij weergegeven. Ter vergelijking geven wij de huidige jaarsalarissen van

TABEL 15. Het gemiddeld jaarlijks netto inkomen over 1961, 1962 en 1963 van 100 steekproefsgewijze genomen Ermelose boeren.

inkomen in Randen	inkomen in Guldens	aantal boeren	
200	1000	3 (%)	41 (%)
200–400	1000–2000	4 (%)	
400–800	2000–4000	13 (%)	
800–1200	4000–6000	4 (%)	
1200–1600	6000–8000	8 (%)	
1600–2000	8000–10000	9 (%)	
2000–2400	10000–12000	5 (%)	29 (%)
2400–2800	12000–14000	12 (%)	
2800–3200	14000–16000	4 (%)	
3200–3600	16000–18000	5 (%)	
3600–4000	18000–20000	3 (%)	
4000–4400	20000–22000	6 (%)	18 (%)
4400–4800	22000–24000	1 (%)	
4800–5200	24000–26000	5 (%)	
5200–5600	26000–28000	2 (%)	
5600–6000	28000–30000	2 (%)	
6000–6400	30000–32000	2 (%)	
7200–7600	36000–38000	3 (%)	12 (%)
9200–9600	46000–48000	1 (%)	
9600–10000	48000–50000	2 (%)	
10000–10400	50000–52000	2 (%)	
10400–10800	52000–54000	2 (%)	
11600–12000	58000–60000	2 (%)	

docerend personeel aan de Zuidafrikaanse universiteiten. De junior lector begint met R. 1800 (F. 9000) en zijn maximum is bepaald op R. 3000 (F. 15000). Lector en senior lector ontvangen van R. 2550 tot R. 4050 en van R. 3600 tot R. 4950. De hoogleraar geniet een aanvangssalaris van R. 4650 (F. 23.250) en zijn topsalaris is R. 6150 (F. 30.750). De conclusie mag zijn, dat de inkomsten van de meerderheid der Ermelose boeren hoog tot zeer hoog liggen. Het Ermelose platteland is bijzonder welvarend en koopkrachtig. Volgens een ambtelijke publikatie, waarin de inkomenssituatie van boeren-eigenaars in het landdrostdistrict in het jaar 1941 ter sprake komt, zijn de agrarische inkomens te Ermelo dan verhoudingsgewijs hoog. In bedoelde publikatie wordt op pag. VII genoemd, welke de Transvaalse districten zijn met de hoogste boereninkomens. 'All these districts are situated in the eastern and south-eastern part of the province. Barberton has comparitively few farming families but income appears to be higher there than elsewhere. Other outstanding districts are Ermelo and Letaba.'[1] Toch heeft in het begin van de Tweede Wereldoorlog 49 % der Ermelose boeren (-eigenaren) minder dan £200 inkomen per jaar.

De Ermelose boerenstand beleeft magere en vette jaren. Het is niet anders dan elders in Zuid-Afrika of waar dan ook. De trend in de agrarische inkomens loopt echter vrij scherp opwaarts. Deze trend is vanzelfsprekend de resultante van een voor de boer gunstiger wordende verhouding tussen kosten en opbrengsten. In aanmerking genomen, dat de totale arbeids- en kapitaalskosten sedert de Boerenoorlog klaarblijkelijk enorm zijn toegenomen, moeten de opbrengsten eigenlijk fabelachtig gestegen zijn. Uit de tabellen inzake de aantallen morgens, ingezaaid met akkerbouwprodukten, en de aantallen gehouden schapen en runderen, leidt men dat niet zonder meer af. Additionele gegevens dienen te worden geraadpleegd. Omdat mais, wol, vlees, zuivelprodukten, hout en looibast bij uitstek de marktprodukten van de Ermelose agrarische sector zijn, is het voor de hand liggend om kwantiteit en prijs per eenheid van deze produkten in de loop der jaren nader te bezien. Wanneer wij eerst het prijsverloop voor de meesten

TABEL 16. Prijzen van een aantal produkten in de Unie van Zuid-Afrika; indexcijfers (1938 = 100).

jaar	kleinhandelsprijs eerste levensbehoeften Pretoria	groothandelsprijs vlees	groothandelsprijs zuivel	groothandelsprijs maïs	groothandelsprijs wol
1910	79.6	76.5	97.8	94.4	81.0
1920	150.0	161.8	197.9	204.9	236.9
1930	105.2	83.3	106.3	77.3	149.6
1940	103.8	99.8	101.8	100.6	176.7
1950	162.2	190.6	174.7	183.8	963
1959	223.0	371.4	231.0	259.5	433

[1] 'Verslag oor struktuur en inkomste van gesinne' (Sensus van Blankes, 6 Mei 1941), pag. VII.

hunner in ogenschouw nemen, dan doen wij dat te zamen met het verloop der kleinhandelsprijzen van eerste levensbehoeften omdat dit het best de reële koopkracht van het geld weergeeft. Tabel 16 behelst één en ander. Blijkens de tabel is de vleesprijs relatief ongunstig voor de producent in 1910, 1930 en 1940, terwijl de zuivel in 1940 en de mais in 1930 en 1940 verhoudingsgewijs slecht betaald worden. Wol is in 1930 weliswaar weinig gewild, maar, gezien de goedkoopte van eerste levensbehoeften in dat jaar, is de wolproducent aan het begin van de grote wereldcrisis in een eigenlijk gunstige positie. Ups and downs doen zich gelden voor ieder produkt, dat de Ermelose boer op de markt brengt, maar de prijsontwikkeling over de periode als geheel is bijzonder gunstig. (Wat de wol betreft mag zelfs van een extreem-gunstige ontwikkeling gesproken worden.) Voor looibast en hout kan niet dezelfde vergelijking worden gemaakt als voor de andere produkten. Wordt evenwel de prijs van vloerplanken anno 1938 op 100 gesteld, dan is die in 1959 400. Het geeft een indruk van de zich ook in de bosbouwsector voltrekkende gunstige prijsontwikkeling.

De boerenstand in het landdrostdistrict profiteert van het feit, dat de produkten, waarvoor het district zich leent en die zij gewoon was er voort te brengen, zich in prijs gunstig ontwikkelen. Zij profiteert eveneens van de voortgang der diergeneeskunde en landbouwwetenschap. Terwijl andere typen van agrarisch bedrijf voor de toepassing der wetenschappelijke vooruitgang verhoudingsgewijs veel moeten betalen, kost die toepassing bij de gegeven structuur van de Ermelose landbouw relatief weinig. Een morgen mais levert in 1918 in het landdrostdistrict 1.82 mud op, maar in 1959 8.74 mud. Sinds de boer bastaardmais als zaaigoed is gaan gebruiken, is de opbrengst per morgen nog veel hoger. Of men evenwel mais met een produktievermogen anno 1918 of anno 1964 zaait, maakt in kosten per morgen nauwelijks verschil. Ook veeverbetering door verstandige selectie is een zaak, die niet duur is en die loont. De Ermelose boerenstand heeft, hoewel bepaald niet over de gehele linie in dezelfde mate, medegeprofiteerd van door de voortschrijdende wetenschap mogelijk gemaakte goedkope middelen tot produktieverhoging. De meer mais per morgen, het groter kwantum vlees per slachtkoe, de groter hoeveelheid en beter kwaliteit wol per schaap, alsmede de hoger produktie per melkkoe – in dit alles drukt zich mede het Ermelose 'boerenopportunisme' uit. Men kan dit laatste ook anders zeggen. Men kan zeggen, dat de Ermelose boerenstand, die de wind mee heeft gehad, in economische mentaliteit steeds meer is genaderd tot die aanvechtbare abstractie van de klassieke economie: de winstbeluste homo-economicus. Groeiende welvaart en een toenemend calculerend welvaartsstreven zijn opvallende kenmerken van blank plattelands Ermelo na de beginperiode. Deze kenmerken zouden ontbroken hebben, althans veel minder opvallend zijn geweest, indien de boerenstand uit het district niet had kunnen en willen profiteren van intellectuele ontwikkelingsmogelijkheden. Over de voorziening in en de gebruikmaking van die mogelijkheden zal het volgende hoofdstuk handelen.

HOOFDSTUK VI

STIJGEND NIVEAU VAN VOLKSONTWIKKELING

De dagelijkse omgangstaal van de Afrikaners heeft zich reeds ver vóór de Grote Trek van het 'standaard-Nederlands' verwijderd. De Bijbel, die door hen gelezen wordt, is echter de Nederlandse Bijbel, de predikanten aan de Kaap preken in het 'Hoog-Hollands' en, voor zover de Boeren corresponderen, doen zij dat naar beste mogelijkheid volgens de regelen van de Nederlandse 'spraakkunst'. De trekkers verlaten in de dertiger jaren van de 19de eeuw de Kaapkolonie zonder de geringste onzekerheid omtrent hun culturele identiteit: zij zijn *Hollandse* Afrikaners en zij willen dat blijven. Het streven naar Afrikanisering van de geschreven taal ontstaat in een fase, waarin de Vrijstaat en de Zuid-Afrikaanse Republiek (Transvaal) reeds jaren lang gevestigde republieken zijn. Het Afrikaans heeft trouwens als schrijftaal en taal voor publieke samenkomsten een tamelijk zware en betrekkelijk langdurige strijd te strijden tegen het 'standaard-Nederlands'. Eerst in het derde decennium van de 20ste eeuw gaat het het laatste officieel vervangen. (Het duurt dan nog tot in de dertiger jaren, alvorens de Bijbel uit het Nederlands in het Afrikaans is vertaald.)

Transvaal – het is voor zijn scheppers in het geheel geen punt van overweging – zal een Nederlandse republiek zijn. Dit impliceert, dat het onderwijs in de republiek zowel wat de leermiddelen als wat de leerkrachten aangaat in hoge mate zal zijn aangewezen op toelevering vanuit Nederland. Het 'A, B, C met de Haan' en de 'Trap der Jeugd', voortbrengselen van de in de vroege 19de eeuw in Nederland heersende paedagogisch-didactische geest, behoren tot de reisbagage van een groter aantal trekkerskinderen op hun weg van de Kaap naar het Noorden. In hoeverre de bezitters van deze werkjes zich er tijdens de zware reis noordwaarts geestelijk mee verrijken, laat zich niet beantwoorden. Het is zeker, dat het volslagen analphabetisme onder de trekkers (verrassend) laag is en blijft. Vermoedelijk is dit evenwel minder aan 'gesaeculariseerde' onderrichtingen dan aan de reeds zeer vroeg beginnende omgang met de Bijbel te danken. Hoe het zij, ook na de vestiging aan gene zijde van de Vaal is geregeld en intensief onderwijs een moeilijke zaak. 'Ons mag veilig beweer dat die wêreld hierlangs waar die Voortrekkers hulle gevestig het, woes, leeg en onbewerk was. Die eerste taak wat die Trekkers nou geroep het was die bewoonbaarmaking van die nuwe woonplek. Die aanlê van dorpe en van plase het ongetwyfeld alle aandag in beslag geneem; water moes uitgehaal, lande aangelê, huise gebou, vee opgepas, die land skoongemaak word teen vyand en wilde diere. Dit spreek vanself dat daar maar min tyd, geleentheid en geneentheid vir enige langdurige verstandelike opvoeding was; die kinders moes maar van vroeg-af aan die werk spring en meehelp in alles, want ander bediening was uiters skaars en grotendeels onverkrygbaar; die ouers was moeg van die daelikse pligsvervulling, meesters was byna niet te bekom nie.'[1] De in de veertiger jaren vanuit Nederland ondernomen pogingen,

[1] J. Chr. Coetzee, pag. 15.

de trekkers van leermiddelen en -krachten te voorzien, worden niettemin in Transvaal op hoge prijs gesteld. Dat zij alle mislukken, is aan allerlei ongelukkige omstandigheden te wijten.

Van hen, die 'bekwaam en in staat worden geacht om de Hollandse Afrikaner, zowel de oude als de jonge, te onderwijzen en voor te lichten', is er tenslotte één, die nog vóór 1850 Transvaal bereikt. Zijn naam is H.T.Bührmann...Daar deze, i.p.v. schoolmeester, secretaris van de Lydenburgse Volksraad wordt, duurt het echter nog tot 1851, alvorens van de eigentijdse paedagogiek kan worden geprofiteerd. Op 29 juli van laatstgenoemd jaar zetten de onderwijzers H. van der Linden, J.W.Spruyt en W.Poen voet aan wal te Delagoa Baai. Zij reizen zo snel mogelijk door naar Lydenburg. Poen krijgt daar een aanstelling, Van der Linden en Spruyt komen uiteindelijk voor de klas te staan te resp. Mooirivier en Rustenburg. Het blijkt, dat enige jaren later het bescheiden begonnen schoolse onderwijs geheel is vastgelopen door de algemene landsomstandigheden en door persoonlijke twisten. De Grondwet van 1858, die ook in beginsel voor het onderwijs van vérstrekkende betekenis is, leidt tot hervatting van wat werd begonnen. Van nu af aan is de staat medeverantwoordelijk voor het onderricht aan de jonge generatie. Zoals licht te begrijpen valt, loopt het tussen 1860 en 1864 met de onderwijszaken opnieuw zeer slecht – tegen 1864 was geen school meer open –, maar nadien wordt geregelde vooruitgang geboekt. Het valt buiten het bestek van dit hoofdstuk, in te gaan op de latere onderwijswetgeving van Transvaal, maar in ieder geval doet de overheid al het mogelijke om in een land met geweldige afstanden en dikwijls zeer slechte verbindingen ieder blank kind onderwijs te verschaffen. Het behoeft nauwelijks te worden opgemerkt, dat nog decenniën lang in dit land de leer-*plicht* uitblijft, maar dit neemt niet weg, dat aan de vooravond van de Tweede Vrijheidsoorlog verhoudingsgewijs veel en veel meer kinderen lager onderwijs genieten dan 20 jaar eerder. 'In 1877 was daar offisieel in werking 9 dorpskole met 306 leerlinge, in 1879 was daar 11 dorpskole en 9 wykskole met 838 leerlinge, in 1882 was die aantal dorpskole 9 en wykskole 34 met 872 leerlinge. Die vordering het volgehou vir die hele tydperk van aktiewe beheer (deur Ds. S.J. du Toit): in 1885 was die aantal dorpskole 14 en wykskole 79 met 2111 leerlinge en in 1887 was daar 16 dorpskole en 100 wykskole met 2795 leerlinge.'[1] Ook, wanneer de groei van de bevolking en de daarmee gepaard gaande groei van de groep potentiële leerlingen in aanmerking wordt genomen, is er nog geen 10 jaar later – niet in het minst door toedoen van de Nederlandse Dr. Mansvelt – grote vooruitgang geboekt. 'In 1897 reeds 457 skole met 10,777 (leerlinge) en in 1898 was daar nie minder as 509 skole met 13,561 leerlinge.'[2] De vordering is bepaald groot, maar – wij geven de hiervoor aangehaalde schrijver opnieuw het woord – 'tog weer slegs betreklik, want in 1895 was daar maar skaars 20% van die kinders op skool.' Nog steeds zijn er verschillende belemmerende factoren: 'daar was die dunheid van die bevolking, armoede onder die mense, gebrek aan inisiatief in verband met die oprigting van skole, 'n tekort aan onderwysers, by baie ouers 'n gebrek aan besef van die

[1] J. Chr. Coetzee, pag. 51.
[2] idem, pag. 64.

werklike betekenis van 'n goeie skoolopvoeding, soms ook te min steun aan gewillige ouers van die kant van burgerlike overhede en soms ook van die kerk, onkunde aangaande die eise van die skoolwet veral wat betref die stelsel van subsidie, toenemende instroming van vreemde en heterogene elemente veral op en deur die goudvelde, skaarste aan werkvolk op die plase.'[1] Ziedaar, iets van het onderwijsbeeld van Transvaal als geheel tot het uitbreken van de oorlog, waardoor de republiek als zelfstandige staat voor goed verdwijnt.

Voor een juist begrip van de onderwijssituatie in Ermelo in de 20ste eeuw is het nodig, dat nog een paar opmerkingen worden gemaakt over het Transvaalse onderwijs na de Vrede van Vereeniging. (Tijdens de oorlog wordt weliswaar, vooral in 'kampscholen', onderwijs gegeven, maar uiteraard vormt de oorlogsperiode een periode van zeer belangrijke terugval.) Met het vervallen van de Transvaalse zelfstandigheid dan vervalt ook de onderwijswetgeving van de Zuidafrikaanse Republiek. In het voorjaar van 1903 keurt de Wetgevende Raad van de Transvaalse Kolonie de eerste naoorlogse onderwijswet goed. Ook deze wet heeft tot uitgangspunt, dat de staat in de onderwijsbehoeften voorziet, maar, niet anders dan onder de oude bedeling, is oprichting van particuliere scholen mogelijk. Een interessante bijzonderheid is, dat op de staatsscholen op verzoek van de ouders 3 uur per week Nederlands mag worden onderwezen. (Een nieuwe Angliceringsperiode is immers aangebroken.) Van verplichte schoolgang voor het blanke kind is nog steeds geen sprake. Het onderwijs van staatswege wordt echter van den beginne af aan in bezet Transvaal zeer slecht ontvangen. In 1903 ontstaat een brede volksbeweging voor vrije 'Christelijk-nationale' scholen. Wat het overwonnen volk verlangt, zijn scholen, vrij van (Engelse) overheidsinmenging en voortbouwend op godsdienst, taal en nationaal besef van de Afrikaner. Het succes van deze beweging is enorm. Enkele jaren later bedraagt het aantal 'Christelijk-nationale' scholen in Transvaal 250. Het is begrijpelijk, dat de overheid gaat zoeken naar een mogelijkheid om met de 'rebellen' tot een oplossing te geraken. Die oplossing wordt niet meer gevonden, maar op 6 december 1906 verkrijgt Transvaal zelfbestuur en op 1 oktober 1907 wordt onder zelfbestuur de Onderwijswet 1907 van kracht.

De wet van 1907 brengt het verplichte onderwijs. Het blanke kind is voortaan leerplichtig tot het 14de levensjaar. Zij handhaaft het Britse beginsel van openbaar onderwijs, maar zij komt zodanig ver tegemoet aan de gevoelens en wensen der CNO-beweging, dat zij deze de wind vrijwel uit de zeilen neemt. De voertaal in de laagste klassen van de lagere school is voortaan de moedertaal van het kind (Nederlands of Engels) en elke schooldag begint met gebed en Bijbellezing. De totstandkoming van de Unie in 1910 laat de geldende regeling van lager en middelbaar onderwijs onaangetast. Beide soorten onderwijs blijven een aangelegenheid van elk der samenstellende delen, nu provincies der Unie. Het hoger onderwijs wordt daarentegen een onderwerp van onmiddellijke Uniezorg. (In Transvaal is er kort voordien een aanvang mee gemaakt.) De Taalordonnantie van 1911 brengt voor de sympathisanten met de CNO-gedachten het winstpunt,

[1] idem, pag. 64.

dat voortaan Engels en Nederlands geheel gelijkwaardig zullen zijn als onderwijsmedia. In 1918 wordt in Transvaal het Afrikaans de derde alternatieve onderwijstaal. Het lot van het Nederlands is dan spoedig beslist. Terwijl in 1918 nog 12.231 leerlingen hun schoolse vorming in het Nederlands ontvangen tegenover 21.654 in het Afrikaans, zijn er in 1923 nog slechts 429 kinderen, wier schooltaal Nederlands is, terwijl dan 60.484 kinderen in het Afrikaans worden onderwezen. Een belangrijke provinciale maatregel wordt in 1933 genomen. In beginsel zal het blanke kind van nu af aan leerplichtig zijn tot de voltooiing van het 16de levensjaar, alhoewel regionale dispensatie mogelijk wordt gemaakt. In geval van dispensatie zal echter minstens standaard 8 (vorm III) met succes doorlopen moeten zijn. (Standaard 8 komt overeen met de imaginaire klasse 10 in Nederland.)

De geschiedschrijver van het 19de eeuwse Ermelo, J.D.R. OPPERMAN, heeft zich met het onderwijs in het district zeer uitvoerig beziggehouden. Wat voor zijn werk in het algemeen geldt, geldt in het bijzonder voor het onderwijsgedeelte: het is weinig systematisch, maar het is anderzijds een ware 'Fundgrube'. Voor de beschrijving van de 19de eeuwse geschiedenis leunen wij dan ook voor het grootste deel op zijn arbeid.

Inzake het ontwikkelingsniveau van de eerste blanke Ermeloërs zijn er nagenoeg geen directe aanwijzingen. Hendrik Teodor Bührmann is zonder twijfel een ontwikkeld man, maar het wordt niet duidelijk, hoe ontwikkeld of onontwikkeld zijn streekgenoten precies zijn. Het is echter aannemelijk, dat hun ontwikkelingsniveau weinig verschilt van dat der overige Transvaalse Boeren, hetgeen dan zeggen wil, dat hun 'theoretische' vorming zeer beperkt is. Wel kennen zij de Heilige Schrift als vrijwel geen ander volk, maar hun kennis van 'kunsten en wetenschappen' is miniem. Er mag hier de aandacht op worden gevestigd, dat zij in elk geval geen volkskunst hebben bezeten, zoals sommige andere geïsoleerde boerensamenlevingen. Een aesthetiserende levenshouding is hun vreemd, wat mogelijkerwijs te herleiden is tot hun godsdienstige instelling. De muzikale traditie, die zij bewaren, betreft een 'Boerenmuziek', gekenmerkt door een opvallende monotonie. Is hun wereldbeeld in essentie Bijbels en dan inzonderheid Oud-Testamentisch, er liggen ook elementen in opgesloten, die beslist naar het magische verwijzen. Wat in deze elementen opvalt, is de kennelijk overwegend Europese oorsprong. De magische of naar het magische neigende denkbeelden en praktijken zijn slechts in ondergeschikte mate leengoed van zwart Afrika. Treffend is bijv. de overeenkomst tussen de hier en de in Nederland binnen de volksgeneeskunde aanbevolen praktijken.[1] Helaas geeft de Volkstelling 1911 geen cijfers over analphabetisme naar leeftijd, maar volgens deze telling kan 89.2% der mannen en 88.2% der vrouwen uit het landdrostdistrict, welke ouder zijn dan 5 jaar, lezen en schrijven. (Wij hebben hier uiteraard alleen blanken op het oog.) Daar gevoegelijk kan worden aangenomen, dat mettertijd de ontwikke-

[1] Van oudere ingezetenen verkregen informatie.

lingskansen zijn toegenomen, moet onder de intrekkers uit de begintijd de geletterdheid als zodanig beperkt zijn geweest. Misschien is het kunnen lezen (van de Bijbel) vrij algemeen, maar het hanteren van de pen is voor een vrij groot aantal een te moeilijke kunst. Heeft men die echter al geleerd, wat noopt tot verdere oefening?

'Op Donderdag, 19 Juni 1881, om half-drie die middag, het Bührmann, sy vrou en drie van sy kinders, Johannes, Theodora en Anna, vanaf De Emigratie via Durban en Kaapstad na Europa vertrek. Die kinders sou net tot in Kaapstad reis en vandaar na Stellenbosch gaan om hul skoolopleiding te ontvang.'[1] Dat kinderen van rijke ouders buiten hun woonplaats hun schoolopleiding ontvangen, is niet zo uitzonderlijk, maar in dit geval biedt de woonplaats eenvoudigweg geen schoolse ontwikkelingsmogelijkheden. Willen of kunnen de ouders hun kinderen niet zelf onderwijzen, dan is er thuis of in de naaste omgeving de incidentele gelegenheid, dat een invalide oud-soldaat of een gedroste matroos dat doet. Deze 'gouverneur' is evenwel nooit een blijver. Geregeld schoolonderwijs begint in het Ermelose enkele jaren na het vertrek van de kinderen Bührmann naar Stellenbosch. Exacte datering van de aanvang is niet mogelijk, maar het moet in 1883 of 1884 zijn. Ermelo-centrum begint met een dorpsschool in 1885, Amsterdam opent zijn school omstreeks dezelfde tijd, terwijl deels iets eerder, anderdeels iets later buiten de centra een aantal scholen start. De moeilijkheden, die het schoolonderwijs ontmoet, blijken legio. Wij sommen hen niet allemaal op, maar wij geven een paar voorbeelden. In Ermelo-centrum dan wordt 8 jaar lang de kerk 's zondags voor de godsdienstoefening en door de week als school gebruikt. Herhaaldelijk vindt schoolsluiting plaats wegens vertrek van leerkrachten. Tal van leerlingen onderbreken wegens huiselijke omstandigheden of de toestand der wegen, soms weken lang, de schoolgang. Het beeld is niet

TABEL 17. Landdrostdistrict Ermelo; de dorps- en wijkscholen in de jaren 1884–1897.

jaar	aantal leerlingen			aantal wijkscholen
	te Ermelo-centrum	te Amsterdam	op wijkscholen	
1884	–	–	62	7
1885	?	?	28	4
1886	12	?	?	?
1887	(gesloten)	?	72	6
1888	25	?	88	7
1889	22	?	96	10
1890	91	?	174	8
1891	?	?	?	?
1892	?	?	?	?
1893	62	34	127	28
1894	55	?	240	?
1895		alle scholen: 240		?
1896	89	?	?	?
1897	89	39	633	55

[1] Swart, pag. 101.

anders dan voor Transvaal als geheel: dunheid van bevolking, gebrek aan initiatief soms, armoede, enz.

OPPERMAN's kwantitatieve gegevens liggen her en der door zijn hoofdstuk over het onderwijs verspreid. Wij geven hen in tabel 17, een tabel met een groot aantal vraagtekens. Bij de gegevens inzake de leerlingenaantallen dient in aanmerking te worden genomen, dat zich binnen een schooljaar soms een sterke fluctuatie voordoet. De gegevens uit de tabel hebben dan ook slechts 'impressionistische' betekenis. Niettemin is het zeker, dat van 1884 tot 1897 enorme vorderingen worden gemaakt, stagnatie en tijdelijke terugval ten spijt. Is van 1884 tot 1897 het aantal kinderen van lagere schoolleeftijd belangrijk toegenomen, relatief meer van hen krijgen mettertijd schools onderwijs. Het wordt hun gegeven op kleinere en grotere scholen. In 1897 heeft de school te Ermelo-centrum 89 leerlingen, maar de wijkscholen tellen er elk veel minder. (Van de 55 wijkscholen uit 1897 heeft er 1 meer dan 20 leerlingen, hebben er 19 tussen 10 en 20 leerlingen en hebben er 35 elk minder dan 10 leerlingen.) Vele kinderen zijn op de scholen intern, daar de afstand tussen huis en school onmogelijk iedere dag 2 maal door hen kan worden afgelgd. Het is interessant genoeg om te vermelden, dat in het internaat van Ermelo-centrum door een leerling in 1886 maandelijks moet worden 'betaald' 2 emmers meel (50 lbs.), 2 emmers mais, 2 lbs. koffie, 4 lbs. suiker, 12 kaarsen, 2 slachthamels en een steen zeep, terwijl hij bovendien een eigen bed moet inbrengen.

Zoals gezegd, worden enorme vorderingen gemaakt op onderwijsgebied tussen 1884 en 1897. Deze vorderingen zijn evenwel meer nog afleidbaar uit de kwalitatieve verbetering van het onderricht dan uit het schoolbezoek. Ermelo treft het bijzonder met een aantal onderwijzers en onderwijzeressen uit de negentiger jaren. Ondanks de lage salarissen – in 1897 heeft het schoolhoofd van de grote inrichting te Ermelo-centrum £ 15 – zetten zij zich met hart en ziel in voor de volksontwikkeling. Verschillenden onder de leerkrachten zijn gekwalificeerden uit Nederland, die een redelijk goede kennis van Frans, Duits en Engels bezitten. Voor zover de onderwijzers en onderwijzeressen verbonden zijn aan de plaats- of wijkscholen, gaat er reeds door het feit van hun onmiddellijke aangewezenheid op de omringende boerenbevolking een grote invloed van hen op die bevolking uit. De uit Europa afkomstige, gekwalificeerde leerkracht ontsluit in die vele uren, die overblijven om te 'gesels', niet alleen voor de jeugd, maar ook voor de volwassenen een geheel andere wereld dan die, waarheen de Grote Trek voerde. De verruiming van de economische mogelijkheden en de daarmee gepaard gaande toename van het contact met uiteenlopende vreemden moet hebben bijgedragen tot een verandering in denkwijze en tot een verhoging van het ontwikkelingsniveau. Het zou echter geenszins verbazen, wanneer de plattelandse onderwijzer(es) belangrijker zou blijken te zijn geweest als stimulans van volksontwikkeling. (Vanzelfsprekend hebben wij hier niet het schoolonderwijs op het oog.)

Volgens OPPERMAN is De Volksstem sedert zijn verschijnen in het Ermelose gelezen. Uit zijn mededeling laat zich echter niet afleiden, hoevelen in het district op het Pretoriaanse blad zijn geabonneerd. Het lijkt waarschijnlijk, dat het

slechts enkelen zijn. Uit een oogpunt van volksontwikkeling is de oprichting van de regionale Echo in ieder geval een gebeurtenis van niet gering belang. Brengt een 'eigen' blad de districtsbevolking nader tot de buitenwereld, eenzelfde effect heeft het Ermelo Landbouw Genootschap, dat in het midden der negentiger jaren wordt opgericht. De eerste streekcourant, hoewel blijkbaar een streekbehoefte dienend, is intussen veel minder symptomatisch voor een nieuwe geestesgesteldheid dan het landbouwgenootschap. De courant verschijnt, omdat enkele personen, die niet behoren tot de Boeren in engere zin, er voor zichzelf een bron van inkomsten van verwachten. Het ELG wordt gesticht door boeren (en niet-boeren) uit in de eerste plaats een gevoel van verantwoordelijkheid voor het 'boerengemeen'. De door het genootschap georganiseerde tentoonstelling confronteert de duizenden bezoekers-plattelanders met het agrarisch mogelijke: veel betere gewassen dan zij gewoon zijn te oogsten, veel beter vee ook dan zij op hun bedrijven houden. (Van 50 mijl ver is per wagen een voortreffelijke korthorenstier aangevoerd.) De zo succesvolle tentoonstelling verschaft voorts aan haar onmiddellijke medewerkers eerder ongekende administratief-organisatorische ervaringen.

Een nieuwe geestesgesteldheid wordt in de negentiger jaren in het landdrostdistrict merkbaar. In hoevelen zij postvat, is oncontroleerbaar, maar dat zij onder althans een deel der agrarische bevolking ook postvat, is duidelijk. Zonen van geestelijk nog zelfgenoegzame ouders – mensen voor wie de Trek alleen op behoud van een traditionele denk-en bestaanswijze was gericht – richten zich welbewust toekomstwaarts. Zij zoeken een aansluiting op een sociaal-culturele ontwikkeling, waaraan het voorgeslacht zich in en door de Grote Trek onttrokken heeft. Het is een vernietigende oorlog, die deze nieuwe gerichtheid tijdelijk versluiert. De periode 1899–1902 spreekt slechts van heldendom en lafhartigheid, van altruïsme en zelfhandhaving in de meest letterlijke zin. Toch heeft misschien deze rampzalige oorlog de nieuwe geestesgesteldheid een belangrijke verdere stoot gegeven.

Onze directe en indirecte informatie over het ontwikkelingsniveau der blanke districtsbevolking in de jaren na de Tweede Vrijheidsoorlog stamt uit verschillende bronnen: de regionale pers, particuliere berichtgevers, gelegenheidsartikelen, de archieven van de Schoolraad, alsmede de recente steekproef van boerengezinnen.

In de eerste jaren na de Tweede Vrijheidsoorlog zijn in het district inderdaad een aantal gebeurtenissen en ontwikkelingen te signaleren, die wijzen op doorwerking van de nieuwe geestesgesteldheid. De oorlog heeft bij de (overgrote) Afrikaanse meerderheid het nationalisme sterk aangewakkerd. Nooit tevoren was de Afrikaner zich zozeer van eigen *ethnische* identiteit bewust. Het is een nationaal bewustzijn, dat door 2 Wereldoorlogen en de grondig gewijzigde verhouding tussen Westen en niet-Westen na de laatste dier oorlogen nog zal worden versterkt. Een zodanige kracht verkrijgt het nationale gevoel tenslotte, dat menige beoordelaar van de 20ste eeuwse Afrikaner tot een totaal verkeerde

schatting is gekomen van de geestelijke dynamiek in het Boerenleven. Het nationalisme met de daaraan inhaerente, niet zelden opgeschroefde oriëntatie naar de tijd der Voortrekkers kan echter voor de scherper en langduriger toeziende waarnemer niet de 'concurrerende' onderstroom van toekomstwaartse, 'modernistische' gerichtheid verborgen houden. Nieuwe normen, waarden en verwachtingen vinden verdere ingang en dit in nauwe samenhang met een sterker 'vergeestelijking' van het leven buiten de traditioneel-godsdienstige sfeer. De Boerennatie is een feit geworden, maar tegelijkertijd is de spanning ingetreden tussen een mythe, die het nationalisme voedt, en het streven naar deelhebberschap in de mogelijkheden van de modern-Westerse ontwikkeling. In hoeverre het individu zich deze spanning bewust wordt, is overigens een vraagstuk op zichzelve. Wat zijn de indicaties van het zich verder doorzettende 'modernisme'?

De CNO-beweging kan men opvatten als 'restauratief', maar zij is stellig ook een symptoom van heftige belangstelling onder een vrij brede laag inzake de school en haar functies. Welnu, in het Ermelose is deze beweging voor Christelijk-nationaal, maar tevens op-to-date onderwijs van grote betekenis. Al in 1903 start de Christelijk-nationale school op de plaats 'Uitkomst' van één der Bührmanns. Het is een onderneming die belangrijke financiële offers vraagt van een verarmde bevolking, maar het wordt niettemin een succesvolle onderneming. In 1904 al kan de school, dank zij zeer bemoedigende toeloop, naar Ermelo-centrum verhuizen en daar tevens een groot meisjesinternaat aan zich verbinden. Kort nadien wordt trouwens ook een jongensinternaat tot stand gebracht. In 1903 wordt – ander symptoom van verdere geestelijke dynamisering – een publieke bibliotheek geopend, die blijkens de statistieken een gerede aftrek vindt. (In 1907 bevinden zich in deze bibliotheek 1770 delen en de maandelijkse circulatie is dan 281, zo leert althans de publikatie: 'Statistics of the Transvaal Colony for the years 1902–1907'.) Dan wordt in 1906 door een aantal schapenboeren de Zuid-Afrikaansche Coöperatieve Unie Beperkt, afdeling Ermelo, gesticht. (Het is de voorloper van de in 1910 opgerichte Ermelo Wolvereniging, die niet alleen wolverbetering en gunstiger afzet van dit produkt nastreeft, maar ook aan jonge boeren langtermijnleningen verschaft.) In 1906 is er ook, ondanks de nog recente decimering van de veestapel, weer een door het Ermelo Landbouw Genootschap georganiseerde tentoonstelling. In 1907 sticht P. J. Rousseau, juist benoemd onderwijzer aan de nieuwe, uit amalgamatie van de Gouvernements- en de CNO-school voortgekomen, Amsterdamse school een debatvereniging ter plaatse. De vereniging in kwestie zal jaren bestaan. Elke 14 dagen houdt zij haar bijeenkomsten, die door vele Afrikaners uit het oostelijk deel van het district worden bijgewoond. Zij geeft trouwens tevens 2 maal per jaar concerten en toneelstukken. 'Dit ly geen twyfel dat die Debatsvereniging vir die Afrikaanse gemeenskap baie beteken het nie.'[1] Lijdt dit geen twijfel, wij leggen hier graag ook de nadruk op de belangstelling onder een overwegend agrarische bevolking. In hetzelfde jaar 1907 wordt door vooral toedoen van Ds. Steenkamp te Ermelo-centrum een Christelijke Jongelings Vereniging opgericht. Die vereniging be-

[1] 'Dorpe in Oos-Transvaal' (aanwezig in Staatsarchief te Pretoria), bijdrage over Amsterdam, pag. 16.

paalt zich niet uitsluitend tot geloofskwesties, haar agenda's getuigen van ook grote belangstelling voor de problemen der moderne maatschappij.

Hoezeer het leven en denken sinds de intrekperiode veranderd is, wordt nader bevestigd door de jaargang 1908 van 'het dagboek van de groep', De Hoogevelder. Een door de redacteur gecommentarieerd bericht in het nummer van 7 februari verwijst naar het op zelfbehoud gerichte nationale besef. Melding wordt gemaakt van een in Natal voltrokken huwelijk tussen een 'gitzwarte kaffer' en een 'blank vrouwspersoon'. De redacteur: 'Dit schandaal doet ons vragen, of het niet wenselijk is om wetgeving te maken, waardoor zulke huwelijken, evenals in andere kolonies, met zware straffen bedreigd worden.' De meeste andere berichten en commentaren leggen echter de dynamiek in het denken bloot, soms onmiddellijk, soms middellijk. 'De heer A. Smuts is op een welverdiend kuiertje naar Stellenbosch.' Een vergadering vindt plaats van een comité ter oprichting van een 'creamery' (14 maart). De pianist Bosman di Ravelli concerteert en vertolkt voor een dankbaar publiek Tchaikowski, Saint Saens, Chopin e.a. Natuurlijk is de jeugd niet altijd even actief als wenselijk ware. Het wandelconcert van het CJV-orkest is niet áf geweest. De redacteur: 'Wij wijten dat niet aan den ijverigen, volhardenden kapelmeester, maar wel aan de jonge muzikanten, om reden velen hunner niet voldoende ijver toonen. In plaats van geregeld oefeningen bij te wonen, blijven zij gewoon weg.' De Nederlandse voordrachtskunstenaars, G. Arbous en Mevr. T. Post, vinden tijdens hun Zuidafrikaanse tournee te Ermelo een warm onthaal. 'De heer C. H. Buitendag van de plaats Driefontein, Chrissiemeer, die gedurende de laatste maanden met struisvogels boert, bracht in het begin van de week een aantal veren naar het dorp, welke te onzen kantore te zien en te koop zijn.' (Mededeling van 3 april.) Mevr. Hemmes, een vroedvrouw, adverteert regelmatig. Bevallingen kunnen desgewenst te haren huize plaatsvinden. De Kafferspruit Graanbouw Maatschappij Beperkt, postadres Davel, vergadert. De CJV houdt debatten over het taalprobleem. W. H. Bührmann, volksvertegenwoordiger voor Ermelo, critiseert in 's lands vergaderzaal het materiaal van de gouvernementsschapenboerderij in zijn district. Op 7 oktober vindt het districtsbal plaats. De heer en mevr. Skirving zenden 300 invitaties uit en een herenticket kost 12/6. (De deelnemers zijn overigens overwegend 'dorpers'.) Op 8 oktober zijn er paardenrennen in Ermelo-centrum. Juist een maand eerder is er een 'Bicycle Wedren' geweest, waaraan 14 renners hebben deelgenomen. Tegen het einde van het jaar debatteert de CJV over: 'Wat heeft meer invloed op het karakter van een persoon, zijn afkomst of zijn omgeving?' Ongeveer terzelfder tijd richten boeren, die sterke belangen hebben in de graanbouw, de Coöperatieve Vereniging op.

Het is onnodig, voort te gaan met het geven van aanhalingen uit 'het dagboek van de groep' in navolgende jaren. De beweging blijft. Wel is het waarschijnlijk voor een recht begrip nodig, verder in te gaan op de onderwijsmogelijkheden binnen het district. In de eerste plaats dan komen wij terug tot de onderwijssituatie in Ermelo-centrum. De in 1908 door liquidatie en amalgamatie der beide aanwezige scholen gestichte school geeft reeds middelbaar onderwijs ook. Voorbereiding voor 'matriculatie' (vergelijkbaar min of meer met het Nederlandse

eindexamen-HBS) is aan deze onderwijsinstelling mogelijk. In 1914 vindt een splitsing plaats van de lagere en de middelbare afdeling. Met zijn middelbare school verwerft het dorp een instelling, waarvan de geestelijke invloed op een wijde omgeving zeer groot zal blijken. Belangrijk is ook de onderwijsontwikkeling te Amsterdam. In 1918 voert het hoofd der lagere school, F. Roos, er, naast het lager onderwijs, landbouwonderwijs in. In 1936 groeit de school uit tot een schoolplaats, een inrichting, die enigermate vergelijkbaar is met de combinatie van een Nederlandse primaire school en lagere landbouwschool. In 1943 worden lagere school en schoolplaats gesplitst. In 1952 promoveert de schoolplaats tot een middelbare landbouwschool (Hoër Landbouskool). Sinds een aantal jaren kan te Amsterdam voorts gewoon middelbaar onderwijs worden gevolgd. Intussen is te Ermelo-centrum ook een middelbare handelsschool (Hoër Handelskool) gesticht. Na een bescheiden en wat zware aanvang in 1948, is het onderwijs geleidelijk aan op hoger niveau gebracht en is bedoelde school een staatsinrichting geworden (1956).

Van de onderwijsinstellingen uit het district geven wij de Ermelose Hoërskool – de middelbare school uit het districtscentrum – nadere aandacht. De inrichting is de eerst gestichte instelling voor middelbaar onderwijs op het Transvaalse platteland en overigens is de stichting ervan te danken aan plaatselijk initiatief. In 1914 wordt begonnen met 38 leerlingen, afkomstig uit een zeer wijde omgeving. (Zelfs Paulpietersburg is op de oudste adreslijst van leerlingen vertegenwoordigd.) In 1922 telt de school 383 leerlingen, maar in 1923 is het aantal teruggelopen tot 336. De voornaamste reden van de terugval is de oprichting van andere plattelandse middelbare scholen in de provincie. Tot 1930 zet de daling zich voort – het aantal scholieren bedraagt in dat jaar slechts 225 –, maar nadien vindt een geleidelijke stijging plaats. In 1938 is het aantal ingeschrevenen 338, dus 2 meer dan in 1923. Weliswaar zet zich in 1940 weer een (tot 1943 durende) daling in, maar in 1950 is de schoolbevolking 434 zielen, d.i. belangrijk meer dan in het vroege 'succesjaar' 1922. In 1960 is een recordcijfer bereikt. De EHS telt dan 787 leerlingen, maar de sluiting van de torbanietwerken (zie: Hoofdstuk 5) veroorzaakt een aanzienlijke afname van de schoolbevolking. In 1961 zijn 66 pupillen minder ingeschreven dan in het voorgaande jaar.

Het gedenkboek, dat in 1964 is uitgegeven i.v.m. het 50-jarige bestaan van de EHS, geeft een indruk van de betekenis, die de inrichting binnen het district (en daarbuiten) heeft gehad en nog heeft.[1] De school kan er op bogen, gedurende de halve eeuw van haar bestaan duizenden jonge Afrikaners de opleiding te hebben verschaft, welke voor het behalen van de matriculatie wordt gevergd. De school kan er voorts op bogen, dat tientallen van haar ex-alumni zeer vooraanstaande posities in het Zuidafrikaanse leven zijn gaan innemen. Het behalen van het middelbare eindexamen door deze duizenden en het bereiken van groot maatschappelijk succes door tientallen uit deze duizenden is echter niet alleen indicatief voor de betekenis van de EHS. Het is ook een aanwijzing van een bepaalde geestesgesteldheid in het thuismilieu der bewuste oud-leerlingen. Hun

[1] EHS 1914–1964 (gedenkboek van de Ermelose middelbare school), Ermelo 1964, 271 pag.

ouders hebben voor ogen gehad, dat het hun plicht was, als opvoeder in een moderne wereld de mogelijkheid te bieden tot voortgezette algemene vorming.

In het kader van deze beschouwing is het van belang te weten, wie die ouders zijn geweest. Het blijkt dan, dat zij boeren en niet-boeren zijn, terwijl zij woonachtig zijn zowel binnen het Ermelose als daarbuiten. (Ook na de oprichting van andere middelbare scholen op het platteland van Oost-Transvaal blijven leerlingen toevloeien van buiten het district.) Alleen op het Ermelose boerenelement onder hen gaan wij verder in. Reeds vanaf de stichting van de school dan hebben agrarische ouders uit het district hun kinderen naar deze inrichting gezonden en mettertijd zijn relatief steeds meer boerenjongens en -meisjes er naar toegegaan. Verschillenden van hen behoren tot de maatschappelijk zeer geslaagden, welke de EHS hebben bezocht. Een aantal biografische bijzonderheden wordt hierna van een tiental zeer begaafde Ermelose boerenzoons en -dochters, die de school in de eerste 20 jaar van haar bestaan hebben bezocht, verstrekt:

Wijlen J.M. Viljoen, geboren 21-6-1897 op de plaats 'Shepstone'. Behaalt matriek met verschillende onderscheidingen. Studeert af te Pretoria (M.A.) en behaalt nadien aan de Columbia Universiteit nog een B. Litt. Is dan tot zijn dood in de journalistiek werkzaam, laatstelijk als redacteur van 'Die Huisgenoot'.

L. J. Erasmus, geboren 26-1-1895. Volgt na matriculatie de normaalschool te Pretoria. Hij verwerft het 03 en het 02 diploma in de Nederlandse letterkunde, later ook nog de B.A. graad. Geeft slechts een jaar onderwijs en werpt zich op de organisatieleer. Is stichter of medestichter van volgende organisaties: de Afrikaanse Studentenbond, de Afrikaanse Kunsvereniging, het Sentrale Monumentekomitee, de Voortrekkersbeweging, de F.A.K., de Handhawersbond, de Volkskas en het Voortrekkerstrandfonds.

J. von B. Naude, geboren 13-2-1896. Volgde een onderwijsopleiding en werd onderwijzer. Wordt in 1917 te Amsterdam – hij is in de omgeving daarvan geboren – als onderwijzer benoemd. In 1930 wordt hij er hoofd. Is de stichter van de schoolplaats. In 1946 gaat hij boeren. Hij vervult bestuursfuncties in regionale en landelijke organisaties. In 1962 wordt hij verkozen tot burgemeester van Amsterdam.

H. P. Wolmarans, geboren op de plaats 'Transvalia' op 17–9-1894. Gaat theologie studeren te Pretoria, promoveert in Nederland. Is hoogleraar in de theologie op Turfloop (de Bantu Universiteit in Transvaal).

W. Bührmann, geboren 24-8-1898. Studeert te Stellenbosch en aan de Columbia Universiteit, waar hij een B.Sc. in de handelswetenschappen behaalt. In Chicago begint hij als loopjongen in de 'Blue Stores' en weet daar op te klimmen tot directeur. In 1929 keert hij na bijna 10 jaar verblijf in Amerika naar zijn vaderland terug. Tot zijn betrekkelijk vroege dood heeft hij daar nog in 17 directies zitting. Hij heeft o.m. het voorzitterschap vervuld van zowel de Nasionale Behuisingsraad als de Naturellebehuisingsraad.

F. C. Symington, geboren 9-9-1901. Studeert paedagogie te Pretoria en promoveert daar ook. Is hoofd van verschillende scholen, momenteel van de Hoërskool Pretoria-Wes.

L. P. J. Badenhorst, geboren 5-12-1896. Krijgt zijn vakopleiding aan het Landboukollege te Grootfontein (Kaap). Is 3 jaar als schaap- en woldeskundige in Australië en Nieuw-Zeeland. Later dient hij als majoor in de Zuidafrikaanse weermacht en nog later is hij o.a. Inspecteur van Voedselkontrole in de Unie.

Alida Maria Grey, geboren in 1908(?). Studeert aan de Universiteit van Pretoria en promoveert in de opvoedkunde aan de Universiteit van Zuid-Afrika. Na onderwijs te hebben gegeven aan andere scholen, wordt zij in 1950 benoemd tot hoofd van de juniorschool 'Alfa' te Germiston.

Maatje Vera Bührmann, geboren 6-1-1910. Studeert medicijnen en praktiseert in verschillende plaatsen in Transvaal. Behaalt het diploma in openbare gezondheidszorg (D.P.H.) aan de Universiteit van Witwatersrand in 1944, waarna zij 2 jaar bij een gemeente werkzaam is. Van 1948 tot 1949 studeert zij op een Amerikaanse beurs kinderontwikkeling in de Verenigde Staten. Van 1954 tot 1955 studeert zij psychiatrie in London, waar zij ook het D.P.M. behaalt. Van 1957 tot 1959 specialiseert zij zich verder in de psychiatrie in de Engelse hoofdstad. Onderwijl bestudeert zij, in dienst van de Gemeente Pretoria, ouder:kindverhoudingen.

Adriaan Nicolaas Pelzer, geboren 25-12-1915. Studeert af in de geschiedenis aan de Universiteit van Pretoria, terwijl hij daarna bovendien te Amsterdam de Drs-graad behaalt in dit vak. Het uitbreken van de oorlog noopt hem, terwijl zijn proefschrift gereed is, op 12 mei 1940 Nederland te verlaten. In 1942 wordt hij tot lector en in 1947 tot hoogleraar benoemd aan zijn alma mater. Zijn huidige functies zijn vele. Hij is decaan van de faculteit van letteren en wijsbegeerte, curator van het Transvaalsmuseum, hoofdredacteur van 'Historia', lid van de Suid-Afrikaanse Akademie vir Wetenskap en Kuns, enz.

Genoemd werden dus hiervoor 10 oud-leerlingen van de EHS, welke zijn opgegroeid op Ermelose plaatsen en geboren vóór 1916. Ook wat de oude garde onder de maatschappelijk zeer geslaagden betreft, is de opsomming zeer onvolledig.[1] Een indruk wordt er echter door verkregen van de 'intellectuele productiviteit' van de Ermelose boerenstand in het eerste kwart van de 20ste eeuw. Deze hoge 'productiviteit' is een blijvende en zij komt uiteindelijk niet alleen neer op 'intellectuele ontroming' van het platteland binnen het district. Verschillenden met goede denktraining keren naar het land terug en zijn zodoende in staat bij te dragen tot blijvende geestelijke aansluiting van hun geboortemilieu aan de grote complex-dynamische samenleving van vandaag.

Niet alleen de burgerij, maar ook de boerenbevolking van Ermelo heeft gebruik willen maken van de geboden mogelijkheden tot het volgen van middelbaar en academisch onderwijs. Wat de boerenstand betreft, geeft de enquête van maart 1964 nadere bijzonderheden hierover. Bedoelde bijzonderheden dragen veel tot een juiste beeldvorming bij. Van de 100 geënquêteerde gezinnen werden inlichtingen ingewonnen over de schoolopleiding van het gezinshoofd, diens vrouw en alle kinderen. In tabel 18 vindt men deze inlichtingen systematisch bijeengebracht. De gegevens over het onderwijsniveau der kinderen uit deze 100 gezinnen vragen enige toelichting, die wij zullen geven na een nadere beschouwing van het onderwijsniveau der ouders. Wat de tabel over het ontwikkelingsniveau van de volwassenen uit de tegenwoordige Ermelose boerenstand leert, is in de eerste plaats, dat dit niveau (verrassend) hoog is. Men kan betwijfelen, dat het onderwijs in Zuid-Afrika in alle opzichten de toets van de vergelijking met het Nederlandse onderwijs kan doorstaan. Niettemin zijn de boeren en boerinnen uit het district in algemene zin meer geschoold dan voor Nederlandse agrariërs doorgaans het geval is. Slechts 7 (of 7% der) mannen en 4 (of 4% der) vrouwen hebben in het geheel geen middelbaar onderwijs gevolgd. Minstens het junior certificaat – het best vergelijkbaar met het Nederlandse mulo-diploma – bezitten 56 (of56% der) mannen en zelfs 65 (of 65% der) vrouwen, maar van de mannen hebben er 37 (of 37%) en van de vrouwen 36 (of 36%) meer onderwijs

[1] De verstrekte biografische gegevens zijn ontleend aan EHS 1914–1964, welk gedenkboek nog belangrijk meer van zulke gegevens behelst.

TABEL 18. Landdrostdistrict Ermelo; genoten onderwijs binnen 100 representatieve Afrikaanssprekende gezinnen (situatie maart 1964).

scholingsniveau	mannen-gezinshoofden	vrouwen	kinderen
geen onderwijs	–	–	56
alleen lager onderwijs	7	4	135
één of enkele jaren middelbaar onderwijs	37	31	39
junior certificaat (vergelijkbaar met diploma mulo)	19	29	56
meer dan junior cert., maar geen matriculatie	7	13	34
matriculatie (vergelijkbaar met diploma HBS)	20	17	20
diploma's, waarvoor matriculatie vereist	8	15	13
academische graden	2	1	11
aantal personen	100	100	364

gevolgd. Rekening moet natuurlijk worden gehouden met de leeftijdssamenstelling van zowel de groep mannen als de groep vrouwen. Van een relatief jonge boer of boerin is eerder te verwachten, dat hij of zij veel onderwijs zal hebben genoten dan van een oudere. De leeftijden van de mannen blijken als volgt verdeeld te zijn: jonger dan 30 jaar: 1; 30–40 jaar: 21; 40–50 jaar: 34; 50–60 jaar: 34; 60–70 jaar: 9; ouder dan 70 jaar: 1. Van ruim driekwart dezer boeren viel dus het tijdstip, waarop zij van lagere naar middelbare school konden overgaan, vóór het midden der dertiger jaren. De vrouwen zijn niet onbetekenend jonger dan de mannen, maar in maart 1964 waren toch ook slechts 3 hunner jonger dan 30 jaar.

Om een juiste beoordeling te verkrijgen van het opleidingsniveau der kinderen is het absolute eis, de leeftijdssamenstelling van deze groep in rekening te brengen. Een groot aantal kinderen (56) is nog niet op school, terwijl een nog aanzienlijk groter aantal zijn opleiding nog niet heeft voltooid (217). Dat betekent, dat van alle (364) kinderen er 91, althans voorlopig, hun opleiding hebben voltooid. Onder die 91 zijn er 28, die de middelbare school hebben doorlopen. Ter vermijding van een scheef beeld dient echter te worden toegevoegd, dat (vgl. Tabel 18) 24 dezer 28 na matriculatie een diploma of een academische graad hebben behaald. Zoals hiervoor gebleken, heeft 13% der ouders meer opleiding dan alleen middelbare school genoten. Van de kinderen heeft reeds 10% een verdere opleiding dan een middelbare gevolgd (24 gediplomeerden of gegradueerden en 15, werkend voor een diploma of graad). Wij leggen hier het accent op *reeds*, want het laat zich aanzien, dat op het tijdstip, waarop de opleiding van alle kinderen voltooid zal zijn, het percentage hooggeschoolden aanmerkelijk boven het percentage hooggeschoolde ouders zal liggen.

Met allerlei andere gegevens is verder te staven, dat de huidige Ermelose boerenstand een moderne uitkijk op het leven heeft. Niet alleen is de graad van formele scholing voor een boerenbevolking zeer hoog, maar ook anderszins worden in het boerenmilieu van het district de ontwikkelingsmogelijkheden, die de

modern-Westerse cultuur biedt, uitgebuit. Op 99 van de 100 bedrijven, waar werd geënquêteerd, is radio aanwezig. In 40% der gezinnen, welke in de opname waren betrokken, wordt, niettegenstaande de door de afstand tot het postkantoor nog altijd moeilijke postverbindingen, dagelijks een courant gelezen. Van de boerinnen leest 85% een damesblad. Van de mannen leest 9 en van de vrouwen 17% tenminste één boek per week. Op 37 van de 100 plaatsen is men lid van een bibliotheek, ondanks weer de dikwijls grote afstand tot de centra. Bioscoopvoorstellingen worden 4 of meer keren per jaar bijgewoond door 40% der boeren en boerinnen. Van de 100 gezinnen hebben er 98 een motorvoertuig en 71 hebben in 1962 of 1963 – waarschijnlijk van dat voertuig gebruik makend – vacantie gehouden. De vacantie werd aan de kust (Natal of Kaapprovincie) doorgebracht door 35 dezer 71 gezinnen, maar de meeste overigen waren eveneens ver van huis. Ook voor concerten is de belangstelling groot. Slechts 19% der geïnterviewde boeren en boerinnen woont minder dan één keer per jaar een concert bij. De opsomming moge wat bont zijn, maar zij lijkt desondanks inzichtgevend. Al zijn de Ermelose agrariërs, ruimtelijk gesproken, 'backvelders', in culturele zin zijn zij dat geenszins. Zij zijn na hun terugkeer uit de schoolcentra levendig blijven participeren in de moderne cultuur.

Wij vatten ter afsluiting van dit hoofdstuk samen, wat in verband met het oogmerk van het onderzoek de voornaamste bevindingen zijn. In 100 jaar tijds dan is het Afrikaner element uit het district – een aanvankelijk in zijn voelen en denken door geografische en sociaal-culturele isolatie gekenmerkt element – geëvolueerd tot een in essentie modern-dynamisch mensentype. De politieke uitkijk, die betrekkelijk statisch en conformistisch is, versluiert de kritisch-rationele instelling, die t.o.v. allerlei dingen door scholing en anderssoortige verwijding van het ervaringsveld is gegroeid. Zij versluiert deze instelling echter slechts, zij is er niet mee in onmiddellijke, lijnrechte tegenspraak! In een bijna onbegrijpelijk hoog tempo heeft een bevolking, die door verschillende, objectief oordelende waarnemers als zeer conservatief en weinig tot minimaal ontwikkeld werd beschreven, een zeer geavanceerd niveau bereikt. Wij hebben onmiddellijk hiervoor het oog gehad op de Afrikaners uit het district, voor alleen de boerenbevolking is het gezegde evenwel niet minder waar dan voor de gehele Afrikaner populatie uit het Ermelose.

Welke veranderingen hebben zich intussen voorgedaan op kerkelijk-godsdienstig terrein bij een in zo hoog tempo principieel veranderende 'saeculiere' levensuitkijk?

HOOFDSTUK VII

VERSCHUIVINGEN IN HET RELIGIEUSE LEVEN EN BELEVEN

Evenals in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden is in de Kaapkolonie de Nederduitsch Gereformeerde Kerk tot 1795 'staatskerk'. Het kerkelijk leven in de kolonie ontwikkelt zich onder toezicht van enerzijds de VOC en van anderzijds de classis Amsterdam van de NG Kerk. In de begintijd van de Compagniesvestiging gaat het aan de Kaap weinig minder 'rechtzinnig' toe dan in het Genêve uit de dagen, waarin daar de grondlegger van het calvinisme de scepter zwaait. Wij geven (de calvinistische) Dr. KRÜGER het woord: 'Wat was die posisie aan die Kaap t.o.v. die uitoefening van die tug? Dit was op 'n heel interessante wyse gedoen. Die wat slegs een keer afwesig was van die erediens, het die weeklikse wynrantsoen verbeur; by 'n tweede keer het so iemand sy maandelikse betaling verloor; en as dit die derde keer plaasvind, moes so iemand 'n jaar lank in die ketting sonder betaling hande-arbeid verrig.'[1] Krüger laat nog volgen: 'Hierdie tugmaatreëls was noodsaaklik, omdat dronkenskap, ontug en allerlei sondes voorgekom het.' In hoeverre de tuchtoefening, zoals hiervoor beschreven, de godsdienstige gezindheid der kolonisten heeft beïnvloed, is moeilijk te schatten, maar in ieder geval blijft de Kaap een duidelijk calvinistische signatuur behouden. Ofschoon er wat Lutheranen zijn, die in een later stadium als zodanig worden geduld, zijn en blijven de 'oprechte Afrikaners' – dus speciaal ook zij, welke door hun migratie naar het binnenland min of meer buiten het bereik van de Compagnie zijn geraakt – toegewijde calvinisten. Hun leerregels zijn die van Dordt anno 1618.

In de korte periode van Nederlands tussenbestuur (1803–1806) ontstaat eerst een principiële verandering op kerkelijk terrein aan de Kaap. In 1795 is vanzelfsprekend de band met de classis Amsterdam doorgesneden, maar de kerkelijke aangelegenheden en de kerkelijke beginsels zijn er niet noemenswaardig door geraakt. In 1804 echter treedt de kerkorde van Commissaris J.A. de Mist in werking. (Op de keper beschouwd, is het misschien beter deze kerkorde een kerkordonnantie te noemen.) Het stuk telt 52 artikelen, waarvan de eerste 18 de algemene beginselen aangeven voor *alle* Kaapse kerkgenootschappen – in principe nu gelijkwaardige genootschappen – en waarvan de overige handelen over het Hervormde Kerkgenootschap. 'Het Hervormd Kerk-genootschap, bij verre het talrijkste, en ten plattelande in deze Volksplanting het eenigste zijnde, behoeft overzulks bijzondere voorzieningen, bepalingen en hulpe van het Gouvernement.'[2] Hiermede wordt de NG (of NH) Kerk, naast de Lutherse nog altijd de enige in 1804, dus toch in een geprivilegieerde positie geplaatst. O.m. worden de salarissen van de predikanten van staatswege betekenend verhoogd. Voortgezette bevoorrechting door de staat betekent evenwel ook blijvende afhankelijkheid

[1] B. R. Krüger, pag. 23.

[2] B. R. Krüger wijdt op pag. 38 e.v. een heldere bespreking aan de nieuwe kerkorde.

van de staat. De definitieve overname van de kolonie door de Engelsen verandert in de door De Mist geschapen toestand niets. De bevoorrechte kerk zal minstens één maal per iedere 2 jaar een Algemene Kerkvergadering blijven houden. De Gouverneur van de kolonie zal zijn goedkeuring moeten blijven geven aan de beschrijvingspunten dier vergadering en 2 regeringsvertegenwoordigers met verregaande bevoegdheid blijven ter vergadering verschijnen. De predikantensalarissen blijven door het gouvernement betaald, maar de aanstelling van predikanten blijft de finale goedkeuring van de Gouverneur vergen. Formeel is er niets veranderd, maar in feite toch wel iets. De kerk is een Nederlandse kerk gebleven, maar de overheid is nu een Britse overheid en haar streven is, de kolonie te verengelsen. Wanneer bovendien, omdat Nederlandse predikanten niet worden verkregen, Schotten als leraren naar de Kaap komen, is er aanleiding tot spanning. Die spanning ontstaat ook.

Wij gaan niet nader in op de verschillende moeilijkheden, die tussen de burgerlijke overheid en de NG Kerk rijzen. Zij doen hier minder ter zake. Wel moet de aandacht worden gevestigd op interne kerkelijke moeilijkheden, met name, de Gezangenkwestie en de kwestie van de Herderlijke Brief van 1837. (Overigens heeft de laatste kwestie, waar in Hoofdstuk 2 reeds naar werd verwezen, ook met de verhouding tussen kerk en staat veel van doen.)

De Evangelische Gezangenbundel wordt in Nederland in 1807 in de Nederlands Hervormde Kerk ingevoerd. Enige jaren later, nl. in 1814, aanvaardt ook de Kaapse NG Kerk de nieuwe bundel van de moederkerk. Het is een merkwaardige historische parallel, dat zonder enig onderling contact zowel in Nederland als in Zuid-Afrika bij een deel der lidmaten zeer ernstige en gelijkelijk gemotiveerde bezwaren tegen de EG rijzen. Wat het Zuidelijk Halfrond betreft, het verzet is er duidelijk regionaal: 'By die Gemeente van Stellenbosch, waar die eintlike aksie vir die invoering van die Evangeliese Gesange ontstaan het, is dit op 20 Februari 1814 ingevoer, en langsamerhand het al die gemeentes behalwe die van die grensdistrikte, waarvan die Colesbergse die voornaamste was, die Gesange sonder moeite gesing.'[1] Het is dus (vgl. Hoofdstuk 2) in het milieu der vee- of trekboeren en bovendien aan de marge van dit milieu, dat de Gezangenbundel (groot) verzet ontmoet. Daar is een stroming binnen de kerk, die Dordtser is dan Dordt 1618. De gezangen worden beschouwd als mensenwerk en er wordt vagelijk een geest in beproefd, die anti-rechtzinnig is. Van de aanhangers dezer stroming, welke overigens al in de 18de eeuw als een binnen-kerkelijke stroming is ontstaan, kan met recht worden gezegd: 'Men kent de christen aan zijn gewaad, aan zijn gelaat en aan zijn gepraat'. Deze mensen zijn bijna zonder uitzondering zeer weinig geletterden, maar als vrijwel geen anderen kennen zij de Schrift en de werken van de 'auteurs': Brakel, Smytegelt, enz. Van hen wordt gesproken als de Doppers, een scheldnaam, voor henzelf later een erenaam, waarvan de oorsprong nog altijd niet vaststaat. De door de invoering der Evangelische Gezangenbundel in geweten bezwaarde Doppers zoeken door rekesten te komen tot een oplossing, die voor de NG Kerk aanvaardbaar is en het tege-

[1] B. R. Krüger, pag. 80.

lijkertijd aan hen mogelijk maakt, volledig aan het leven van die kerk deel te hebben. Men krijgt de indruk, dat Kerkeraad, Classicaal Bestuur en Synode nogal ontactisch de rekestranten tegemoet treden. De Gezangenkwestie blijft jarenlang slepende (1833–1859) en onder de Dopperse bezwaarden groeit het verlangen naar afscheiding. Wanneer de Grote Trek begint, zijn er ook Doppers, die de kolonie verlaten. Bij de latere Trekkers zijn er weer Doppers, maar van hen blijven er ook achter in het eerst marginale gebied van Middelburg, Colesberg, Cradock, Burgersdorp en Aliwal-Noord. In de Trekkersrepublieken blijft de gisting op Kerkelijk terrein voortduren. Zij mondt uit op 11 februari 1859 in de stichting van de Gereformeerde Kerk te Rustenburg, Transvaal. De eerste voorganger van deze nieuwe kerk is Ds. Durk Pieters Postma, geboren te Dokkum (Fr.) en door de Synode van de Christelijk Afgescheidene Gereformeerde Kerk met eigenlijk vrij mandaat naar Zuid-Afrika afgevaardigd in 1858.

De Herderlijke Brief van de Kaapse NG Synode van 1837 is ernstig afkeurend jegens hen, die als lidmaten der kerk uitwijken uit de kolonie. Wij moeten er het één en ander aan ontlenen om goed duidelijk te kunnen maken, hoezeer deze brief een tweede kerkelijke afscheiding in de hand moet hebben gewerkt. De NG Kerk spreekt een zielszorgelijke bekommernis uit: 'Te regt bedroeft zich de Synode over den tegenwoordigen toestand van zoo vele Ledematen der Hervormde Kerk, die hunne haardsteden en altaren hebben verlaten, zonder eenen Moses en Aäron de woestijn introkken, en zonder belofte of aanwijzing thans een Canaan voor zich opzoeken.' Maar zij spreekt ook een ernstig verwijt uit: 'Zij herinnert hen het zeggen van den Heiland, die zijn kruis niet opneemt en mij navolgt, kan mijn discipel niet zijn. Zij vermaant met allen ernst elk en eenen iegelijk, om onderworpen te zijn aan hen, die God over hen gesteld heeft als Zijne dienaars, en met allen aandrang te bidden, dat deze het wereldlijke zwaard met gerechtigheid en bescheidenheid moge dragen. Het is toch laakbaar, dat men de Overheid verge, dat deze zich uitsluitend naar onzen zin en belangen schikke...' De Kerk versterkt het verwijt hierdoor: 'Voorts, Broeders en Zusters! betoont u in den burgerstaat als eerlijke, arbeidzame en nuttige leden der maatschappij, als getrouwe en gehoorzame onderdanen. Zoo zult gij gewis de bescherming en toegenegenheid wegdragen van hen die u regeren. Zulks zal onder anderen eene gunstige aanbeveling voor u zijn bij Hare Majesteit, onze Geliefde Koningin, wiens troonsbestijging gij moogt toejuichen.' Men realisere zich, dat dit laatste bedoeld is voor mensen, namens wie Piet Retief zijn beroemde manifest heeft opgesteld...Geappelleerd wordt aan een veronderstelde liefde voor het hoogste symbool van een gezag, dat de Trekkers verfoeien...Is het wonder, dat relatief velen onder die Trekkers in de Kaapse Synode, waarvan vele leden nog altijd door het gouvernement worden betaald, een handlanger zien van het verfoeide wereldlijke gezag?

De verhouding tussen de NG Kerk en de Trekkers is in het algemeen zeer ongemakkelijk, maar er blijft contact door bezoekende predikanten uit de Kaap. Wat Transvaal betreft, een deel der kolonisten laat zich 'herinlijven' door de oude kerk, maar een ander deel scheidt zich in 1853 formeel van haar af. De eerste vaste predikant van deze afgescheidenen is de in 1853 uit Nederland gearriveer-

de Ds. D. van der Hoff. Naast de NG Kerk ontstaat de N(ederduitsch) H(ervormde) Kerk. Haar ontstaan heeft weinig (of niets?) met zaken van leer, dienst of tucht van doen. Het vormt boven alles een bevestiging van het verlangen, geheel los te geraken van een verfoeid wereldlijk gezag. Achter de afscheidingsbeweging vinden wij o.m. Andries Pretorius en een aantal figuren, die 6 jaar later de Gereformeerde Kerk zullen stichten.

In 1859 zijn er 3 kerken in Transvaal: de oude NG Kerk, vooral aangehangen in het Lydenburgse en gesteld onder de Kaapse Synode, de NH Kerk, in opbouw onder Ds. Van der Hoff, en de Gereformeerde (Dopperse) Kerk. De beide eerste kerken bieden, leerstellig beschouwd, het perspectief van een vereniging in een fase, waarin persoonlijke en politieke tegenstellingen geweken zullen zijn. De laatstgenoemde kerk zal, gezien haar geestelijk klimaat, niet gemakkelijk kunnen fuseren met de anderen. In 1885 komt het inderdaad tot een vereniging van de NG en de NH Kerk, vermoedelijk als een uitvloeisel van de Eerste Vrijheidsoorlog. 'Toe was daar die onderhandeling om die twee kerke te verenig wat in 1885 plaasgevind het. Hierdie Kerkvereniging was nie volkome nie en toe 'n groep mense die Nederduits Hervormde Kerk bly handhaaf het, het daar nog 'n reeks hofsake gevolg oor die kerklike eiendomme. Na 1886 was daar dus weer drie kerke in Transvaal, naamlik die Gereformeerde Kerk, wat nie in die Kerkvereniging gedeel het nie; de Nederduitse Hervormde of Gereformeerde Kerk wat die uitvloeisel was van die vereniging tussen die Nederduits Hervormde Kerk en die Nederduits Gereformeerde Kerk; en ten derde die Nederduits Hervormde Kerk, bestaande uit die groep wat hulle nie met die Kerkvereniging vereenselwig het nie. Hulle drie kerke het na 1886 bly voortbestaan en selfstandig ontwikkel.'[1] De bedoelde 3 kerken worden in de Afrikaanse samenleving aangeduid als de Afrikaanse kerken. Vandaag de dag bestaat er tussen hen – waarschijnlijk vooral als uitvloeisel van het Afrikaanse nationalisme – een doorgaans zeer hartelijke interrelatie. De wederzijdse 'bitterhede' en de 'afsondering in eie geledere' behoren tot het verleden. Er zijn zekere leerstellige meningsverschillen gebleven, maar het is – zo lijkt het althans ons als buitenstaander toe – eer traditionele 'belongingness' dan theologisch verschil van mening wat hen zelfstandig doet voortbestaan. Elk hunner is een calvinistische kerk, steunend dus op uitsluitend Gods Woord en daarmee fel gekeerd tegen het godsdienstige modernisme. Volgens de census van 1951 beschouwen zich in dat jaar in Transvaal als aanhangers van de NG Kerk ongeveer 431.000, als aanhangers van de NH Kerk goed 144.000 en als volgelingen van de Gereformeerde Kerk bijna 65.000 blanken. Deze mensen zijn allen Afrikaners of Afrikaans-geassimileerden,maar er zijn heden ten dage ook tal van Afrikaanse Transvalers, die hun geestelijk onderkomen hebben gevonden buiten de Afrikaanse kerken. Over hen dient nog het één en ander te worden gezegd.

Onkerkelijkheid in de zin van saecularistische onkerkelijkheid doet zich in het huidige Zuid-Afrika nagenoeg niet voor. Wat de Afrikaners betreft, zij behoren, ofwel (in zeer sterk variërende graden van kerkelijke trouw) tot de Afrikaanse

[1] P. W. Venter, pag. 96.

kerken, ofwel tot de Engelse en Katholieke kerken (in aanmerkelijk variërende graden van kerksheid ook), danwel tot de sekten of sektarische kerken. Overgang naar de Engelse kerken is een nog steeds niet tot stilstand gekomen proces, waarvan de grond gemeenlijk het gemengde huwelijk is. Hetzelfde kan van de overgang naar de Rooms- en de Grieks-katholieke kerk gezegd worden. Het behoeft nauwelijks te worden toegevoegd, dat deze overgangen zich vooral voltrekken in het meer stedelijk-cosmopolitisch milieu (in Transvaal: Pretoria en de Rand). De toetreding tot sekten of sektarische kerken is echter een kwalitatief geheel ander proces. De Afrikaners hebben nooit in hun vroegere verleden sektarisme gekend, of men zou de Jeruzalemgangers als sektariërs moeten opvatten.[1] Onder het Afrikaanse volk ontstaan de sekten eerst, wanneer de 'confrontatie' plaats vindt met de door de Engelsen gedomineerde industrieel-stedelijke maatschappijvorm. De secten vormen trouwens steeds buitenlands 'leengoed'. Terwijl de Afrikaanse kerken enerzijds hebben te worstelen met een groeiende, door godsdienstige onverschilligheid bepaalde onkerksheid – P.W. Venter heeft er een voortreffelijk boek over geschreven –, worstelen zij anderzijds met een christelijk 'rigourisme'. De kerk kan blijkbaar niet meer datgene geven, wat een deel der bekommerde rechtzinnigen verlangt. 'Die sekte is 'n eiewillige Christelik-godsdienstige gemeenskap wat antiteties teenoor die Kerk ontstaan en bestaan, en wat as heilige en uitverkore geloofsgroep die volmaakte en met die gawes van die Heilige Gees toegeruste Godsgemeente op aarde wil verwesenlik of herstel.'[2] Deze definitie van MÜLLER heeft de beperktheden, eigen aan alle definities, maar zij karakteriseert het bedoelde 'rigourisme' treffend. Wij doen er overigens goed aan, hier ook de secondaire eigenschappen van de sekten te vermelden, zoals de juist genoemde auteur die ziet: intolerantie en kritiekzucht; exclusivisme en isolatie; eschatologisch denken en voelen; hunkering naar het buitengewone (profetie, nieuwe openbaringen, wondergenezingen); naast Bijbelse gebondenheid een betrouwen op andere openbaringen; eenzijdig en mechanisch gebruik van de Bijbel; wettisch Oud-Testamentisch denken (gebod op gebod en regel op regel); subjectivisme van de door de Heilige Geest verlichte mens. Onderwijl blijft de vraag liggen, op welke veranderingen in de levenspositie het veelvormige sektarisme der laatste generaties van Afrikaners een antwoord is. De sekten en tot kerken uitgegroeide afscheidingsbewegingen zijn, zoals gezegd, in ieder geval leengoed, groepen met opvattingen, ontsproten aan een andere dan de specifiek-Zuidafrikaanse bodem. Over het aantal tot sekten of sektarische kerken behorende Afrikaners zijn slechts gegevens beschikbaar voor 1936. Vast staat dat dit aantal sindsdien zeer aanmerkelijk gegroeid is. Wat Transvaal aangaat, zijn als sektarisch te beschouwen, volgens de census van 1936 bijna 32.000 Afrikaners. Volgens diezelfde census is het aantal Gereformeerden in de provincie dan nog geen 33.000, terwijl de verhouding Afrikaans-kerkelijk (NG, NH en Ger.): sektarisch ongeveer 100:8 is. Het zou niet verbazen, wanneer deze verhouding momenteel 100:15 zou zijn.

[1] P. W. Venter, pag. 154.
[2] Müller, pag. 107.

Hiervoor is vrij uitvoerig sprake geweest van de ontwikkeling der kerkelijke verhoudingen onder de Afrikaners in het algemeen. De uitvoerigheid lijkt verantwoord, omdat de kerkelijk-godsdienstige ontwikkeling der Afrikaners in het Ermelose onmogelijk kan worden verstaan zonder voorafgaand inzicht in wat zich onder het Afrikaanse volk in zijn totaliteit kerkelijk en godsdienstig heeft afgespeeld. Wij wijze nnogmaals op enkele punten en tendenties, die werden vermeld: de geleidelijke nadering tot elkander der 3 (calvinistische) Afrikaanse kerken na onverkwikkelijke strijd; de massale, door saecularisatie veroorzaakte onkerksheid; de overgang naar niet-Afrikaanse kerken door vnl. gemengde huwelijken; de sektarisering, een verschijnsel, o.m. neerkomend op anti-saecularisatie. Laat ons nu zien, welke veranderingen zich voordoen in het godsdienstig leven en beleven te Ermelo in de daar sinds 1863 bestaande Afrikaanse samenleving.

Welke plaats neemt de (calvinistische) godsdienst in het leven van de vroege Afrikaner bevolking te Ermelo in? Er is helaas geen enkel persoonlijk getuigenis, waardoor deze vraag enige beantwoording vindt. Terzake zijn echter een aantal verslagen van de NG-gemeente van Ermelo, die lopen over de jaren 1887 tot en met 1898. In die periode rapporteert de Kerkeraad regelmatig over de toestand der gemeente aan het centrale kerkbestuur.

Wij ontlenen het één en ander aan 'het verslag van den staat van den godsdienst voor 1897 en 1898 (art. 50)' van bedoelde gemeente: 'De Kerkeraad kan met blijdschap melden, dat er sommige leden in de gemeente zijn die werk er van maken den openbaren eeredienst bij te wonen, wier plaatsen in de kerk zelden of nooit ledig gevonden worden. Doch het spijt den Kerkeraad, dat er weer anderen zijn, die zelden of nooit den openbaren eeredienst bijwonen, en onder dezen zijn er eenigen die stelselmatig handelen naar den wereldschen en zielverdervenden stelregel: 'de mensch is niet gemaakt voor den Sabbat, maar de Sabbat voor den mensch.'...'Wat betreft den Huisgodsdienst is aan te merken, dat er velen zijn die het meer en meer gevoelen wat groot belang er verbonden is aan den huisgodsdienst. Getrouw aan hun God, zoeken zij ook Hem te dienen, niet alleen des avonds, maar ook des morgens. Daar zijn er echter velen, die veel te wenschen overlaten wat betreft den huisgodsdienst in den morgen. Enkelen zijn er die wel geen huisgodsdienst houden om het huisaltaar, maar die toch voor henzelven persoonlijk de binnenkamer weten te waarderen, en toezien dat hunne kinderen dit ook doen.' ...'Wat betreft het geestelijk leven valt op te merken, dat er wel veel geestelijk leven is, maar in de meeste gevallen is het niet gekomen tot dien uitwendigen gloed zoals aan andere plaatsen. Het is nog maar meest het leven van de stillen in den lande.' ...'Wat betreft biduren valt er te melden, dat in de meeste wijken biduren gehouden worden, in een paar buurten, op eenen weeksch dag, in de meeste wijken echter op een Zondag. Toch moet de Kerkeraad zeggen, dat in de meeste gevallen de belangstelling niet groot is.' ...'In één geval werd kerkelijk censuur toegepast op een persoon, die schuldig stond aan het zevende gebod.'

De Kerkeraad is dus blijkbaar niet in alle opzichten tevreden over het gods-

dienstige leven en beleven binnen de gemeente. Slechts sommigen komen geregeld ter kerke, biduren vinden weinig bezoekers en er is minstens één geval van zedelijke misdraging. Moet ons oordeel zijn, dat de godsdienst in het leven dezer 19de eeuwse Afrikaners, die tot de NG-gemeente Ermelo behoren, een betrekkelijk onbetekenende plaats inneemt? Er zijn verschillende redenen, te concluderen, dat het deze mensen, uitzonderingen daargelaten, met hun calvinisme grote ernst is. In de eerste plaats leiden wij dat af uit die passages uit het aangehaalde verslag, die de huisgodsdienst en het geestelijk leven betreffen. Al wordt het houden van de huisgodsdienst in de morgen menigmaal verzaakt, iedere dag toch wordt deze gehouden in vele gezinnen. Die enkele gezinnen, welke noch 's morgens noch 's avonds huisgodsdienst plegen te houden, kennen toch blijkbaar het gebed een plaats in hun leven toe. Er is ook veel, zij het 'ingekeerd', geestelijk leven. Dit calvinistisch-geestelijk leven, zo wagen wij toe te voegen, doortrekt het gehele persoonlijke en maatschappelijke zijn, al is ook onder deze Afrikaners het (aardse) leven soms sterker dan de leer. Tekenen van de verleidingen des aardsen levens zijn te zien in 2 geheel verschillende verschijnselen: het kerkelijk zo zeer misprezen, maar onuitroeibare dansen op de bloedvloeren tot soms het krieken van de nieuwe dag, alsook het zwakke verlangen tot zending onder de zwarte heidenen. Een gemeente van 2100 zielen draagt in 1898 £ 4 bij voor de zending...Wijst de hiervoor aangehaalde gemeentelijke verslaggeving op de grote betekenis van de leer der vaderen in het bestaan, overtuigender nog wijst in die richting wat kerkelijk wordt verwezenlijkt onder zeer belemmerende omstandigheden.

Men roepe zich de omstandigheden in herinnering. De Afrikaanse intrekkers in het Ermelose – een gebied ter grootte van bijna een kwart van Nederland – zetten zich neer op kilometers afstand van elkander. Hun snelste vervoermiddel is het gezadelde paard. Wegen in de echte zin des woords zijn er niet, redelijke overgangen over de kloven en rivieren blijven nog lange tijd uit en het weer is bij tijd en wijle een geweldige belemmering voor het verkeer. Onder die omstandigheden is een intensief kerkelijk gemeenteleven bij voorbaat uitgesloten. Geloofsbehoud zal het gezin in de eerste plaats moeten bewerkstelligen. De kleine verwantengroep op de plaats heeft, willen het geloof en de leer der vaderen gelding behouden, de gemeente te vervangen. Toch wordt onder de intrekkers de noodzaak, een werkelijke gemeente te stichten, als dwingend gevoeld. Op de 1ste april 1872, tijdens de Vijfde Algemene Kerkvergadering van de NG Kerk, wordt Ermelo, afgesplitst van Nazareth, als zelfstandige gemeente erkend. Een gemeente is ontstaan ter grootte van bijna een vierde deel van Nederland...Zij heeft geen centrum en, waar zij ook al samenkomt, voor velen van haar leden is de deelname aan de samenkomst als een *frequente regelmatigheid* praktisch onmogelijk...De nieuwe gemeente heeft verder geen predikant...Er is een consulent beschikbaar – Ds. Frans Lion Cachet –, maar de consulent staat als dominee te Utrecht, dagreizen ver...(Later zijn er andere consulenten, maar ook zij – o.a. Ds. H.L. Neethling van Lydenburg – moeten dagen reizen.) Niettemin worden er, zij het zeer infrequent, gemeentediensten gehouden. De ene keer op de plaats 'Blaauwkop', de andere keer op 'Oshoek', 'Nelspan' of een andere der geleide-

lijk in aantal toenemende plaatsen. 'By so'n geleentheid kom die hele Gemeente met ossewaens kerktoe en tente word opgeslaan in die nabyheid van 'n gebou, gewoonlik 'n waenhuis waarin die dienste gehou word.'[1] Wij moeten hier aantekenen, dat in deze infrequente diensten de aanvang ligt van een binnen het kerkelijk leven belangrijke 'traditie': de Nagmaalviering, die later 4 maal per jaar zal plaatsvinden zowel te Ermelo-centrum als te Amsterdam. De Nagmaalviering groeit uit tot meer dan alleen deelname aan het Avondmaal door de lidmaten. Het is een gebeurtenis, die dagen duurt. Belijdeniscandidaten komen voor het volgen van een belijdeniscatechisatie, die noodgedwongen een soort van 'kortkursus' is. Er wordt gedoopt en er worden huwelijken bevestigd. Nagmaal is zonder twijfel ook een sociaal evenement met a-godsdienstige functie, maar het is en blijft toch primair hét gemeentelijk gebeuren van gelovigen, wier geografische spreiding en gebrekkige communicatiemiddelen wekelijkse deelname aan de eredienst in de weg staan.

In 1880 wordt – de Afrikaners zijn inmiddels 17 jaar in het gebied gevestigd – Ermelo-centrum door de NG-gemeente uitgelegd. Een eerste doel in en met het centrum is de bouw van een kerk. Grote financiële offers vraagt de kerkbouw, maar zij worden gebracht. En dan eindelijk – in 1886 – wordt een voorganger verkregen. Wanneer Ds. P.W. Ennis in zijn ambt wordt bevestigd, stromen de gemeenteleden naar hun kerk. 'Die Kerk was so vol dat die plegtigheid in die opelug moes plaasvind.'[2] In 1887 wordt de eerste steen gelegd – opnieuw grote financiële offers voor de gemeentenaren – van een nieuwe kerk en in 1893 kan de inwijding van die kerk plaatsvinden. Dit tweede, grotere Godshuis is waarschijnlijk niet iedere zondag vol – wij herinneren aan het gemeenteverslag –, maar in maart 1899 is het in ieder geval veel te klein om alle gelovigen op te nemen. In die maand vergadert de Ring van Lydenburg te Ermelo-centrum en tijdens die vergadering wordt het Avondmaal gehouden. Blijkens het kerkblad 'De Vereniging' zijn er 3 diensten: een voorbereidingsdienst, de eigenlijke Avondmaalsdienst en een dankzeggingsdienst. (Zij worden resp. geleid door Ds. Burger, Ds. de Beer en Ds. Neethling). Het kerkplein is afgeladen vol met tenten en wagens van degenen, die soms 50 kilometer of meer hebben moeten afleggen over de nog altijd deplorabele paden. Zeer groot is de opkomst naar het gemeentecentrum. 'Er werd door de leraren in de oude zoowel als in de nieuwe kerk gepreekt. Beide gebouwen waren telkenmale propvol, en nog waren er velen, die geen zitplaats konden krijgen.'[3] Het lijdt geen twijfel, dat het kerkelijk-godsdienstig leven binnen de NG-gemeente Ermelo nog steeds bloeit aan de vooravond van de Tweede Vrijheidsoorlog. De Kerkeraad moge dan niet in alle opzichten tevreden zijn, gegeven ernstig belemmerende factoren, zoals hiervoor werden genoemd, is blijkbaar een grote gemeentetrouw aanwezig gebleven.

Wij zijn vrij uitvoerig ingegaan op het leven binnen de NG-gemeente, omdat deze lang de enige Afrikaanse gemeente blijft en bovendien de overgrote meerderheid van de Afrikaanse bevolking binnen het district er toe blijft behoren. In

[1] Opperman, pag. 64.
[2] idem, pag. 67.
[3] 'De Vereniging', Kerkblad der Ned. Herv. of Geref. Kerk, ZAR, 12 maart 1899.

1892 sticht Ds. M.J. Godefroy op de plaats 'Meer Banagher' een NH-gemeente en vanaf 1893 heeft die gemeente te Chrissiemeer een kerk, maar voorlopig is het aantal NH-aanhangers binnen het district zowel relatief als absoluut zeer gering. Zeer waarschijnlijk zijn er al spoedig enkele Dopperse gezinnen in het Ermelose, maar gemeentevorming daar laat geruime tijd op zich wachten. Wat hun godsdienstzin en kerkelijke meelevendheid aangaat, kan trouwens van NH-aanhangers en Doppersen hetzelfde getuigd worden als van degenen, die tot de NG Kerk (blijven) behoren. Ook voor de meesten van hen staan het geloof der vaderen en de kerk, waarbinnen zij dat geloof belijden, centraal in hun voelen en denken.

Het 19de eeuwse Afrikaanse Ermelo is kerkelijk verdeeld, maar een hechte eenheid in levensbeschouwelijke zin. De leringen van Johannes Calvijn zijn de centrale richtinggevende kracht gebleven voor de bestaansvoering. Het leven hier en nu ontleent zijn zin en betekenis aan een Scheppingsdoel van 'jenseitige' aard. 's Mensen opdracht is voor en boven alles, God te dienen. De door de erfzonde belaste mens, wiens geest daardoor gedeeltelijk verduisterd is, vindt bijna uitsluitend in de Heilige Schrift de aanwijzingen voor aardse weg en wandel. Over een verlossing uit zijn diep-gevallen staat heeft hij geen zekerheid. Hij kan slechts bidden en hopen. Intussen weet hij, dat van hem een 'innerweltliche Askese' wordt gevergd. In de wereld zijn, maar niet van de wereld zijn, is de houding, waartoe ook de Ermelose Afrikaners doorgaans in welslagen is opgevoed. Er zijn de 'concessies' aan de 'wereld', maar uiteindelijk leiden zij, afhankelijk van aard en omvang, tot gewetensonrust of gewetensnood, zo zij althans niet worden 'verdrongen'. Het calvinisme, dat de gehele mens opeist, is misschien intussen ook de voornaamste kracht tot behoud van de eigen Afrikaanse identiteit in een wereld, die, vnl. door de vondsten van het Transvaalse goud, revolutionair van aanzijn is gaan veranderen.

Vanaf bijna het begin der blanke vestiging in het Ermelose is Ermelo in kerkelijk-godsdienstig opzicht gedifferentieerd. De komst van de Schotten in het Oosten brengt een anders-kerkelijkheid dan de Afrikaanse met zich mee. De latere vestiging van Joden, Duitsers, Italianen en nog andere landaarden doet de differentiatie verder toenemen. Na de Tweede Vrijheidsoorlog zijn te Ermelo leden woonachtig van zeker 20 verschillende kerkgenootschappen. Deze veelkerkelijkheid is een uitvloeisel van de toegenomen ethnische verscheidenheid van de blanke bevolking binnen het district. Zij heeft niets of hoogstens heel weinig te maken met enige kerkelijke ontrouw binnen de diverse ethnische groepen. Daarnaast echter doet zich een differentiatie voor, die voortkomt uit overgang van kerk naar kerk (met een soms geheel andere geloofsleer) of van kerk naar secte.

Gegevens over de blanke bevolking naar kerkgenootschap zijn beschikbaar voor de jaren 1911, 1918, 1921, 1926, 1936 en 1951. De cijfers uit die verschillende jaren zijn niet altijd volledig onderling vergelijkbaar – de specificatie voor 1911 bv. is zeer beperkt –, maar de grote lijnen in de ontwikkeling kunnen er uit worden afgeleid. Wat de Afrikaanse kerken betreft, zijn de aanhangers van elk hunner slechts voor 1926, 1936 en 1951 bekend. Uit tabel 19 komt een merkwaardige verschuiving naar voren. In de kwart eeuw, die ligt tussen 1926 en

TABEL 19. Landdrostdistrict Ermelo; aanhangers der verschillende Afrikaanse kerken in 1926, 1936 en 1951 (censusopgaven).

kerkgenootschap	1926	1936	1951
NG Kerk	6947	7802	7827
Geref. Kerk van SA	317	419	472
NH Kerk	338	736	1163
Totaal	7602	8957	9962

1951 neemt het aantal aanhangers der 3 Afrikaanse kerken te zamen met 31% toe, maar dat der NG Kerk met slechts 12%. De aanhangers der Gereformeerde (Dopperse) Kerk groeit met ongeveer 49%, maar die groei is stellig van weinig invloed geweest op de veel geringer toename van het aantal NG-volgelingen. Het is vrijwel zeker, dat het de NH Kerk is geweest, waardoor de toename van de NG-aanhang van 1926 op 1951 zo relatief beperkt is gebleven. De aanhang van de NH Kerk neemt, nota bene, over de beschouwde periode met bijna 400% toe. De meest voor de hand liggende veronderstelling is, dat wij t.a.v. de zeer verschillende groeikracht van NG en NH Kerk primair van doen hebben met desertie en masse vanuit eerstgenoemde naar laatstgenoemde om geen andere reden dan populariteit en impopulariteit van predikanten. Gedane navraag heeft geleerd, dat die veronderstelling vrijwel zeker juist is. Hoe interessant het verschijnsel op zichzelve ook is, het heeft dus hoogstwaarschijnlijk geen indicatieve betekenis aangaande geloof en geloofsbeleving. (Zoals eerder uitdrukkelijk gezegd, zijn tussen de NG en de NH Kerk geen theologische verschillen aan te wijzen.)

TABEL 20. Landdrostdistrict Ermelo; aanhangers der verschillende kerken en secten, benevens niet-godsdienstigen, in de periode 1911–1951 (censusopgaven); uitsluitend blanken.

	1911	1918		1921	1926	1936	1951	
Afrikaanse kerken		7179	100	7804	7602	8957	9962	139
Anglicaanse Kerk		655	100	676	637	567	559	85
Presbyteriaanse Kerk		107	100	136	105	112	93	87
Independent of Congr.		8	100	8	2	6	4	50
Methodistische Kerk	6680	355	100	470	333	441	504	142
Lutherse Kerk		73	100	120	118	99	103	141
Rooms-Katholieke Kerk		127	100	142	175	208	278	211
Baptistenkerk		8	100	13	9	9	57	712
Heilsleger		1	100	2	–	–	2	200
anders christelijk		90	100	201	245	377	706	784[1]
Joods	130	250	100	276	265	215	144	58
geen godsdienst	9	23	100	4	33	41	111	482[1]
ongespecificeerd		10		34	7	–	–	–
bezwaar tegen opgave	79	–		–	–	–	–	–
Totale bevolking	6921	8905	100	9886	9529	11032	12523	141

[1] In 1951 zijn niet-gespecificeerde christenen en personen zonder godsdienst samengevoegd door het Bureau vir Sensus en Statistiek. Vermoedelijk mag daarom het aantal anders-christelijken verhoogd worden.

Hiervoor, in tabel 20, werd weergegeven de aanhang der verschillende kerken en secten in 6 verschillende censusjaren. Voor de jaren 1918 en 1951 werden, naast absolute cijfers, indexcijfers verstrekt (1918 = 100). Ter vergelijking is ook de totale blanke bevolking voor de beide met name genoemde jaren in indexcijfers vermeld.

Het is gewenst, alvorens de tabel te interpreteren, nog enkele aanvullende cijfers te geven. In 1951 dan vindt men onder de 'anders-christelijken': 6 aanhangers van Christian Science; 354 van de Apostolische Geloofszending; 11 van de Evangelische Zending; 59 van de Zevendedag Adventisten; 124 van 'verschillende Apostolische secten' (een in de censuspublikatie gegeven samenvatting); alsmede 146 aanhangers van andere groepen. Onder het hoofd 'anders-christelijk' vallen in dat jaar dus vertegenwoordigers van verscheidene kerken en secten, die overigens in meerderheid in 1918 te Ermelo nog geen aanhangers vinden.

Een aantal godsdienstige groepen blijft van 1918 op 1951 meer of minder in groei ten achter bij die van de totale bevolking of vertoont zelfs een absolute teruggang in aanhang. De groei van één groep – die der luthersen – houdt gelijke tred met de groei van de totale bevolking, de toename van een andere – die der methodisten – is iets krachtiger dan die van de blanke bevolking als geheel. Drie groepen van gelovigen worden excessief versterkt in aantal: de rooms-katholieken, de baptisten en vooral de 'anders-christelijken'. De zeer aanzienlijke toename van het aantal 'anders-christelijken' komt echter, zoals hiervoor kan zijn gebleken, niet neer op groei van één enkele groep, maar op een snelle ontwikkeling van een veelvormig sectarisme. Geen zekerheid wordt verkregen over de toename (of afname) van de ongodsdienstigheid binnen het landdrostdistrict van 1918 op 1951. Zie voetnoot bij tabel 20. Niet onmogelijk is het aantal zich als ongodsdienstig beschouwenden enigermate toegenomen.

In hoeverre heeft de Afrikaanse bevolking te Ermelo zich in het hierboven in droge cijfers geschetste proces van spectaculaire veranderingen in het kerkelijk-godsdienstig leven van de 3 Afrikaanse kerken afgekeerd? Wij menen, dat die vraag vrij eenvoudig is te beantwoorden. In 1951 is van 86.3% der blanke bevolking de huistaal Afrikaans, maar in dat jaar behoort slechts 79.5% dezer bevolking (volgens eigen opgave) tot de Afrikaanse kerken. Het komt ons daarom voor, dat in dat jaar bijna 8% der Ermelose Afrikaners (841 van hen) geen enkele binding meer heeft met de traditionele 'onderkomens' van specifiek-Afrikaanse godsdienstigheid. Verschillende streekkenners, w.o. predikanten van de Afrikaanse kerken, hebben ons verzekerd, dat sinds 1951 de overgang van Afrikaners naar sektarische kerken en sekten in Ermelo versterkt is voortgegaan. Zij wezen tevens op recente overgangen naar de Rooms-Katholieke Kerk en de Engelse kerken als een gevolg van gemengde huwelijken. Zo tekent zich dan te Ermelo hetzelfde af als wat voor de Afrikaners in het algemeen werd geconstateerd in het inleidend gedeelte van dit hoofdstuk: enerzijds een toenemend godsdienstig 'rigourisme' en anderzijds verzwakking van traditionele kerkelijk-godsdienstige bindingen.

Ook in kerkelijk-godsdienstige zin zijn agrariërs doorgaans behoudender dan niet-agrariërs. Of de Afrikaanse agrariërs te Ermelo in die zin van sterker behou-

dendheid blijk geven dan hun niet-agrarische volksgenoten, is door ons niet nagegaan. Wel echter wordt over recente informatie beschikt, waaruit kan worden afgeleid, in welke mate de huidige Afrikaanse boerenbevolking in het district in godsdienstig leven en beleven met de vroege boerenbevolking daar overeenstemt.

De enquête van maart 1964 heeft dus gegevens opgeleverd over 100 voor de gehele boerenbevolking representatieve gezinnen. Allereerst wordt weergegeven tot welke godsdienstige groepen deze gezinnen zich rekenen. Naar blijkt, acht 96% van de mannen en 95% van de vrouwen zich te behoren tot de Afrikaanse kerken. Dit maakt aannemelijk, dat onder de agrariërs de desertie uit deze kerken minder groot is geweest dan onder de niet-agrariërs (de Afrikaners in de centra). Zonder verdere gegevens zou men dus kunnen vermoeden, dat het platteland in kerkelijk-godsdienstige zin meer traditioneel-Afrikaans is gebleven dan de dorpen. (Ter toelichting: wij hebben hier de Afrikaanssprekende dorpsbevolking op het oog.) Die gegevens, waarover verder wordt beschikt, geven echter aan dit vermoeden weinig steun.

TABEL 21. Landdrostdistrict Ermelo; de 100 representatieve Afrikaanssprekende boerengezinnen naar kerkgenootschap (situatie maart 1964).

	mannen	vrouwen
NG Kerk	78	76
Geref. Kerk van SA	6	6
NH Kerk	12	13
Apostolische Geloofszending of volle Evangelie Kerk	–	–
secten	2	3
Engelse kerken	2	1
anderen	–	1
geen	–	–

Er zijn wat meer gemengde huwelijken op de 100 plaatsen dan ogenschijnlijk het geval is, maar de homogamie ligt hoog. Men is in de overgrote meerderheid der gevallen gehuwd binnen de eigen godsdienstige kring. Vermeld dient misschien wel, dat in 3 gezinnen, waar man en vrouw zich tot dezelfde godsdienstige groep rekenen, geloofsovergang van kinderen is voorgekomen.

Bovenstaande gegevens betreffen de kerkelijkheid, d.i. de formele binding met enige kerk (of andere godsdienstige groep). Kerkelijk is hij of zij, die zich tot een kerk rekent, wat uiteraard betekent, dat hij of zij, die zich niet tot een kerk rekent, als onkerkelijk moet worden beschouwd. Kerkelijkheid als zodanig geeft echter geen aanwijzing van de mate van meelevendheid in het (geloofs)gebeuren binnen de kerkelijke groep, waartoe het individu zich rekent te behoren. Kerkelijken kunnen kerks zijn, intensief meeleven of meehandelen binnen hun kerk, maar zij kunnen ook onkerks zijn, wat betekent, dat hun kerkelijkheid zich beperkt tot het besef van lidmaatschap. De kerkse kerkelijke woont regelmatig de eredienst bij, de onkerkse kerkelijke zelden of nooit. De eerste participeert naar mogelijkheid in het kerkelijk verenigingsleven en zal buiten de eredienst voorkomende samenkomsten bezoeken, de laatste staat buiten dit type

TABEL 22. Landdrostdistrict Ermelo; de 100 boerengezinnen naar frequentie van kerkbezoek.

bezoekfrequentie	mannen	vrouwen
ten minste één keer per week	25	25
minder, maar minstens één keer per maand	46	47
minder dan één keer per maand	20	20
alleen bij speciale gelegenheden	8	7
nooit	1	1

verenigingsleven en ontbreekt altijd of vrijwel altijd tijdens de bedoelde samenkomsten. De geënquêteerde boerengezinnen nu zijn voor de volle 100% kerkelijk, hoewel niet allen Afrikaans-kerkelijk. Hoe kerks zijn zij echter?

Inlichtingen werden verkregen over het kerkbezoek der 100 boeren en hun echtgenoten. Zij zijn opgenomen in tabel 22.

Gezien het karakter van de kerken, waartoe de overgrote meerderheid der geenquêteerden behoort, is de frequentie van de kerkgang, die uit Tabel 22 naar voren komt, zeer laag. Een kerkgang van minstens eenmaal per zondag is voor een rechtzinnige (orthodoxe) christen, die niet door ziekte, leeftijdsbezwaren of andere bijzondere omstandigheden is geëxcuseerd, normaal. De 19de eeuwse Ermelose Afrikaners waren, redelijk gezien, veelal geëxcuseerd, wanneer hun kerkgang weinig frequent was. De voor hen geldende omstandigheden vormden een zeer ernstige belemmering voor een wekelijkse kerkgang. Voor de huidige Ermelose boerengezinnen doen deze omstandigheden zich echter niet langer voor. Op vrijwel alle bedrijven is gemotoriseerd vervoer, terwijl de wegen in goede staat verkeren. Het boerengezin, dat iedere zondag de kerk wil bezoeken, is daartoe normaliter in staat, zonder, dat daaruit bedrijfsmoeilijkheden voortvloeien. In aanmerking moet trouwens worden genomen, dat in de 20ste eeuw de afstand tot de kerk veelal zeer bekort is. Wat de NG-aanhang betreft, in de 19de eeuw is er slechts één NG-gemeente binnen het district. De enig aanwezige predikant gaat op de meeste zondagen voor in een dienst, die te Ermelo-centrum wordt gehouden. De andere plaats, waar hij dienst houdt, is Amsterdam. Vandaag heeft de NG-kerk een zevental gemeenten binnen het landdrostdistrict: (de moedergemeente) Ermelo, Ermelo-Oost, Morgenzon, Hendrina, Amsterdam, Chrissiemeer en Breyten. Hoe men het ook wendt of keert, de kerksheid, in zoverre die door de kerkgang wordt geïndiceerd, is onder de huidige Afrikaanssprekende boerenbevolking te Ermelo laag.

Er zijn allerlei kerkelijke bijeenkomsten en activiteiten, waaraan de geënquêteerden, zo zij daar werkelijk prijs op stellen, deel kunnen nemen. Hun is gevraagd, of zij aan op zijn minst in iets daarvan deel hadden gehad in de laatste jaren. Op 24 plaatsen was dit het geval voor man en vrouw beiden, op 11 plaatsen voor alleen de man, op 9 voor alleen de vrouw, terwijl dus op 56 plaatsen geen der echtgenoten in zulke bijeenkomsten of activiteiten had geparticipeerd. Deze stand van zaken vormt een verdere bevestiging van de sterke onkerksheid onder een bevolkingsgroep, die zich per definitie als overwegend calvinistisch beschouwt.

In 77 der 100 geënquêteerde gezinnen waren er kinderen, die, gezien hun leeftijd, de zondagsschool of de catechisatie konden bezoeken. In 23 van deze gezinnen vond dit bezoek niet plaats. Ook dit gegeven werpt licht op de mate van kerkelijke gebondenheid. Het wijst in dezelfde richting als de gegevens over kerkbezoek en deelname aan kerkelijke activiteiten.

Er zijn objectieve criteria ter vaststelling van kerkelijkheid en kerksheid, zulke criteria ontbreken met betrekking tot godsdienstigheid. Geloof en geloofsbeleving zijn uiteraard subjectieve grootheden. Dat betekent overigens o.m., dat hij of zij, die geen enkel waarneembaar 'teken' van godsdienstigheid geeft, een godsdienstig mens kan zijn, terwijl anderzijds de kerkse man of vrouw in wezen volstrekt ongodsdienstig mag zijn. Daar wij echter bezig zijn met mensen, die overwegend tot calvinistische kerken behoren, is een zwakke kerksheid onder hen een aanwijzing van zwakke *calvinistische* godsdienstigheid. Voor de calvinist immers is de kerk als medium van geloofsbehoud en geloofsoverdracht van eminent belang. Is er dan misschien toch een huiselijk godsdienstig leven onder de Afrikaanse boerenbevolking, dat als het ware de zwakke kerksheid compenseert. Kunnen zij, die de kerk niet plegen te frequenteren mogelijk een 'excuus' hebben in de onderhouding van het tafelgebed en/of de huisgodsdienst? Wij zien naar de gegevens omtrent gezinsgebed en thuisdienst. Opgemerkt mag voorafgaand nog worden, dat het tafelgebed veel minder dan de huisgodsdienst zegt over de mate van godsdienstige getrouwheid. Het bidden en danken aan tafel kan worden gehandhaafd als een dood ritueel. Per saldo wordt er van de gezinsleden weinig gevergd, wanneer het niet meer is dan plichtgetrouw vóór de maaltijd te bidden en daarna te danken. Het lijkt, dat het onderhouden van de huisgodsdienst veel meer afhankelijk is van de 'gehele mens'. Er is aanzienlijk meer tijd mee gemoeid dan met het tafelgebed en, terwijl het bidden een zwijgzaam gebeuren kan zijn, vergt de huisgodsdienst een (getuigend) spreken. Wat dan het tafelgebed aangaat, het vindt steeds plaats in 85 der 100 geënquêteerde gezinnen, maar in 11 gezinnen wordt slechts soms en in 4 nooit aan tafel gebeden. De huisgodsdienst – onder de 19de eeuwse boeren algemeen – wordt in 56 gezinnen elke dag gehouden, maar in 26 gezinnen ongeregeld en in de resterende 18 nooit (meer). De cijfers hiervoor maken voldoende duidelijk, dat de zwakkerkse en (feitelijk) onkerkse gezinnen onder de geënquêteerden hun geringe of minimale kerkelijke meelevendheid niet compenseren door het onderhouden van godsdienstige activiteiten thuis.

Vatten wij ter afsluiting van dit hoofdstuk het voornaamste met betrekking tot de agrarische bevolking samen, dan gaat het om vnl. 2 onderling tegengestelde tendenties. De ene is 'geloofsverheviging' of 'geloofsexaltatie', de andere saecularisatie. In de 19de eeuw reeds vormen de Afrikaanse boeren te Ermelo geen kerkelijke eenheid. Zij behoren tot een NG Kerk, een NH Kerk of een Gereformeerde Kerk. Toch is dan hun geloofsbezit in grote trekken hetzelfde. Wanneer deze 3 verschillende kerken steeds dichter tot elkander naderen in het besef draagsters te zijn van één en dezelfde Afrikaans-calvinistische geloofserfenis, treedt een grootschaalse verslapping op van de kerkelijke band onder hun leden.

(Tussen deze 2 verschijnselen is overigens geen innerlijke samenhang.) Er zijn leden, die los geraken van de Afrikaanse kerken, omdat zij geladener getuigenis en/of uitdrukkelijker chiliasme verlangen dan in de 'zware', maar toch weer betrekkelijk rationalistische kerken mogelijk is. Het zijn de 'bekeerden'; zij vinden hun geestelijk dak in secten of uit secten ontstane kerken. Verhoudingsgewijs is het onder de Ermelose boeren een kleine groep. Er zijn andere leden, die van hun kerk los geraken en tot een andere, niet-Afrikaanse kerk toetreden. Het is meestal, omdat hun a.s. huwelijkspartner tot die andere kerk behoort. Ook deze groep is onder de Ermelose boeren relatief klein. Er zijn nog andere leden, die van hun (Afrikaanse) kerk los geraken. Zij raken er los van, zonder er zich uitdrukkelijk van af te keren. In verschillende graden van innerlijke onthechting blijven zij zich NG, NH of Doppers noemen. Deze betrekkelijk grote groep – meer dan eenderde van hen, die zich Afrikaans-calvinistisch blijven noemen? – representeert bij uitstek de saecularisatie. Het is geen groep van eigenlijke atheïsten of eigenlijke niet-christenen. Wie er toe behoren, leven nog steeds uit resten Afrikaans-calvinistisch geloofsbezit ook, maar het leven hier en nu geeft het bestaan zijn voornaamste zin en betekenis. Er is een 'gevangenheid' in het 'engagement' der puur aardse zaken: het boerenbedrijf, de schoolresultaten van zoon en dochter, de hobby, de naderende vakantie en zo meer. In zoverre de godsdienst een plaats in denken en voelen heeft behouden, is het een 'gecompartimentaliseerde' plaats, d.i. een plaats naast het andere, niet meer er boven.

'Geloofsexaltatie' en saecularisatie zijn 2 onderling strijdige tendenties, doch zij vinden hun wortels waarschijnlijk in één en dezelfde sociaal-culturele contactsituatie: de confrontatie met de modern-Westerse wereld na langdurig isolement. Hoe het zij, op het Ermelose platteland is de eeuwenoude calvinistische erfenis niet langer gemeenschapsbezit onder de Afrikaners. Onwillekeurig dringt zich de vergelijking op met het moderne Israël, waar de volksgodsdienst nog altijd een krachtige factor is in het publieke leven zonder algemeen te worden aangehangen. Was zij eens de grote sociaal-integratieve kracht in het Joodse leven, nu is dat een bijna pseudo-religieus nationaal besef.

HOOFDSTUK VIII

SAMENVATTING; DE VERANDERENDE GEZINSACHTERGROND

De voorgaande hoofdstukken behelzen beslist geen poging, een historische sociografie van Afrikaans Ermelo te leveren. Er is niet naar gestreefd in die hoofdstukken, het in sociaal-culturele zin uniek-Ermelose te vatten en te verklaren. De toeleg was uitsluitend, licht te doen vallen op (veranderende) samenlevingsaspecten, welke moeten worden gekend om het agrarisch-Afrikaanse gezinsleven binnen het district op sociologisch verantwoorde wijze te kunnen verstaan. Deze aspecten waren, kort en bondig gezegd, *economie*, *volksontwikkeling* en *godsdienst*. Tot op zekere hoogte veranderen zij volgens eigen 'causaliteiten', dus daarmee dan ook zonder directe onderlinge samenhang. Uit de descriptie moet echter tevens gebleken zijn, dat zij niet geheel en al van elkander los te maken zijn. Elk hunner is inderdaad *samenlevingsaspect*, d.w.z. bepaalde zijde van één en hetzelfde, mettertijd sterk veranderende, aan spanning onderhevige doch niet desintegrerende cultuurpatroon. Steeds weer verwijzen zij naar hetzelfde (later dynamische) complex van normen, waarden, doelen en verwachtingen, dat de identiteit uitmaakt van eerst de traditionele en nadien de moderne Afrikaner. De beschouwing bleef beperkt tot het *minimum* van datgene, wat de gezinsevolutie sociologisch begrijpelijk maakt. Niettemin maakt de gegeven descriptie als geheel mogelijk, tot een sociologisch-relevante beeldvorming van het oude en het nieuwe agrarisch-Afrikaanse Ermelo te komen. In dit hoofdstuk dan worden twee uit de empirie gewonnen samenlevings-abstracties, elk resp. het oude en het nieuwe Ermelo vertegenwoordigend, naast en tegenover elkander geplaatst.

Het oude agrarisch-Afrikaanse Ermelo

Het oude agrarisch-Afrikaanse Ermelo (begin der kolonisatie – kort vóór de Tweede Vrijheidsoorlog) representeert, zij het in latere jaren in mindere mate, het type van de *geïsoleerde* landelijke samenleving. De isolatie is zowel van ruimtelijke als van geestelijke aard. Dit type samenleving heeft de volgende geprononceerde nevenkenmerken: A – een grote mate van onmiddellijke menselijke afhankelijkheid t.o.v. de omringende natuur; B – een geringe economische en sociale differentiatie; C – een zwakke individuatie der verschillende samenlevingsleden; D – een ontbreken van sociaal-culturele dynamiek. De genoemde nevenkenmerken – zij verwijzen naar elkander – zijn waarneembaar, maar ook verklaarbaar. Het aantal mensen is te klein om de positieve mogelijkheden, die in de natuur liggen opgesloten, ten volle te benutten. De verhouding mens: natuurlijk milieu is duidelijk in het nadeel van de mens. Niettegenstaande de meest doeltreffende aanwending van beschikbaar intellect en presteerbare physieke arbeid blijkt de natuur steeds weer de sterkste. De agrarische produktiviteit is gering en steeds ongewis, zodat relatieve (en absolute) armoede de normale toestand vormt.

Ieders inzet in de sfeer der primaire (op zelfvoorziening) gerichte productie blijft onderwijl zodanig noodzakelijk, dat vrijwel niemand in de gelegenheid is, arbeidservaring op te doen en ten nutte te maken, welke niet-agrarisch is. Aan de armoede is de geringe economische differentiatie dus direct gekoppeld. Waar bijna allen onder dezelfde omstandigheden en met hetzelfde doel voor ogen zozeer en zo voortdurend bezig (moeten) zijn met eerste levensbehoeften, blijft weinig energie beschikbaar voor ideeën, waaruit een betekenende sociale differentiatie kan voortkomen. De maatschappelijke verbanden blijven zich nagenoeg beperken tot de 'natuurlijke' (territoriale, familiale en cultische eenheden) en deze zijn vervlochten. Levend in een zeer weinig gedifferentieerd maatschappelijk milieu en daarmee 'gevrijwaard' voor zeer persoonlijke, d.z. van die van anderen grotelijks verschillende, ervaringen, blijft het individu primair met de anderen verbonden gelijke. Armoede, ontbreken van kenniscumulatie op enige schaal en gering persoonlijk streven maken, dat het leven van generatie op generatie langs ongeveer dezelfde banen en op basis van ongeveer dezelfde voorstellingen geleefd wordt. Het is overigens een leven – al zijn de externe bedreigingen dikwijls groot – van relatief grote geborgenheid, maar tevens van relatief zeer beperkte persoonlijke vrijheid.

Het nieuwe agrarisch-Afrikaanse Ermelo

Het nieuwe agrarisch-Afrikaanse Ermelo, in de kiem al voor de TweedeVrijheidsoorlog aanwezig, maar in de loop der 20ste eeuw zich ontplooiend, vertegegenwoordigt het type van de *open, in een groter geheel geïntegreerde* landelijke samenleving. Dit type samenleving heeft deze naar voren springende nevenkenmerken: A- een emancipatie van de mens t.o.v. de hem omringende natuur; B- een betekenende economische en sociale differentiatie; C- een grootschaalse individuatie van samenlevingsleden, zij het soms van individu tot individu in zeer verschillende mate; D- de aanwezigheid van een opvallende sociaal-culturele dynamiek. Ook deze nevenkenmerken laten zich verklaren. De toerusting in de strijd tegen de natuur is zowel in geestelijke als in materiële zin aanmerkelijk beter dan in het hierboven besproken type maatschappij. De verhouding mens: natuurlijk milieu is niet langer die van een zwakke mens tegenover een overmachtige natuur. De agrarische produktiviteit stijgt en wordt steeds minder ongewis. Zo groot is de produktiviteitsstijging, dat enerzijds ruimte ontstaat voor de niet-boer en anderzijds de boer vrije tijd verkrijgt. Relatieve agrarische welvaart ontstaat en – in zekere zin als reactie daarop – verkrijgt de economie een niet-agrarische 'bovenbouw'. Er komt tijd beschikbaar voor ideeën, terwijl de economie een systeem van onderlinge concurrentie is geworden. Er is behoefte aan verdergaande geestelijke activering voorts, want wie zijn, nu op winst gericht, bedrijf volgens economische principes wil voeren, behoeft scholing. Vakscholing alleen is niet voldoende, algemeen vormend onderwijs is mede een noodzakelijk gevoelde eis. Het leven is meer dan brood alleen! De mogelijkheid tot en de behoefte aan levensschakering en -verfijning ontstaan. School, vakschool en vervolgschool, belangenorganisatie, culturele vereniging en sportclub worden gesticht. De differentiatie der samenleving, neerkomend ook op soms

overduidelijk, dan weer latent conflicterend groepsstreven, maakt, dat de opgedane ervaringen van individu tot individu soms zeer verschillend zijn. De individualiteit ontstaat en er is ruimte, haar verder te ontwikkelen. Vrijwaring voor werkelijk materieel gebrek, voordurende kenniscumulatie en krachtig persoonlijk streven maken, dat het maatschappelijk leven binnen één en dezelfde generatie reeds grote en deels fundamentele verandering ondergaat. Het leven blijft bedreigd en in zekere zin is de bedreiging misschien sterker geworden. De geborgenheid, die de mens altijd lijkt te behoeven, is, althans als een duurzame geborgenheid, zeker minder gemakkelijk verkrijgbaar dan in de geïsoleerde landelijke samenleving. (In de geïsoleerde samenleving was zij, strikt genomen, geen toestand, waar het individu zozeer naar had te dingen. Geborgenheid was met en in de levenssituatie gegeven, ook, omdat de individuatie gering was.) De bestendige geborgenheid is in de open landelijke samenleving wellicht geringer mogelijkheid, maar dit type maatschappij geeft daarentegen aan het individu ruime ontplooiingskansen op ieder gebied.

De tegenstelling tussen beide typen van samenleving is een zeer schrille. In nog geen eeuw tijds heeft de agrarisch-Afrikaanse samenleving in het district de duidelijke overgang van het eerste naar het tweede type ondergaan, daarmee dus revolutionair veranderend. Verschillende vooraanstaande sociologische onderzoekers (OGBURN en SCHELSKY o.a.) hebben nu gewezen op de relatief sterke onveranderlijkheid in de familiale sfeer in een fase van snelle en fundamentele algemeen-maatschappelijke verandering. Bevestigt ons onderzoek dit inzicht?

HOOFDSTUK IX

HET BOERENGEZIN UIT DE KOLONISTENTIJD

De sociologische literatuur over het oude B(b)oerengezin is beslist niet schaars. Verschillende Afrikaanse sociologen hebben, al of niet binnen het raam van verhandelingen over de huidige gezinssituatie onder de Afrikaans-sprekende Zuidafrikaners, over dit gezin geschreven. Werkt men bedoelde literatuur door in chronologische volgorde, dan blijkt echter zeer weinig van een cumulatie van empirische kennis en inzicht. Het meeste onder het geschrevene is herhaling, herhaling weliswaar in meer of minder afwijkende bewoordingen en onder zekere verschuiving in de accentlegging, van de inzichten, verworven door de ook in Nederland niet onbekende onderzoeker G. CRONJÉ. In de Afrikaanse (gezins)sociologie is de invloed van deze hoogleraar aan de Universiteit van Pretoria zeer groot, iets, wat overigens in de hiervoor geconstateerde 'herhalingstendens' een nadere bevestiging vindt. Het is beslist verantwoord, te stellen, dat de bruikbaarheid van de bestaande, in het Afrikaans geschreven literatuur over het oude Boerengezin voor het te Ermelo verrichte onderzoek wordt bepaald door de mate, waarin CRONJÉ er in is geslaagd, dit gezin in zijn geschriften te 'reproduceren'. Voorop dient dan te worden gesteld, dat het werk, wat door deze auteur werd geleverd, respect afdwingt. CRONJÉ heeft fragmentarische gegevens weten samen te brengen in een systeem. Het door hem in 1958 te zamen met een oud-leerling geschreven 'Die patriargale familie' is daarvan het duidelijkste bewijs. De Nederlandse gezinssocioloog zet bij lezing van het met name genoemde werk niettemin herhaaldelijk vraagtekens en zijn voorlopig eindoordeel is, dat Cronjé een aanzienlijk te 'fraai' traditioneel Boerengezinsleven heeft geschetst. Het boek is nl. bij voortduring een lofzang op het Afrikaner gezin uit de dagen van vóór mijnbouw en verstedelijking. Daarmee concordeert het overigens geheel en al met de uitingen van het moderne Afrikaner nationalisme, dat in een geïdealiseerd verleden één van zijn grootste krachtsbronnen vindt. CRONJÉ zelf versterkt in een recent artikel in Dagbreek (19-7-1964) de bij de Nederlandse gezinssocioloog gewekte indruk, dat hij het vroegere Afrikaner gezinsleven heeft 'verfraaid'. In dit artikel (over academische vrijheid) schrijft hij o.m.: 'Die akademie het ook 'n spesifieke taak teenoor die gemeenskap waarbinne dit bestaan en waarvan dit deel is. Met gemeenskap word hier meer bepaald bedoel die volksgemeenskap as kultuurgemeenskap.'...'Die universiteit het dus in die laatste instansie 'n kulturele taak,nl. om die prestasies van die gemeenskap te help bevorder ooreenkomstig die waardesisteem van daardie gemeenskap. Hierdie taak kan die akademikus alleen na behore nakom as hy ten volle een is met sy volksgemeenskap, d.w.s. as die waardesisteem van sy volksgemeenskap ook sy waardesisteem is en as hy bereid is om die wetenskap aan te wend ter bevordering van die belangenastrewing (die prestasies) van sy gemeenskap.'[1]

[1] G. Cronjé: 'Akademiese vryheid het ook sy grense'.

Wij hebben het voorgaande neergeschreven, omdat wij, alvorens tot de resultaten van ons onderzoek naar het Boerengezin uit de Ermelose kolonisatietijd te komen, de gevolgde methodiek geheel duidelijk dienen te maken. Wij hebben dan zwaar geleund op CRONJÉ's werk, althans in die zin, dat ons systematisch zoeken naar gegevens in belangrijke mate werd gericht door de lezing van zijn geschriften. Blijft zijn werk, naar onze smaak, aanvechtbaar door kennelijke eenzijdigheid, voortvloeiend uit welbewuste subjectiviteit, het is tegelijkertijd een goede wegwijzer voor het empirische onderzoek. Het verkrijgen der benodigde gegevens was een moeizame onderneming. Kwantitatief materiaal bleek zeer schaars te zijn. De NG Kerk te Ermelo-centrum had gelukkigerwijs nog het oudste huwelijksregister in haar bezit, terwijl van één intrekkersfamilie een vrij gedetailleerde 'bevolkingsboekhouding' aanwezig was. Een aantal minder gedetailleerde kwantitatieve gegevens werd van andere families verkregen, maar bijeen is het ter beschikking gekomen kwantitatieve materiaal weinig omvangrijk. Kwalitatieve gegevens konden echter in een veel groter aantal worden verkregen, vooral door de welwillendheid van enkele bejaarde, maar geestelijk verrassend vitale ingezetenen, van wie wij noemen de amateur-historicus JAN HENDRIK COETZEE (85 jaar) en de boer-'zwerver' Fred. Ziervogel (95 jaar). Het hiervoor bedoelde materiaal is inductief, maar daarnaast werd ook langs deductieve weg materiaal verkregen. Zo leren bv. de algemene economische gegevens iets over de economische functie van het gezin. (De Hoofdstukken 5, 6 en 7 zijn het vooral, waarin die algemene maatschappelijke gegevens worden weergegeven, waaruit afleidingen met betrekking tot het oude gezinsleven werden gemaakt.) Vermeld dient nog, dat de gemaakte deducties zo veel mogelijk werden getoetst aan de langs inductieve weg verkregen data.

De hiernavolgende schets van het Ermelose B(b)oerengezin uit de dagen vóór de Anglo-Boerenoorlog mist vanzelfsprekend de mate van detaillering, welke de schets van het huidige Ermelose Afrikaanssprekende boerengezin kenmerkt. Het moet mogelijk zijn voor een onderzoeker, die over meer tijd en middelen beschikt dan ons ten dienste stonden, én nader te detailleren, én hier en daar enigszins te rectificeren. Toch mogen wij pretenderen, dat de schets een *empirisch*-sociologische is, d.w.z. één, primair berustend op een stuk maatschappelijke werkelijkheid en niet vooral op gedachtenconstructies, die achter een schrijftafel werden gemaakt.

Het Afrikaanse gezin, dat zich in de decenniën vóór de Anglo-Boerenoorlog op een plaats in het Ermelose vestigt, vestigt zich gewoonlijk kilometers ver van zijn naaste buren en dikwijls veel en veel verder nog van zijn naaste verwanten. Een symptoom van een vroeg gezinsindividualisme? Alle gegevens leren, dat deze alleszins redelijke veronderstelling feitelijk geheel ongegrond is. Niettegenstaande de tendens van verregaande ruimtelijke isolatie is dit gezin een gezin met een zeer geringe 'Anneigung' tot eigen autonomie.

De 'buurt' is altijd een stuk normonderhoudende en normscheppende werkelijkheid. Dat hij dat is, is trouwens minder bevreemdend, wanneer men zich realiseert, hoezeer juist hier het spreekwoord betreffende de goede buur en de verre

vriend betekenisvol is. Het gezin heeft zijn mede-Afrikaanse buren herhaaldelijk en soms heel bitter nodig. In de eerste plaats blijven de omstandigheden nog lang gevaarvol. Stropende Boesmans, agressieve Bantus, tijdelijk ook een 'interraciale' groep misdadigers en voorts het roofwild dwingen het gezin om te zamen met buurgezinnen defensief en offensief op te treden. Dan is er de afwezigheid van medicus en verpleegster, wat, bv. bij een bevalling, burenhulp en -samenwerking zeer welkom kan maken. Het gebrek aan gekleurd personeel – OPPERMAN rept er van en anderen bevestigen het – maakt verschillende malen een beroep op naastwonende gezinnen noodzakelijk ook, omdat anders in het bedrijf grote moeilijkheden ontstaan of voortbestaan. Het burengezin is voorts het gezin, dat binnen het raam der dagelijkse routine de enige mogelijkheid biedt ter bevrediging van de behoefte aan sociaal verkeer. Het lijkt dat de betrekking tot de ene buur soms duidelijk hartelijker is dan die tot de andere, maar de 'multifunctionele' burenrelatie is in wezen een relatie zonder aanzien des persoons. De geldende omstandigheden maken haar tot een situationeel bepaalde noodzakelijkheid, die – vermeldenswaardige bijzonderheid – haar 'subtiel'-symbolische uitdrukking vindt in het steeds aan de buurgezinnen na de slacht geschonken karbonaatje. Toch is de betekenis van de buurt als integratiekader stellig een veel geringere dan vandaag nog (1964) in Oostelijk Nederland. Er is geen uitdrukkelijke institutionalisering van de nabuurschap door geformaliseerde toetreding tot enige duidelijk omlijnde burengroep met gefixeerde rolverdeling.[1] Van gezin tot gezin is de buurt normaliter een steeds iets anders samengestelde groep. De buurgezinnen A en B hebben gemeenschappelijke, maar ook – de reden ligt in ruimtelijke nabijheid zonder meer – verschillende buren.

Normscheppend en -onderhoudend voor het gezin is ook de kerkelijke gemeente of kortweg de kerk. Vóór de scheuring van de negentiger jaren zijn er onder de Afrikaanse boerenbevolking uit het Ermelose mogelijk reeds enkele Dopperse gezinnen, maar zo dat al het geval is, behoort toch de overgrote meerderheid der gezinnen tot één en dezelfde kerk (de NG Kerk). De enorme afstanden tot de plaatsen, waar gemeentediensten worden gehouden, maken in een tijd van abominabel slechte verbindingen voor de meesten een kerkgang op iedere zondag een onmogelijkheid. Zoals trouwens reeds ter sprake kwam, was daarbij het wekelijks houden van kerkdiensten door het onbreken van een eigen predikant jarenlang uitgesloten. Eén en ander mag echter niet worden verstaan als een aanwijzing van een betrekkelijke onbelangrijkheid van de kerk in de wereld. De kerkelijke gemeente is gesticht, niet, omdat een kleine groep haar als noodzakelijk heeft gevoeld. maar, omdat de vox populi zich dringend voor haar stichting heeft uitgesproken. De streng-calvinistische gemeente functioneert noodgedwongen op een wat 'stroevere' wijze dan enige streng-calvinistische gemeente in Europa, maar haar invloed op de handel en wandel van de gemeentenaren is niet minder groot. Niemand zal zonder zeer dringende reden het Nachtmaal verzuimen, naar Europese maatstaven is de autoriteit van de predikant excessief groot en aan de uitoefening van de kerkelijke tucht wordt onverbidde-

[1] Vgl. G. A. Kooy: 'De oude samenwoning op het nieuwe platteland'.

lijk streng de hand gehouden. De kerk beschouwt huwelijks- en gezinsleven als aangelegenheid van centrale betekenis bij haar taakvervulling. Haar denken is uitgesproken 'familistisch' en niet minder uitgesproken...anti-sensualistisch. Geslachtelijk libertinisme vat zij op als één der ernstigst denkbare euvels, indien niet als het ernstigst denkbare. Slechts binnen het huwelijk is geslachtsverkeer geoorloofd en dit verkeer vindt zijn rechtvaardiging uitsluitend in de verwekking van (een groot) nageslacht. Geslachtelijke omgang zonder intentionele voortplanting is een laakbaar gebeuren, ook al vindt zij plaats tussen gehuwden. Het huwelijk wordt niet het sacramenteel karakter toegekend, dat de Roomse Kerk er aan geeft, maar de betekenis van deze man: vrouw-verhouding blijkt hieruit, dat, hoewel ook een burgerlijk gesloten huwelijk volledig rechtsgeldigheid bezit, allen een kerkelijke huwelijkssluiting verlangen. Tijdens de plechtigheid leest de predikant o.m. de volgende woorden uit het huwelijksformulier voor: 'Zo hoort uit het Woord van God, hoe eerwaardig de huwelijke staat is, en dat dezelve eene inzetting van God is, die Hem behaagt; waarom Hij ook de getrouwden wil zegenen, en hun bijstaan, gelijk Hij beloofd heeft.' Het (monogame) huwelijk, zo leert de kerk ook, is een duurzame levensgemeenschap, al kunnen zich omstandigheden voordoen, waaronder ontbinding toelaatbaar is. In geval van ontbinding is echter altijd sprake van zware schuld van één der partijen jegens zowel de andere als de Schepper, want wat de Heer heeft samengebracht, zal de mens niet scheiden. Overspel vat de kerk op als een misdrijf, waar niet ernstig genoeg tegen gewaakt kan worden. (Zij kan zich te dien aanzien trouwens direct beroepen op het zesde der 10 Geboden.) Een seksualiteit, ingeperkt door het voor het leven bindende huwelijk en dan nog slechts gerechtvaardigd door voortplantingsintentionaliteit, maar de 'familistische' leringen van de kerk gaan verder. Geleerd wordt ook, dat de man het hoofd van de echtvereniging is, zoals Christus het hoofd is van de gemeente. De vrouw is niet het eigendom van de man. Zij blijft een zelfstandige persoon, maar zij is haar echtgenoot wel verregaande gehoorzaamheid verschuldigd. Haar past nederigheid en daarmee stilzwijgen in het publieke leven. Laten de kerkelijke leringen omtrent de juiste verhouding tussen man en vrouw in het huwelijk niets aan duidelijkheid te wensen over, evenmin is dit het geval t.a.v. haar leringen omtrent de juiste relatie tussen de ouders, inzonderheid de vader, en hun kinderen. 'Eert uw vader en uw moeder, opdat het u welga.' Het gezag van de ouders over hun kinderen maar – logisch voortvloeisel uit de man: vrouw verhouding – meer nog van de vader over hen, wordt door de kerk opgevat als een noodzakelijke streng-harde authoriteit. In hoeverre het senioriteitsbeginsel, waar later nog van zal worden gerept, door de kerk als zodanig is uitgedragen, liet zich niet vaststellen. Het is echter niet onmogelijk, dat de Oud-Testamentatisch geöriënteerde kerk bij tijd en wijle Deut. 21:17 onder de aandacht der gelovigen brengt.

Normscheppend en -onderhoudend voor het gezin is voorts nog de familie, de brede groep van bloed- en aanverwanten. De verwantschapsrekening van de Afrikaner is dezelfde als die van de Nederlander. Het verwantschapssysteem is dus bilateraal met een zekere preferentiële benadering van de vaderlijke afstammingslijn, zich o.m. uitend in de overdracht van de geslachtsnaam van de vader

op het kind en het vernoemen van de eerste zoon naar vaders vader. Een specifiek-Afrikaans kenmerk van de familie, dat hier dient te worden vermeld, is haar schier onbegrensde omvang. Wat in Nederland steeds een zeer verre verwant was en daarmee eigenlijk geen verwant meer, is in het bewustzijn van de Ermelose Afrikaner uit de kolonistentijd nog altijd duidelijk een familielid. Dit is onderwijl een eerste symptoom van een familiegevoel, dat slechts zijn gelijke vindt bij bepaalde primitieve volkeren en onder de Europese adel. Zonder, dat hier de verbinding gemaakt wordt met een mythische gemeenschappelijke stamvader, wordt – opnieuw: specifiek-Afrikaans verschijnsel – een ieder, die als 'volkseigen' wordt herkend, benaderd als ware hij of zij een familielid. De Ermelose Afrikaner uit de 19de eeuw heeft zeer vele 'ooms', 'tannies', 'neefs' en niggies', met wie de familierelatie, zo die al kan worden aangewezen, een zeer ver verwijderde is. What is in a name? In dit geval is, naar het lijkt, de benaming althans sociologisch veelzeggend. Enerzijds zijn de volksgenoten buiten de familie in de gebruikelijke zin van het woord zozeer aan de werkelijke familieleden gelijk, dat de eersten niet als van de laatsten verschillend worden gepercipieerd en anderzijds is het individualiteitsbesef zeer zwak ontwikkeld. (Onzes inziens is de dikwijls geponeerde stelling van een voor de vroegere Boeren kenmerkend individualisme, zoals wij reeds deden uitkomen, volledig onjuist.) Het individu is primair familielid en, indien Tönnies' schets van de oude 'Gemeinschaft' de maatschappelijke werkelijkheid op het Duitse platteland van zijn tijd misinterpreteert, dan behelst deze toch zeer veel waars voor 19de eeuws Afrikaans Ermelo.[1] De wezensverbondenheid, wortelend in diepere emotionele lagen, sluit echter ook hier onderlinge meningsverdeeldheid en twist niet uit. De stichting van een NH Gemeente te Chrissiemeer is daar een voorbeeld van. Persoonlijke ambitie, niet leerstellig geschil is de hoofdoorzaak van het ontstaan dezer gemeente. Het gevolgde verwantschapssysteem brengt met zich mee, dat de familie steeds van individu tot individu van een andere ledensamenstelling is, iets, wat hier niet nader uiteengezet behoeft te worden. Toch laten zich 'clusters' van familieleden onderscheiden, die als betrekkelijk gesloten 'kernverbanden' functioneren. Het zijn de eenheden, bestaande uit de oude man, zijn vrouw en hun bijna altijd talrijk nageslacht, benevens de huwelijkspartners van dit nageslacht of, waar deze man overleden is, dezelfde groep minus hem. Bedoelde 'clusters' zijn, niettegenstaande soms grote ruimtelijke spreiding van hun leden van groot functioneel belang. Hun interne eenheid berust niet alleen op de gevoelens van onderlinge verbondenheid tussen lid en lid, maar ook, en misschien zelfs voornamelijk, op het in hoge ere gehouden gerontocratisch beginsel. 'Oupa', veelal een waardige en baardige patriarch, is de drager van een familiaal gezag, dat de individuele vrijheid en daarmee het individueel initiatief van de overige groepsleden zeer aanzienlijk reduceert. Een op zichzelf niet belangrijke, maar wel veelzeggende vrijheidsbeperking is, dat zelfs de reeds lang gehuwde zoon nimmer onder de ogen van de vader zal roken. De positie van de patriarch is onaantastbaar, zijn kinderen zullen niet murmureren, wanneer hij hun zaken, bv. de aan- of verkoop van een

[1] Tönnies: 'Gemeinschaft und Gesellschaft'.

plaats, voor hen regelt. Overlijdt hij, dan wordt zijn positie ingenomen door de oudste zoon ('ouboet'). Diens gezag is waarschijnlijk normaliter minder bindend dan dat van zijn overleden vader. Het reeds genoemd senioriteitsbeginsel maakt, gegeven ook de grote kindertallen en een daaruit voortvloeiend aanmerkelijk leeftijdsverschil tussen oudste en jongste kinderen, echter, dat de oudste zoon zeer veel invloed heeft. Men moet daarbij bedenken, dat de gezagspositie van de zijn vader 'opvolgende' oudste zoon geheel overeenkomstig de wensen is van de man in wiens voetspoor hij is getreden. De Afrikaanse familie uit de kolonistentijd – het moge nog eens met andere woorden worden gezegd – is een door krachtige affectie gedragen 'natuurlijk' verband, maar haar normerende betekenis t.a.v. individu en gezin dankt zij aan een scherp hiërarchische structuur, gebaseerd op sekse- en leeftijdsverschil.

Buurt, kerk en familie zijn elk bepalend voor het normen- en waardensysteem van het gezin. Tussen hen als normerende instanties treedt – belangrijk gegeven – meesttijds niet de geringste spannings- of conflictsverhouding op. De Oud-Testamentische Kerk, die, deels bewust, deels onbewust, in de sociale verhoudingen van het Oude Israël haar 'Leitbild' vindt, sanctioneert daarmee tenvolle het aartsvaderlijk karakter van het betekenisvolle familisme. De familie van haar kant beleeft de leringen der kerk als volledig strokend met haar interpretatie van de plaats, die individu en gezin binnen het samenlevingsgeheel dienen in te nemen. Kerk en familie, ofschoon grootheden met elk een volstrekt eigen karakter, zijn tegelijkertijd zozeer vervlochten door hun gezagsdragers en zozeer één in hun gezinsopvattingen, dat de sociale contrôle van elk hunner slechts in dezelfde richting kan gaan. Wat van de contrôlerol van de buurt? De buurt, zo deze optreedt, spreekt de taal van familie en kerk, want haar leden zijn familistisch en kerkelijk voelende mensen.

Alles bijeen genomen, moet de conclusie zijn, dat de buurt veel minder dan de kerk, maar ook de kerk minder dan de familie het sociale verband is, daardoor het gezinsleven van buiten zin en richting wordt gegeven. In aanmerking dient hierbij echter te worden genomen, dat de familie steeds als *ondersteunende* en/of *vervangende* kerk fungeert. Eerder is aangegeven, hoe moeilijk de kerkelijke bearbeiding in 19de eeuws Transvaal is, maar de kerk blijft niettemin leven en dan in het bijzonder als een idee, dat, waar en wanneer de omstandigheden het toelaten, zijn volle verwerkelijking moet krijgen. De kerk blijft leven, omdat zij in de familie leeft. De laatste volbrengt het bijna ongeloofwaardige, ondanks ruimtelijke verstrooiing in een tijd van zeer slechte verbindingen, het sterk Oud-Testamentisch gekleurde geloof der vaderen behouden en maatschappelijk werkzaam te doen blijven. Zij doet dat – onze gegevens zijn op dit punt gelijkluidend – door de geregelde samenkomsten der familieleden, speciaal in het huis van de patriarch. Zijn verjaardag geeft met name reden tot samenkomst van het familiale 'kernverband' en altijd is het samenzijn een samenzijn onder godsdienstoefening. Er wordt gelezen uit de Bijbel of een preek uit een prekenboek wordt voorgedragen, er wordt gemeenschappelijk gebeden en gezongen. Het is vanzelfsprekend, dat de patriarch, vooral door de jongsten, maar ook door de ouderen gezien als een toonbeeld van godsvrucht (en heldenmoed), in de dienst voorgaat. Zo verkrijgt

hij ook gemakkelijk het karakter van een soort hogepriester, een uitverkoren dienstknecht des Heren uit het door barbarisme omringde volk Gods. De intrafamiliale samenkomsten met hun altijd godsdienstig karakter versterken, èn de familieband èn de Oud-Testamentische geloofsopvatting. Dat zij worden gehouden bij alle moeite, die de meeste deelnemers zich hebben moeten getroosten om present te hebben kunnen zijn, wijst er evenwel op, dat het (godsdienstig gefundeerde) familisme zijn instandhouding vnl. aan iets anders dankt. Het is vroege indoctrinatie binnen een gezinsverband, dat afhankelijk deel wil zijn van een Bijbels gefundeerde patriarchale familie. Op die indoctrinatie gaan wij nader in, waar wij tot de functies van het gezin komen.

Terloops dient iets naders te worden gezegd over de factoren, welke mogelijk of vermoedelijk bijdroegen tot het onstaan en het behoud van een familisme, dat, niettegenstaande zijn sterke overeenkomsten met dat van het oude Israël, toch een geheel eigen karakter heeft. (Een in het oog lopend verschil met het Israëlische familisme is, dat het is ontstaan en in stand gebleven, ondanks de verspreide vestiging der familieleden, waardoor een dagelijks contact tussen hen is uitgesloten. Deze verspreide vestiging maakt overigens, dat *interiorisatie* van de familistische normen bij elk der familieleden een relatief zeer grote betekenis heeft voor het behoud van het systeem.) Eén factor met betrekking tot ontstaan en behoud van het patriarchale familisme is waarschijnlijk het (zelfverkozen) isolement of, om met CRONJÉ te spreken, de gesloten landelijkheid. Het isolement geeft de samenleving een statisch karakter. In het vorige hoofdstuk werd er op ingegaan. De betrekkelijke statica van de samenleving brengt echter ook met zich mee een oriëntatie naar het verleden en de vertegenwoordigers van de oudste generaties zijn nu eenmaal de beste kenners van het verleden en de traditionele waarden, waarom zij gemakkelijk de dragers van het gezag worden. De samenleving is voorts een maatschappij van veeboeren-jagers, die herhaaldelijk ook strijd moeten leveren. Het empirisch onderzoek leert nu, dat in zo'n samenleving de status van de man bijna altijd beduidend hoger is dan in een landbouwersmaatschappij. De reden daarvoor lijkt trouwens voor de hand te liggen: de materiële behoeftenvoorziening en de bescherming van lijf en goed komen vooral neer op de man. (Heroiek gaat een belangrijke plaats innemen in het systeem van ethische waarden, maar, zo een persoon waardering voor heroiek wordt toegekend, betreft het nagenoeg steeds een man.) Zo vinden, naar het lijkt, de beginselen van senioriteit en masculiniteit, die kenmerkend zijn voor het geschetste familisme, krachtige ruggsteun in de geldende levensomstandigheden. De familiezin, neerkomend op de erkenning van ook ver verwijderde verwanten als groepsgenoten, vindt, zo geen steun, dan toch een 'gunstig klimaat' in de persoonlijke lotsovereenkomst tussen de verschillende familieleden. Er doen zich weliswaar verschillen in welstand voor, soms zelfs ook tussen broers en zusters, maar, én de belangen zijn steeds dezelfde, én de leefwijze is gelijk. Eén en ander maakt het gemakkelijker, met de verwant te communiceren en te interacteren, activiteiten, die een voorwaarde vormen voor wederzijdse innerlijke verbondenheid.

Welke ideële en situationele factoren allen mogen hebben bijgedragen tot de inkapseling van het ruimtelijk geïsoleerde gezin in de grotere verbanden (buurt,

kerkelijke gemeente en familie), het gezin heeft slechts een geringe eigen 'speelruimte' en het aanvaardt dit. In de Ermelose kolonisatiefase is het Afrikaanse gezin nog altijd integraal deel van een levensordening, waarbinnen voor persoonlijke vrijheid weinig plaats is. Het individu en zijn gezin worden geacht, voordurend indachtig te zijn aan de eisen van een strenge religieus-familistische levenscode, die overigens misschien de enige garantie vormt voor het behoud van de eigen Afrikaanse identiteit. Zwakke bewerktuiging, geringe getalssterkte en voortdurende bedreiging door Brit en Bantu geven te zamen aanleiding, deze veronderstelling te maken.

Onze berichtgevers verklaren zonder uitzondering, dat ook in de fase, waarover wij nu schrijven, de mannelijke trouwlustige zich op vrijersvoeten begeeft. Het individu bezit dus het recht, zelf zijn huwelijkspartner te kiezen. Het is evenwel begrijpelijk, dat bij het heersende familisme de wederzijdse ouders, en speciaal de vaders, een zeer belangrijke stem in het kapittel hebben. Wij geven hierna CRONJÉ's beschrijving van de gang van zaken weer, omdat deze strookt met het voor Ermelo verkregen beeld. Het vragen van de ouders ('ouers vra') was, stelt CRONJÉ, in de patriarchale dagen een instelling, die algemene erkenning genoot. En hij vervolgt: 'Geen jonkman het dit gewaag om dit te probeer omseil nie. En vir elkeen was dit 'n vuurdoop wat as 't ware met vrese en bewing tegemoet gegaan is en wat hy, nadat dit verby was, nooit vergeet het nie. In hierdie verband moet by twee sye van die saak stilgestaan word:

Enersyds, die toestemming tot die huwelik wat die jonkman van sy eie ouers moet verkry.

Sodra 'n jonkman groterig begin word het – 'groterig' gemeet volgens die norme van dié tyd – het hy aan sy huwelikskeuse begin dink. Daar was jongmeisies wat hy geken het en die van wie hy gehoor het. Hy begin dan kuier en later begin hy opsit. Sy ouers hou sy doen en late dop. Hulle weet waar hy kuier en by wie hy gaan opsit. Daar gaan van hulle 'n opregte belangstelling uit, nie net wat die jongmeisie betref nie maar ook ten aansien van die huisgesin en die familie waaruit sy kom. Dit is ook begryplik want 'n huwelik is 'n band wat gelê word, nie net tussen twee persone nie maar ook tussen twee families. As die jonkman sy skrede wend na'n meisie teen wie of teen wie se familie sy ouers besware het of bedenkings koester, sal hulle ernstig met hom daaroor praat en in die reël sal hy dan ook ophou om daar te kuier. As hy ernstige bedoelings met 'n meisie het, sal sy ouers dit weet, en as die meisie sy ouers se goedkeuring wegdra, weet hy dit ook. Kom dit sover dat hy met die meisie wil gaan trou, dan moet hy allereers sy eie ouers se toestemming daartoe kry. Hierdie toestemming is ook 'konsent' genoem.

Andersyds, is daar dan die toestemming wat die jonkman van sy aanstaande se ouers moet kry.

As 'n jonkman by 'n meisie begin kuier en gereeld sy opwagting daar maak, dan weet sowel die meisie as haar ouers dat dit nie om dowe neute is nie. As hulle die jonkman se familie nie ken nie, wille hulle weet wie sy famile is. As die jongkêrel bv. vir die meisie se pa sê: 'Oom, ek is Van der Merwe', dan sal

die oubaas die vraag kom: 'Ja, neef, en van watter Van der Merwes is jy nou eintlik?' Is dit die geval dat haar ouers nie sinnigheid vir die jonkman of sy familie het nie, dan sal die meisie dit gou weet en haar vader sal ook nie juis hartlik teenoor hom wees nie. As 'n jongkêrel ernstige bedoelings met 'n meisie het, dan moet hy haar vader se verlof vra om by haar te kuier; en as hy die verlof kry en die meisie beantwoord sy bedoelings gunstig, dan begin die twee opsit. Kom dit dan so dat die twee met mekaar wil trou en die jonkman het die konsent van sy ouers, dan lê die eintlike 'ouers vra' voor. Hy moet dan die meisie se ouers, en veral haar pa, gaan vra of hy met hulle sy dogter mag trou. Vir elke boerekêrel was dit niks anders as 'n vuurdoop nie. Hy sal die toestemming kry of nie kry nie. Gebeur dit dat hy dit nie kry nie, dan is die saak gou afgehandel. Kry hy uiteindelik wel die toestemming, dan word dit vooraf gegaan deur baie vrae, deur die pa gestel, bv.: 'Is julle twee nou eintlik seker dat julle mekaar lief het en met mekaar sal kan klaarkom?' 'Is jy seker dat jy vir my dogter kan sorg?' 'Hoe staan dit met jou boerdery?' 'Sal jy goed wees vir mij dogter?' Ensovoorts.'[1]

Terwijl elders het ongehuwd blijven als uitvloeisel van het familisme geen onbekend verschijnsel is in de 19de eeuw, is huwen onder de Ermelose Afrikaners in die tijd een daad, die ieder normaal individu stelt. Er wordt ook doorgaans, inzonderheid door de vrouwen, vroeg gehuwd. Men beschouwe tabel 23, welke betrekking heeft op de 53 paren,die te Ermelo kerkelijk huwen in de jaren 1881, 1887, 1888 en 1889. Voor een juiste interpretatie van de tabel zijn enkele aanvul-

TABEL 23. NG Kerk Ermelo; De leeftijden van mannelijke en vrouwelijke huwenden in de periode vóór 1890.

jaar	aantal paren	gem. leeftijd man	gem. leeftijd vrouw	max. leeftijdsverschil partners
1881	7	25	21	13
1887	8	24	18	10
1888	15	25	19	11
1889	23	29	21	34

lende gegevens nodig. Allereerst dan is onder de in 1888 huwenden één weduwe en komen onder de in 1889 huwenden 6 weduwnaars en 3 weduwen voor. (Het laatste verklaart. waarom de gemiddelde huwelijksleeftijd van zowel de mannen als de vrouwen relatief zo hoog is in het meest recente jaar.) Voorts is de jongsthuwende man in 1881 21, in 1887 22, in 1888 19 en in 1889 eveneens 19 jaar, terwijl de jongsthuwende vrouw in 1881 en in 1887 17 en in 1888 en 1889 16 jaar is. (Van de 20 eersthuwende vrouwen uit 1889 hebben er trouwens 5, d.i. 25%, de 17-jarige leeftijd nog niet bereikt.) Tenslotte: vrijwel zeker is geen der in totaal 53 huwelijken zgn. gedwongen.

Wij koesterden de hoop, nog enig aanvullend materiaal te kunnen verkrijgen betreffende de huwelijksleeftijden onder de 19de eeuwse Transvaalse boeren. Geheel onverwachts vonden wij zulk materiaal in het NG Kerkarchief te Kaapstad.

[1] Cronjé en Venter; pag. 47 en 48.

Vóór de aankomst van een vaste predikant in Transvaal worden de huwelijken voltrokken ten overstaan van de landdrost. Ds. Dirk van der Hoff heeft na zijn aankomst in Potchefstroom de daar door de landdrost tussen 2-6-1845 en 1-6-1853 opgemaakte huwelijksakten gecopiëerd. Het betreft hier de akten van 443 huwelijken. Op 2 dier akten ontbreken de leeftijden van de huwenden, de overige 441 akten geven die leeftijden. Nimmer wordt echter vermeld, of de huwenden al dan niet eersthuwenden zijn. De cijfers, die wij hierna verstrekken, zijn dus cijfers met betrekking tot eerste en volgende huwelijken.

In de bewuste 8 jaar zijn de huwende mannen normaliter ouder dan de huwende vrouwen, een overigens vertrouwd Westers beeld. In 33 gevallen, d.i. 7.7% van alle gevallen, is de vrouw ouder dan de man. Slechts in 4 dezer 33 gevallen is zij 10 of meer jaren ouder dan hij. In aanmerking nemend, dat onder de huwenden hertrouwenden zijn, is de gemiddelde huwelijksleeftijd, naar Europese begrippen, laag. Dat is speciaal het geval t.a.v. de vrouwen. Van de huwende mannen zijn er 4 jonger dan 18, 24 jonger dan 19 en 63 jonger dan 20 jaar, hetgeen betekent, dat 14.2% van alle huwende mannen jonger dan 20 jaar is. Van de huwende vrouwen zijn er 25 jonger dan 16 jaar, van 63 hunner ligt de leeftijd tussen 16 en 17, en van 85 tussen 17 en 18, van 101 tussen 18 en 19, alsmede van 89 tussen 19 en 20 jaar. Dit betekent, dat 363 of 82.3% der vrouwelijke partners nog geen 20 jaar zijn bij (eerste?) huwelijk.

De verstrekte kwantitatieve gegevens werpen nader licht op de houding tegenover het huwelijk. Gezegd is, dat – onder belangrijke restricties – een in beginsel vrije individuele huwelijkskeuze wordt erkend. Waar echter het meisje zo jong is, als voor verhoudingsgewijs vele gevallen naar voren is gekomen, is aan te nemen, dat de afhankelijkheid t.o.v. ouders en verdere familie inzake de keuze van de huwelijkspartner groter is dan het in CRONJÉ's werk geciteerde suggereert. De vrijer treedt ogenschijnlijk zelfstandig handelend op, maar van de verwanten heeft hij stille wenken of misschien zelfs openlijke aanwijzingen gekregen. Dat het element van persoonlijke voorkeurskeuze (challenge and response op grond van wederzijdse persoonlijke aantrekkingskracht in physieke en/of geestelijke zin) niet geheel ontbreekt, is wel aanvaardbaar. De romantiek moet echter in de meeste gevallen een zeer geringe rol spelen. De man is daarvoor té dikwijls de belangrijk oudere, het meisje de té jonge om in een patriarchaal systeem allereerst de roepstem van het hart te hebben gevolgd. Bovendien is het statusverschil tussen de seksen te groot om aan romantiek veel ruimte te laten. Wij hebben – het liet zich trouwens binnen het zo sterk familistische kader niet anders verwachten – hier van doen met doorgaans de 'Situationsehe', een type huwelijk, tot stand gekomen, niet zozeer op basis van persoonlijke 'Anneigung' der 2 nauwst betrokkenen, maar op grond van buitenpersoonlijke factoren. Het is een huwelijk zonder 'honeymoon'. De partners worden er onmiddellijk door voor een maatschappelijke verantwoordelijkheid gesteld: 'Gaat heen en vermenigvuldigt u'. Huwelijk betekent trouwens niet voor allen het begin van een nieuwe levensfase op een eigen plaats. Van de jongste zoon wordt verwacht, dat hij bij zijn ouders zal introuwen, indien dat met hun belangen strookt. Het introuwende paar verkrijgt uiteraard niet die mate van gezinsvrijheid. welke het niet-introuwende paar verwerft. De ruime mogelijkheid voor huwenden om een (goedkope) plaats te verkrijgen, werkt 'neolocaliteit' in de hand, maar in een aantal gevallen wordt deze niettemin geïnstitutionaliseerd uitgesloten. Het is een verdere aanwijzing van een 'Elternbezogenheit' en daarmee van een familisme, dat geen gezinsindividualisme duldt.

Over de structuur van het gezin, d.i. het netwerk van de bovenpersoonlijk gegenormeerde betrekkingen tussen man en vrouw, vader en zoon, enz., kan in het algemeen worden opgemerkt, dat zij een afspiegeling vormt der *familiestructuur*. Het boerengezin uit de kolonisatieperiode wordt geconstitueerd volgens volledig dezelfde structuurbeginselen als de (wederzijdse) familie(s), waarvan het deel is. Senioriteit en masculiniteit zijn ook hier de sterk differentiërende grondslagen van status- en roltoewijzing. Het senioriteitsbeginsel brengt met zich mee, dat de ouders hoog boven de kinderen torenen en het jongere kind zich tegenover het oudste ('ouboet' of 'ousus') met groot ontzag verhoudt. Het masculiniteitsbeginsel maakt, dat de vader dé gezagsfiguur is. 'Die vader het in die Boerehuisgesin aan die hoof van die gesagsordening gestaan en hy was die strenge, byna ongenaakbare persoon vir wie die kinders 'n baie hoë ontsag gehad het. Hierdie ontsag het soms in 'n groot mate op vrees berus.'[1] Een soortgelijke lezing van de verhouding vader: kinderen gaf ook ieder der Ermelose informanten. Na het over de familiestructuur opgemerkte en het direct hiervoor gezegde is het overbodig, langer bij de gezinsstructuur stil te staan.

Veel uitvoeriger moet worden ingegaan op die andere kant van de levensorde van het gezin: zijn functie, d.i. zijn maatschappelijk genormeerde taakcomplex. In ander verband hebben wij een onderscheid gemaakt tussen kernfuncties en (variabele) randfuncties van het gezin.[2] Het onderscheid baseerden wij niet op enige persoonlijke waardering der diverse functies, doch op de waarneming, dat het gezin bepaalde functies altijd en overal uitoefent, terwijl het andere slechts in bepaalde culturen of cultuurfasen vervult. De vervulling van ook randfuncties draagt overigens, naar het lijkt, in het algemeen tot een versterking der interne gezinseenheid bij. Wat het Ermelose Boerengezin uit de kolonisatietijd betreft nemen wij achtereenvolgens in beschouwing: de economische functie, de sexuele functie, de voortplantingsfunctie, de opvoedingsfunctie, de affectieve functie (alle kernfuncties), de godsdienstige en de recreatieve functie (randfuncties).

Het gezin of het jonge echtpaar, dat zich op een plaats in het Ermelose een een bestaan zoekt op te bouwen in de jaren vóór de Anglo-Boerenoorlog, aanvaardt daarmee een economische leefwijze, die in belangrijke mate op 'Naturalwirtschaft' neerkomt. Het is niet geheel en al met 'Geldwirtschaft' onvertrouwd, maar geld is en blijft schaars, al ontstaat er met de goudontdekkingen in Transvaal groter geldverkeer. De economie is bovendien noodzakelijkerwijs vnl. een zelfverzorgingseconomie. In het Westen van het district gaan akkerbouwproducten voortgebracht worden, terwijl meer naar het oosten de veehouderij beoefening vindt. De productiviteit in beide agrarische bedrijfstakken is echter zo gering en zo ongewis, dat het gezin, al wordt het met de jaren beter, gewoonlijk niet veel op de markt kan brengen. Er is zodoende een innig verband tussen bedrijf en (consumptie-) huishouding. Het gezin is een arbeidsgemeenschap met een arbeidsverdeling, die overwegend bepaald wordt door het sekseverschil. De vader en de zoons – daarin door een kleiner of groter aantal mannelijke gekleurde werkers bijgestaan – behartigen het eigenlijke agrarische bedrijf, behoudens

[1] Cronjé en Venter, pag. 40.
[2] Kooy, 'Het veranderend gezin'.

de kleinveesector. Zaaien en oogsten en/of de zorg voor paarden, schapen en beesten komen allereerst voor hun rekening. Voortdurend toezicht op het vee door de boer of zijn zoons is harde noodzaak, want niet alleen is het personeel niet in alle opzichten betrouwbaar, maar ook moeten de kudden worden gehoed. (Eerst veel later wordt tot afpaling en bedrading overgegaan, veediefstal door niet-blanken is aan de orde van de dag en het roofwild is nog op ruime schaal aanwezig.) De mannelijke, tot werken in staat zijnde gezinsleden behartigen bij uitstek de eigenlijke boerderij, maar zij gaan ook op jacht en zij verrichten bovendien allerlei 'ambachtelijke' werkzaamheden in en om het huis. De boer en zijn zoons zijn boer, maar tevens jager en ambachtsman. De omstandigheden maken het noodzakelijk, dat zij, naast begrip van de boerderij in engere zin, begrip hebben van timmeren, metselen, smeden, slachten en leerbewerken. Niet voor iedere te bouwen opstal is een echte vakman beschikbaar of betaalbaar. Herstelwerk aan huis en schuren moet zelf gedaan worden. De slacht is eveneens een zaak, die voor eigen rekening komt. Zelfs het schoeisel, dat door de gezinsleden wordt gedragen, moeten de mannen weten te vervaardigen. De vrouw en de dochters hebben eveneens genoeg om handen, ook dan, wanneer het huis geen gasten herbergt. Het gezin is groot of de kinderen zijn nog handenbinders en, al is er geen toeleg om hen geraffineerd te bereiden, reeds de dagelijkse maaltijden vragen aandacht genoeg. Dan is er de zorg voor de vervaardiging en het herstel van de kleding, die door jong en oud gedragen wordt. Naar het pluimvee en de eventuele varkens moet worden omgekeken. De tuingewassen zijn een verder onderwerp van vrouwelijke zorg. Is het slachten mannelijk taak, vrouwelijke taak is het, het geslachte te conserveren, hetzij door het maken van biltong, hetzij anderszins. De vrouw en haar dochters zijn het voorts, die zeep en kaarsen vervaardigen uit het geslachte. Zo zijn de leden van het gezin, die werken kunnen, dagelijks in bedrijf, elk dat doende, wat tot de materiële behoeftenbevrediging strekt van het geheel. En dan eens per jaar – zo is het tenminste nog lang gebruik – wordt de ossenwagen ingespannen voor een lange, tijdrovende reis naar het zuiden. De overschotten, bestaande uit huiden, wol en/of akkerbouwprodukten, gaan gemarkt worden. Na weken zal het span hopelijk veilig zijn teruggekeerd en zullen op zijn minst als onmisbaar gevoelde huishoudelijke produkten (bv. zout, thee, koffie en suiker) zijn verkregen. Zo verloopt dan in grote trekken het economisch leven op de plaats, maar er dient nog te worden toegevoegd, dat het gezin gewoonlijk slechts de helft van het jaar daar boert. Wij hebben reeds melding gemaakt van het verschijnsel 'trekboerderij'. Op de plaats is men in de zomer, in de winter trekt men echter met zijn vee naar lager gelegen streken, waar betere weiding is. Er wordt een hele winter gekampeerd in wagens en tenten. Het Ermelose B(b)oerengezin uit de pioniersperiode is half-nomadisch.

Slechts binnen het gezin, en dan tussen de huwelijkspartners, is seksueel verkeer oirbaar. Over de frequentie van dit verkeer en de betekenis, die het voor de betrokkenen heeft, kan vrijwel alleen worden gespeculeerd. Zeker is echter, dat de seksualiteit nog steeds niet 'geëmancipeerd' is. Zij staat, hoewel misschien niet steeds volgens de subjectieve intenties, in dienst van de voortplanting. Man en vrouw zijn opgegroeid in een sfeer, waarin ongebreidelde voortplanting als

Gode welgevallig wordt gezien. Kinderen krijgen en opvoeden mag dan voor de vrouw geen sinecure zijn, zij zijn spoedig geen economische last meer, maar integendeel een voordeel. De economische omstandigheden, w.o. niet in het minst de schaarste aan bruikbare zwarte arbeid, maken dit zo. Dan ook is er geen enkele reden tot vrees voor de onmogelijkheid, ieder kind later economische zelfstandigheid te doen verwerven. Het land ligt immers nog open. Zo zijn er minstens drie redenen voor een hoog voortplantingscijfer.

De gezinsgrootten binnen de familie Steyn zijn, bepaalde gegevens van andere families in aanmerking genomen, zeer waarschijnlijk redelijk representatief. Daarom zij iets meer over de kindertallen dezer familie, waarvan een vrij gedetailleerde opgave werd verkregen, gezegd. In 1791 wordt dan in het district Swellendam (West-Kaapland) Hermanus Steyn geboren als nazaat van Douw Gerbrant Steyn, die als Compiesmetselaar in 1668 naar Zuid-Afrika is gekomen. Wanneer Hermanus 23 jaar oud is, huwt hij de 14 jarige Anna Catharina Hattingh (sept. 1815). Steyn behoort tot de Potgieter-trek, die in november of december 1835 begint. Zijn huwelijk met Anna Hattingh brengt 13 kinderen voort, waarvan er echter 3 bij of kort na geboorte overlijden. Zijn vrouw is nog geen 16 jaar oud, wanneer zij haar eerste kind het leven schenkt. Zij is goed 36, wanneer haar vermoedelijk laatste kind wordt geboren. (Het is mogelijk, dat één der bij of kort na geboorte overleden kinderen later ter wereld is gekomen.) In ieder geval heeft Anna Steyn-Hattingh over een periode van minstens ruim 20 jaar kinderen gebaard. Wat wordt van die 10 kinderen, die de volwassenheid mogen bereiken? De gegevens zijn incompleet, maar vast staat, dat slechts één, een dochter, ongehuwd blijft en, dat de huwelijken van de anderen kinderrijk zijn. Marthinus Jacobus Dewald, de oudste zoon en geboren in 1823, huwt Allettha Sophia de Clercq, geboren in 1829. Hij interesseert ons daarom, omdat hij tot de Ermelose intrekkers behoort. Uit zijn huwelijk met voornoemde Allettha de Clercq worden 9 kinderen geboren. Zij aanschouwen het levenslicht van eind 1848 tot begin 1868. In dit geval ligt de reproduktieperiode van de vrouw tussen haar 19de en haar 39ste levensjaar. Ook met betrekking tot dit huwelijk zijn niet alle ons hier interesserende gegevens beschikbaar gekomen. Van het reproduktielot van één der 9 kinderen is ons niets bekend. De huwelijken, die de overigen sluiten, lopen qua vruchtbaarheid sterk uiteen. Hermanus Johannes krijgt 11, Anna Suzanna 9, Jacob 4, Marthinus 5, Hendrik Jacobus 6, Petrus Johannes 2, Alletha Sophia 5 en Jacobus Johannes Hercules 3 kinderen. (Gemiddeld kindertal: ruim 5.6) Over de reproduktieperiode van 3 der betreffende huwelijken kan iets worden gezegd. De echtgenote van Hermanus Johannes, die 11 kinderen ter wereld brengt, doet dat vanaf 23-jarige tot 46-jarige leeftijd. De vrouw van Petrus Johannes, die moeder wordt van 2 kinderen, krijgt het eerste op 22-jarige leeftijd, d.i. betrekkelijk kort na haar trouwen, en het laatste op ruim 28-jarige leeftijd. De vrouw van Jacobus Johannes Hercules, uiteindelijk moeder van 3 kinderen, doet het eerste op 21-jarige en het laatste op 39-jarige leeftijd geboren worden. In de beide gevallen met laag kindertal is intussen geen aanwijzing te zien van ingang vindende geboorteregeling. Het is meer aannemelijk, dat hier geringe natuurlijke vruchtbaarheid bepalend is geweest.

Het gezin met 10 of meer kinderen is beslist geen abnormaliteit onder de 19de eeuwse Ermelose Afrikaners, maar soms is het, ook volgens midden 20ste eeuwse Westerse begrippen, klein. Zeer vermoedelijk is het kleine gezin niet bewust nagestreefd, maar resultaat van zwakke biologische vruchtbaarheid. Is het de vraag, of de gemiddelde huwelijksvruchtbaarheid in het district zo laag heeft gelegen als aangegeven voor een generatie uit de familie Steyn (ruim 5.6), het moet evenzeer open blijven, of deze beduidend hoger is geweest. Wel vinden wij voor andere families in dezelfde generatie kindertallen, die uitsluitend boven 10 liggen, maar dit zegt onvoldoende, Zekerheid bestaat niettemin, dat geboorteregeling, hoewel misschien niet onbekend, ongebruikelijk is. De voortplanting is (nog) geen onderwerp van rationele besluitvorming.

De opvoedingstaak van het gezin bestrijkt het gehele opvoedingsveld, maar zij is desondanks relatief weinig gecompliceerd. Oogmerk van de opvoeding is in de meeste gevallen een bestendiging van bestaande posities en rollen, d.w.z., dat de zonen de vader en de dochters de moeder maatschappelijk gelijk dienen te worden. Geleidelijk raakt het opgroeiend individu ingespeeld in de positie van zijn vader of moeder, omdat deze dagelijks voorbeeld zijn van de in de toekomst verwachte rol. De jongen trekt steeds met de vader, het meisje steeds met de moeder op. Geslaagde rolimitatie lokt lof uit, falen in het voldoen aan de ouderlijke verwachtingen heeft bestraffing tot gevolg en een bestraffing, die soms bepaald niet mals is. Kastijding, speciaal van de jongens, is in gevallen van 'insubordinatie' een normaal opvoedingsmiddel. Het kind wordt niet verwend, integendeel, de opvoeding is hard. De godsdienstige kleur van het gezin brengt met zich mee, dat het kind naast een 'aards' schuldbesef, ook spoedig een 'metaphysisch' schuldbesef ontwikkelt. Iedere dag is het tweemaal aanwezig bij de huisgodsdienst, waarin het accent gewoonlijk meer valt op de verdoemenis dan op de verlossing. Schuld tegenover de ouders wordt gemakkelijk identiek met zonde tegenover (een wrekende, angstwekkende) God. Niet bewust, doch wel effectief vinden de opvoeders steun voor de gelding van hun autoriteit tegenover de opvoedeling in hun Oud-Testamentische godsdienstigheid. Interiorisatie van de ouderlijke normen en waarden door het kind vindt geen enkele belemmering. De wereld buiten het gezin bevordert eer deze verinnerlijking. Buurt, kerk en familie stemmen stilzwijgend of uitdrukkelijk in met het door de ouders gehuldigde. Schools onderwijs, voor de meesten overigens beperkt van duur, brengt in geen geval de normen en waarden van de ouders in discrediet, zo het hen al niet verder helpt overdragen. De 'confrontatie' met de weinige 'uitlanders' en het veel grotere aantal Bantus houdt voor het kind niet de verlokking in, een volksvreemd normenstelsel tot het zijne te maken. Niet alleen is het volksvreemde in sociaalculturele zin te ver om het voelen en denken een aanknopingspunt te bieden, maar ook symboliseert het het streven, het volkseigene tot ondergang te brengen, of bloot barbarisme. Zo brengt het vreemde geen vernieuwing teweeg, maar roept het minstens onverschilligheid op en gewoonlijk vrees. De vrees geeft steun aan de innerlijke aanvaarding van hetgeen de opvoeders tot hun geestelijk eigendom hebben gemaakt.

Waarom zenden de ouders, wanneer scholen in het district zijn gesticht, hun

kinderen daarheen? Laat ons vooropstellen, dat er ouders zijn, die hun kinderen niet naar school sturen. Zij vormen een niet te verwaarlozen minderheid. Onder hen, die wel de noodzakelijkheid van schoolbezoek inzien, is het uitzonderlijk, dat voor het kind maatschappelijke opklimming geambieerd wordt. In de negentiger jaren wordt de zienswijze, dat de school maatschappelijk stijgingsmedium kan en moet zijn, minder uitzondering, het is waar. Generaal genomen, is de verwachting t.a.v. het onderwijs echter primair die van hulpverlening bij de effectuering der godsdienstige opvoeding. Het kind zal eens belijdend lid der kerk moeten zijn en daartoe zal het blijk moeten hebben gegeven, de leer der kerk te verstaan. De school neemt daarom een groot deel der opvoedingslast van de schouders der ouders-opvoeders, omdat zij intellectuele vaardigheden onderwijst, welke onmisbaar zijn voor het doen van belijdenis. Dat zij het kind door de onderwijzing van deze intellectuele vaardigheden ook beter toerust voor het economisch leven op de plaats, is, althans vóór omstreeks het begin der negentiger jaren, geen hoofdoverweging. De kracht van het behoud is nog altijd groter dan die van de vooruitgang.

De opvoeding is een proces, dat vele jaren duurt. Zolang één der ouders nog in leven is, blijft het kind – het mag intussen zelf ook bejaard zijn – opvoedeling. De eigenlijke gezinsopvoeding vindt echter relatief vroeg haar einde. De 19-jarige jongen en het 16-jarige meisje, die trouwen, moeten zich kunnen handhaven op hun nieuwe plaats. Wel blijft er overleg met de ouders, maar zij moeten datgene weten en kunnen, wat van een boer en een boerin op een eenzame plaats in een gevaarvolle wereld vereist wordt. Zij weten en kunnen het. Een echte jeugd hebben zij nauwelijks gekend. Zij hebben bijkans steeds geleefd in een wereld, gedomineerd door volwassenen. Die wereld was hard en van een grote ernst.

Nergens ter wereld laat het gezin na, zijn leden als individuen affectief begrip te bieden. Ieder mens, ook de weinig geïndividueerde, heeft affectief begrijpen (de koesterende hand, de warme blik, enz.) nodig van minstens één andere medemens. Het gezin nu is bij uitstek een milieu om een affectieve functie te vervullen. De individuen vertonen immers in dit milieu een wel zeer frequente en veelzijdige interactie; de gehele persoonlijkeid wordt er, al of niet vooropgezet, bloot gegeven. De affectieve functie van het Ermelose B(b)oerengezin uit het pionierstijdperk is bescheiden. Wel krijgt de zuigeling gemakkelijk het gevraagde – de borstvoeding wordt spoedig bij een onlustuiting gegeven en met het kind wordt door moeder en oudere zusjes rondgesjouwd –, maar overigens zijn de tussenpersoonlijke verhoudingen gereserveerd. Ligt het emotioneel contact tussen moeder en kind normaliter wat gemakkelijker, dat tussen vader en kind is uiterst stroef. Het laatste is echter niet identiek met innerlijk koud. Wederzijds zijn binnen het geldende patriarchale systeem de inhibities echter te sterk voor affectieve manifestaties. Reserve is er ook in de verhouding tussen man en vrouw. Weer doen zich inhibities gelden, maar nu als gevolg van het masculine karakter der samenleving. Om dezelfde reden is er tenslotte reserve in de verhouding tussen broers en zusters. Het gezinsverband biedt het individu wel emotionele veiligheid, maar geringe responsie bij sterke gemoedsbeweging. Niet het 'Ich in Dir und Du in mir', maar het 'Ich und Du im Wir' is de genormeerde verwachting.

Reeds verschillende malen is naar voren gekomen, dat het gezin uit het pionierstijdperk als gezin verschillende godsdienstige activiteiten vervult. Huisgodsdienst houdt het tweemaal daags, in de vroege morgen na het opstaan en in de avond vóór het slapen gaan. Soms nemen, schroomvallig op de achtergrond, ook niet-blanke personeelsleden aan de dienst deel. Ieder der twee godsdienstoefeningen duurt ongeveer een half uur. De vader leest eerst uit de Bijbel, daarna wordt een psalm gezongen en de huisgodsdienst eindigt met gebed, door de vader uitgesproken. Het gezin bidt geknield. Ook aan iedere maaltijd gaat een gebed vooraf. Op zondagen komt het dikwijls voor, dat het gezin, wat door de afstand onmogelijk ter kerke kan gaan, nog een extra gezinsdienst houdt. Bijbellezing of de voordracht van een preek uit een prekenboek staat nu in het middelpunt. Overigens is individuele lezing van de Bijbel niet uitzonderlijk, al gebeurt het vermoedelijk in het ene gezin meer dan in het andere. In ieder geval spellen de opvoeders met hun jongere kinderen de Bijbel vele malen uit ook, want de Heilige Schrift, die door het kind gekend moet worden, is mede 'leermiddel'. Soms is de Bijbel zelfs het eigenlijk enige 'leermiddel'. De gang naar het Nachtmaal wordt door het gehele gezin per wagen ondernomen. Bij de kerk wordt in de wagen en/of in tenten gekampeerd van donderdag of vrijdag tot de volgende maandagmorgen. Wanneer een zoon of dochter aan het doen van belijdenis lijkt toe te zijn, moet hij of zij in vele gevallen een belijdeniscatechisatie volgen, die op een soort 'stoomcursus' neerkomt. De moeder begeeft zich dan met de aspirant-lidmaat en de jongere kinderen naar het dorp, waar, evenals in het geval van de Nachtmaalsviering, wordt gekampeerd. Het verblijf in het dorp duurt ongeveer 14 dagen. Wij hebben de kernfamilie ondersteunende of vervangende kerk genoemd, maar ook het gezin kan aldus worden aangeduid. Het gezin is in de familie ingebed, maar het gezin is het in de allereerste plaats, dat de zedelijk-godsdienstige persoonlijkheid van de jongeren modelleert en dat de ouderen het dagelijks verkeer met God doet onderhouden. Het gezin is de actuele cultusgemeenschap bij uitstek, maar het is dat voortdurend in het bewustzijn van verantwoordelijkheid jegens groter geheel. Er behoeft over de godsdienstige functie niet meer gezegd te worden om duidelijk te doen zijn, welk een prominente plaats deze randfunctie in het functiegeheel van het kolonistengezin inneemt.

De mogelijkheden tot vertier zijn niet groot voor de leden van het gezin uit de fase vóór de Tweede Vrijheidsoorlog. Voor de jongere kinderen is er ruimte tot spel in en om het huis. Het meisje kan zich vermaken met de door haar vader gesneden houten pop of met de leren pop, die haar moeder maakte. Zo speelt zij zich dan tevens in op haar toekomstige taak. De jongen vindt zijn spelmogelijkheden in een ruimere omgeving, zich eveneens zodoende inspelend op zijn latere taak. Spoedig echter wordt voor spel niet veel tijd meer gelaten. In het leven van de iets ouderen en ouderen heeft de recreatie geen eigen, duidelijk gemarkeerde plaats. Zij is aspect slechts van bepaalde arbeidstaken, van misschien ook de gemeenschappelijke maaltijden, van het familiebezoek over en weer en van het kerkbezoek. Bijna nooit zijn de gezinsleden, behoudens de hele jonge, in hun 'spel' en ontspanning weg van ernst en inspanning: de arbeid en het zware godsdienstig geloof. Maar ieder volk heeft zijn 'Ventilsitten', zijn uitdrukkelijk of

stilzwijgend getolereerde mogelijkheden tot tijdelijke ontsnapping aan de normale eisen. In het oude Ermelose milieu wordt, niettegenstaande de calvinistische levensgestrengheid, soms tot het ochtendkrieken op de snerpende muziek van de concertina gedanst. Het zijn geen ongecontroleerde danspartijen, want de ouderen zijn erbij aanwezig, misschien niet in het minst, omdat ook zij danslustig zijn. Degenen, die er echter nooit bij aanwezig zijn – het is ons door een insider nadrukkelijk verzekerd –, zijn kerkeraadsleden. Dit lijkt een zoveelste bevestiging te zijn van de these, dat de leiders van een groep gewoonlijk meer aan haar normen beantwoorden dan de volgelingen.

Wat wij hiervoor hebben beschreven betreft het gezinsleven als boven- of buitenpersoonlijke ordening. Waar werd ingegaan op het normscheppende en -onderhoudende van buurt, kerk en familie voor het gezinsleven, werd de positie van het gezin binnen het institutionele geheel belicht. Daarna werd het karakter van het gezin zelf, maar slechts in zoverre het het institutionele aangaat, behandeld. Het gezinsleven is echter niet alleen institutioneel of buiten-persoonlijk zingericht. Het heeft ook een subjectieve kant. Hoe de individuen de ordening, waaraan zij deel hebben, persoonlijk beleven, is medebepalend voor zowel de tussen-institutionele positie als het institutionele karakter van het gezin. Schragen de gevoelens de gehuldigde regels, dan is de bestaande orde relatief veilig. Verzetten de gevoelens (van velen) zich tegen de regels, dan is evolutionaire of revolutionaire verandering in de orde een goede mogelijkheid. Daarom alleen al moet de socioloog ook geïnteresseerd zijn in het psychisch klimaat van het gezin. De 'peiling' van dit klimaat is evenwel reeds bijzonder moeilijk, wanneer het om de eigentijdse situatie van de onderzoeker gaat. Men mag dan ook niet verwachten, dat het psychisch klimaat van het Ermelose B(b)oerengezin zich geheel laat 'aftasten'. De onderzoeker is aangewezen op een deductief 'schouwen', waarvan het resultaat onmogelijk toereikend kan worden geverifieerd. Het lijkt echter aannemelijk, dat het psychisch klimaat van dit gezin normaliter, én emotioneel repressief, én stabiel is. Er zijn minstens enkele redenen om dit aan te nemen. Genoemd kan allereerst worden de krachtige familistisch-godsdienstige indoctrinatie, waardoor het volgen van individuele verlangens boven vermeend groepsheil in een kwalijk licht wordt gesteld. Dan ook kan worden gewezen op een dagelijks samenzijn van de gezinsleden in een gerichtheid op voorziening in gemeenschappelijke behoeften. Voorts is te noemen het lage scholingspeil en in onmiddellijk verband daarmee een laag individueel aspiratieniveau. Tenslotte is te bedenken, dat de levenssituatie een zodanig geringe differentiatie of segmentering vertoont, dat de verschillende individuen verder worden geholpen om in hun (beperkte) verlangens te concorderen.

Het onderzoek werd gedaan om een hypothese te toetsen, waarvan het eerste deel luidt, dat in de gesloten landelijke samenleving het gezin zou worden gekenmerkt door: openheid (integratie in familie, buurt en kerk), 'Situationsehe', patriarchaliteit, 'Wirtschaftsbezogenheit', repressie van het emotionele en stabiliteit. Die hypothese werd geboren uit onderzoek-activiteit in het Europese plat-

telandsmilieu, waarom het niet al te schokkend kon zijn, haar op het Zuidelijk Halfrond deels of zelfs geheel weersproken te vinden. Het verkregen materiaal weerspreekt haar evenwel in genen dele.

In het oude Ermelose B(b)oerengezin treft men een gezinstype aan, dat nergens in het Europese plattelandsverleden voorkomt. Nooit was het plattelandsgezin in Europa tegelijkertijd zozeer ruimtelijk geïsoleerd en zozeer ingebed in enig ander groepsverband. Waarschijnlijk was het daar ook nooit zozeer een toonbeeld van interiorisatie van familistisch-kerkelijke normen. (Kerk en familie, zo leert de geschiedenis, hadden herhaaldelijk met alle ten dienste staande middelen der sociale contrôle, gezinnen te corrigeren.) Slechts bij uitzondering was in Europa de patriarchaliteit zo sterk als hier. Wij behoeven evenwel niet op verdere verschillen met de Europese situatie te wijzen. Het oude Ermelose B(b)oerengezin is uniek, zij het als representant van hèt Boerengezin, dat na de Grote Trek en vóór de Tweede Vrijheidsoorlog benoorden de Oranje Rivier wordt aangetroffen. Niettegenstaande zijn Afrikaans-zijn vertoont het toch al die kenmerken, welke in ook het Westerse gezin binnen een geïsoleerde plattelandssamenleving buiten Europa werden vermoed. Dit maakt intussen de juistheid van het eerste deel der uitgangshypothese nog waarschijnlijker dan sedert de door Douma in Nederland en door Van Deenen in Duitsland verkregen onderzoeksresultaten het geval was. Wat is echter het beeld van het Afrikaanssprekende boerengezin in het district Ermelo anno 1964? Is het een beeld, dat het tweede deel der uitgangshypothese bevestigt?

HOOFDSTUK X

HET HUIDIGE BOERENGEZIN

De schets van het huidige B(b)oerengezin te Ermelo steunt vnl. op de systematische ondervraging van 100 Afrikaanssprekende agrarische gezinnen, welke representatief zijn te achten voor alle gezinnen uit die categorie met afhankelijke kinderen tussen 5 en 21 jaar. In een Bijlage wordt de in maart 1964 gehouden enquête uitvoerig beschreven, waarom wij er in dit hoofdstuk verder over kunnen zwijgen. Ofschoon in die bijlage ook de beantwoording der gestelde vragen wordt weergegeven, zullen wij echter wel bij herhaling enquêtecijfers op de navolgende bladzijden vermelden.

Sinds de zestiger jaren van de 19de eeuw komen Afrikaanssprekende gezinnen het district binnen, maar ook verlaten Afrikaanse boerengezinnen al spoedig het Ermelose. Eén en ander doet allereerst de vraag rijzen, welk percentage der huidige boerengezinnen afstamt van de vroege intrekkers. Dat percentage blijkt hoger te zijn dan aanvankelijk verwacht. Gezien de enquêteuitkomsten moet om en nabij 55% van de boeren-gezinshoofden en ongeveer 40% van de boerinnen uit het district daar geboren zijn. Hierbij moet bedacht worden, dat in een aantal gevallen man en vrouw niet beiden uit het Ermelose geboortig zijn, zodat meer dan 55% der boerengezinnen één of meer Ermelose afstammingslijnen heeft. Gezinnen, waarvan man en vrouw beiden van niet-Ermelose afkomst zijn, vinden hun 'oorsprong' in een betekenend aantal gevallen dicht bij de districtsgrenzen. Ongeveer 75% van alle Afrikaanssprekende boerengezinnen heeft minstens een deel van zijn voorzaten uit de tweede helft der 19de eeuw, of te Ermelo zelf, of in de naaste omgeving daarvan. Tussen het gezin uit de kolonistentijd en dat, wat hierna besproken wordt, bestaat dus de gemeenschappelijkheid van het bloed, van het ruimtelijk milieu en van een familieoverlevering. In zoverre het huidige gezin zal blijken te verschillen van dat van vóór de eeuwwisseling, zal dit slechts zeer ondergeschikt bepaald kunnen zijn door verschil qua herkomst.

Nog steeds woont het gezin, naar Europese begrippen,heel eenzaam en heel afgelegen, maar de gang naar buren, familie en kerk is niettemin sterk bekort. Dat is niet zozeer het geval, omdat de plaats aanmerkelijk kleiner is dan aanvankelijk, maar, omdat wegen en vervoermiddelen ter beschikking zijn gekomen, die ruimtelijk verkeer comfortabel en snel doen verlopen. Toch heeft de vergemakkelijking van het contact met de verbanden, waarbinnen het gezin traditioneel was geïntegreerd, zijn integratie daarin niet versterkt.

Nog altijd bestaat het gebruik om de buurgezinnen na de slacht het karbonaatje te doen toekomen, maar het gebruik is niet langer algemeen. (Het wordt door tussen 85 en 90% der geënquêteerde gezinnen in ere gehouden.) Veelzeggender t.a.v. buurtintegratie is echter de frequentie van het burencontact.

In het algemeen kan worden onderscheiden tussen informeel en (meer) formeel burencontact.

Informeel is dat contact, neerkomend op wederzijdse aanloop van buren zonder plichtplegingen. Het bestaan van informeel contact tussen buren sluit niet uit, dat er tussen hen ook een meer geformaliseerd contact bestaat. Waar het uitsluitend formeel is – er worden visites afgelegd, maar alleen na uitnodiging –, is de sociale afstand tussen de buren evenwel vrij groot. Wat nu Ermelo betreft, vandaag de dag is er klaarblijkelijk een veel groter verscheidenheid in de intensiteit van het burencontact dan in de 19de eeuw. Er zijn nog vrij veel gezinnen, die zich kenmerken door openheid t.a.v. de buurt. Ongeveer de helft van alle gezinnen verkeert, niet met één of twee buren, maar met vier of meer op volkomen informele voet. De andere helft bestaat uit gezinnen, wier buurtintegratie varieert van betrekkelijk zwak tot nihil. Gezinnen, die met slechts drie der geburen geregelde informele contacten onderhouden, mogen wij nl. wel betrekkelijk zwak geïntegreerd in hun buurt achten. Deze categorie vormt omtrent éénvijfde deel van alle gezinnen. Ongeveer éénvijfde deel ook der gezinnen onderhoudt een informele contactrelatie met één of twee buurgezinnen. Hier mag van een zwakke buurtintegratie zonder meer worden gesproken, omdat in een dergelijke minimalisering van het buurtcontact tot uitdrukking komt een vervriendschappelijking van de burenrelatie(s). Openheid t.o.v. dit of dat buurgezin bestaat niet zozeer, omdat het een buurgezin is, maar eer, omdat het in zijn 'individualiteit' een gewaardeerd gezin is. Het verrassende feit komt naar voren, dat tussen 5 en 10% der gezinnen (7% uit de enquête) in het geheel geen burencontact heeft. Men zal zijn buren groeten, wanneer men hen tegenkomt en misschien een praatje met hen maken, maar men komt niet bij hen over de vloer. In zoverre de burenrelatie *als burenrelatie* is blijven bestaan, is zij veel meer dan vroeger zakelijk onnodig. Zoals in het voorgaande hoofdstuk aangegeven, is het gezin uit de kolonistentijd in tal van opzichten sterk op de buurt aangewezen. Een dergelijke, met 'the struggle for life' verband houdende aangewezenheid bestaat echter vandaag niet langer. Economisch komt het gezin ook zonder zijn buren klaar, omdat het kan beschikken over de diensten van gespecialiseerde personen en instellingen op het terrein van de agrarische bedrijfsvoering. Dierenarts, landbouwvoorlichter, coöperatie e.d. verlenen desgevraagd diensten, welke veel meer doeltreffend zijn dan die van enige buur. Deze personen en instellingen zijn zonder betekenende moeite bereikbaar, omdat op de plaats nagenoeg altijd over een telefoon en/of een auto wordt beschikt. Bij geboorte en dood is de buurt eveneens misbaar geworden. De bevalling vindt vrijwel nooit meer thuis plaats. De plaatskinderen uit deze tijd worden normaliter in het streekziekenhuis geboren. Bij ernstige ziekte of na een ongeval wordt de persoon, die het betreft, naar het genoemde streekziekenhuis vervoerd. Zodoende overlijden de meesten daar. De buurt is tenslotte ook als 'beschermingsinstituut' overbodig geworden. Het grootwild is uitgeroeid en vijandige Boesman- of Bantugroepen zijn van het toneel verdwenen. Men leeft in een geordende gemeenschap en de overtreder van haar regels en wetten wordt door een doeltreffende politiemacht opgespoord en gearresteerd, waarna een onpartijdige rechter over hem te oordelen krijgt.

Samenvattend, kan allereerst worden vastgesteld, dat de buurt, hoewel niet geheel en al van zijn betekenis als een sociaal integratiekader beroofd, een zwak 'bindingsinstituut' is geworden. De gezinnen kunnen uit een oogpunt van eigenbelang zowel als uit een oogpunt van behoefte aan 'belongingness' gemakkelijk zonder de buurt klaar komen. Daarmee heeft deze, voor zover dan *als buurt* voortbestaande, veel aan normscheppende en – onderhoudende invloed verloren. Ten tweede – en dit tevens ter nadere bevestiging van het direct voorgaande –, een belangrijke minderheid der gezinnen heeft zich feitelijk volledig aan het buurtleven onttrokken.

Over de huidige normgevende betekenis van de kerk t.a.v. het gezinsleven is reeds het één en ander gebleken in Hoofdstuk 7. Daarin immers werden gegevens naar voren gebracht, die werden ontleend aan de enquête-uitkomsten, en daarin ook werden, op basis van bedoelde gegevens, gevolgtrekkingen gemaakt over de kerksheid der boerengezinnen. Wij beschikken echter nog over enige gegevens, die de gevolgtrekking steunen, dat saecularisatie een belangrijke tendentie is in deze moderne Afrikaanse boerensamenleving. De trouwlustige in Zuid-Afrika heeft de keuzemogelijkheid, zijn of haar huwelijk kerkelijk, burgerlijk of burgerlijk en kerkelijk te doen voltrekken. De praktijk in tal van landen leert nu, dat onkerksen en zelfs onkerkelijken instemmen met een kerkelijke voltrekking. Van geval tot geval mogen de motieven anders zijn, maar vermoedelijk spelen dikwijls een rol piëteit tegenover kerkelijk gebonden ouders en de behoefte aan een werkelijke 'hoogtijdag'. Het is daarom te meer tegen de verwachting, dat van de 100 agrarische echtparen, waarover inlichtingen werden verkregen, er 13 slechts een burgerlijke huwelijksvoltrekking wensten. (Terwijl 86 paren door een predikant in de echt werden verbonden, huwde één paar zowel burgerlijk als kerkelijk.) Alle andere gegevens over de godsdienstige houding van de gezinnen mede in aanmerking genomen, zijn de antwoorden op een opinievraag veelzeggend. De respondenten werd gevraagd, wat, naar hun mening, het belangrijkste aspect was om op te letten bij de keuze van een huwelijkspartner. De vraag was zgn. gepraecodeerd. Gekozen kon worden tussen opleidingsniveau, bezit, persoonlijkheid, sociale status en geloofsrichting. De vrijheid werd echter gegeven om een niet met name genoemd aspect te prefereren. Weliswaar is geen enkel ander antwoord zoveel maal verkregen als dit, wat zegt, dat geloofsgelijkheid van beide partners het voornaamste aspect om op te letten is, maar het is niet het antwoord der meerderheid. Het is gegeven door 46% der respondenten. (Voor 26% der respondenten is gelijke sociale status belangrijker en voor 19% van hen het persoonlijk karakter van de partners.)

De kerk speelt nog altijd een normscheppende en -onderhoudende rol in het gezinsleven der Afrikaanssprekende agrariërs te Ermelo. In vergelijking met vroeger is de rol van de kerk evenwel aanmerkelijk verzwakt. Dat is niet alleen het geval, omdat, anders dan vroeger, concurrerende normgevende invloeden op het gezin uitgaan, maar ook, omdat – men vergelijke nog eens Hoofdstuk7 – tal van gezinnen innerlijk van de kerk vervreemd zijn. Deze gezinnen ontbreekt de behoefte of de moed tot openlijke demonstratie van hun afvalligheid, maar noch de God, noch de (gevallen) mens, waarvan in de orthodox gebleven kerk(en)

sprake is, appelleert langer aan hun gemoedsleven. Voor die gezinnen is de essentie van de christelijke zedenleer vermoedelijk nog altijd maat- en richtinggevend, maar hun levenshouding is voor het overige rationalistisch en 'diesseitig'. De dagen van een alles en allen insluitend calvinisme zijn verleden tijd geworden. Landspolitiek, agrarisch belang, rugby, tennis, de nieuwe auto, het avondje uit en – niet in het minst – de schoolopleiding van de kinderen houden het denken in menig gezin zeer bezig. De oude geestelijke eenheid, waarbinnen de gezinnen, naar het leek, onlosmakelijk waren geïntegreerd, is verbroken. Naast het diep-godsdienstig gebleven gezin woont een buurgezin, dat zich alleen nog bij een volkstelling met de benaming 'Afrikaans-godsdienstig' etiquetteert. De school, welke sterk onder kerkelijke invloed staat, probeert het kind te bewaren voor geloofsafval. Daar zij dikwijls kostschool is – wij komen er nog op terug –, is zij dienaangaande in een zeer gunstige positie. Het effect van haar streven moet evenwel mede worden afgelezen uit de invloed, die de kerk nog op het gezinsleven der Afrikaanssprekende agrariërs te Ermelo blijkt te hebben.

Buurt en kerk hebben elk klaarblijkelijk aan normerende betekenis t.a.v. het gezin ingeboet. Is dit ook het geval met de familie? De beschikbare gegevens – en deze zijn te zamen ongetwijfeld toereikend voor de vorming van een oordeel – wijzen inderdaad in de richting van een eveneens afgenomen familieinvloed.

Gevraagd is naar de contacten met meer en minder nabije verwanten van de kant van zowel de man als de vrouw. Alvorens op deze contacten in te gaan, willen wij evenwel nog iets opmerken over de 'family of orientation' van elk der beide echtgenoten. Van de (100) mannen uit de geënquêteerde gezinnen blijken er slechts 3 uit een éénkindsgezin en 5 uit een gezin met 2 kinderen te stammen. Daarentegen stammen 66 bedrijfshoofden uit gezinnen met 5 of meer kinderen. (Onder hen, afkomstig uit grote gezinnen, zijn er 12, wier ouderlijk gezin 10 of meer kinderen telde.) De (100) vrouwen komen eveneens overwegend uit grote gezinnen. Van 2 was het ouderlijk gezin een éénkindsgezin en van 5 een gezin met 2 kinderen, waar tegenover staat, dat van 63 boerinnen het gezin van herkomst 5 of meer kinderen telde. (Onder de uit grote gezinnen afkomstigen zijn er eveneens 12, wier ouderlijk gezin 10 of meer kinderen voorbracht.)[1] Intussen zijn niet meer alle broers en zusters in leven. Ook niet alle ouders leven nog. Van slechts 17 mannen zijn zowel de vader als de moeder nog aanwezig, van 7 van hen leeft nog alleen de vader en van 27 van hen alleen de moeder. Van de 100 gezinnen kunnen er dus 49 geen contact hebben met enige ouder van de kant van de man. Beide ouders van de kant van de vrouw zijn nog in leven in 24 gevallen, alleen de vader van de vrouw leeft nog in 7 en alleen haar moeder in 28 gevallen. De mogelijkheid tot contact met enige ouder van de kant van de vrouw doet zich dus in wel iets ruimere mate voor, maar toch ook nog niet voor tweederde der geënquêteerde gezinnen (59). Het blijkt nu, dat, waar één of meer der (schoon) ouders nog in leven zijn, er met hen altijd een geregeld contact wordt onderhouden. Wat anders ligt het met betrekking tot de broers en zusters van de beide

[1] Wanneer deze gezinsgroottecijfers worden vergeleken met die uit het vorige hoofdstuk en met hierna te verstrekken cijfers over de grootte van het huidige gezin, dan komt nog duidelijker uit, dat de huwelijksvruchtbaarheid sterk daalde in de loop der laatste halve eeuw.

echtgenoten. Terwijl 90 gezinnen met hen zonder uitzondering contact melden, geven 9 gezinnen contact met sommigen op en er is zelfs één gezin, dat met geen hunner omgaat. Er is onder de gezinnen nog altijd een familiebesef, dat verder reikt dan alleen de allernaaste bloedverwanten. Omgang met meer verwijderde verwanten hebben nl. 92 gezinnen. Een groot deel dezer gezinnen heeft echter duidelijk 'selectieve' contacten binnen de ruimere kring van bloed- en aanverwanten. Alleen vanuit een oogpunt van omgang gezien, moet de conclusie zijn, dat de familie als werkelijk fungerende sociale instelling sinds de kolonistentijd zeer is ingekrompen.

Wat mag of moet van de familie worden verwacht, volgens de gezinnen op het huidige Ermelose platteland? Het is duidelijk, dat de meerderheid der gezinnen zal trachten bij optredende grote moeilijkheden – ernstige ziekte of invaliditeit van man of vrouw – zichzelf te redden. Familiale steun zal mogelijk, indien aangeboden, worden aanvaard, maar men zal proberen om het zonder deze steun te redden. (Van de geënquêteerde gezinnen zeggen er 34, dat de familie bij dergelijke moeilijkheden moet helpen, hebben er 5 dienaangaande geen mening en zeggen er 61, dat zij zelf een oplossing zullen zoeken.) Strokend met de opvatting over zelfhulp versus familiale hulp is de opvatting over te nemen belangrijke, alle gezinsleden rakende beslissingen. Zulke beslissingen, meent ook de meerderheid, vragen geen vooroverleg met enig familielid. (Van de geënquêteerden zouden er 33 wel, doch 67 geen familieraadpleging willen.) Een zeer kleine minderheid der gezinnen vindt, dat familieleden zich inlaten met de opvoeding van de kinderen, en deze gezinnen wijzen dit pertinent af. (Al hebben de geënquêteerden mogelijk in een betekenend aantal gevallen in alle eerlijkheid de invloed van verwanten op de opvoeding onderschat, het gezin wil in zijn opvoeding vrij zijn.) Met de afwijzing van familiale inmenging in de opvoeding stroken de gedachten over inwoning van familieleden. Een overweldigende meerderheid der gezinnen wil noch samenwoning met (groot)ouders, noch met getrouwde kinderen. (Resp. 89 en 94 ondervraagden verklaarden zich afkerig.) De opvattingen over hulpverlening, raadpleging, inmenging in opvoeding en samenwoning liggen zodanig verdeeld, dat besloten mag worden tot het bestaan van een tweetal duidelijk verschillende familiale grondhoudingen op het huidige Ermelose platteland. Een kleine minderheid der gezinnen wordt nog gekenmerkt door het oude familiegevoel, dat in het voorgaande hoofdstuk werd geschetst. De grote meerderheid der Afrikaanssprekende agrarische gezinnen neemt, hoewel niet geheel van familiegevoel gespeend, tegenover de familie een tot op grote hoogte gereserveerde houding aan. Deze houding moet misschien nader worden verduidelijkt. Zij komt dan neer op een streven tot allereerst handhaving van gezinszelfstandigheid en -privacy. Zeker met de naaste verwanten wil men een betekenisvolle affectieve verhouding, maar deze verhouding komt in gevaar, indien enige verwant het gezin zijn handel en wandel zou willen voorschrijven.

Het verschijnsel kan worden aangeduid als individualisatie, emancipatie of verzelfstandiging van het gezin, maar hoe het ook wordt aangeduid, het is kenmerkend voor de verandering in de positie van het Ermelose B(b)oerengezin. Onloochenbaar is deze individualisatie van het gezin in een niet te verwaarlozen

aantal gevallen gepaard gegaan met isolatie. Een minderheid der gezinnen – het aantal is, ook bij benadering, moeilijk bepaalbaar – heeft zich niet alleen los (ser) gemaakt van buurt, kerk en familie, maar ook de sociale contacten in het algemeen geminimaliseerd. Bedoelde gezinnen hebben geen vriendschappelijk verkeer met andere gezinnen. Dat de gezinsindividualisatie echter niet identiek is te achten aan gezinsisolatie, blijkt uit het feit, dat onder relatief sterk geïndividualiseerde gezinnen duidelijk geïntegreerde gezinnen voorkomen. Deze weinig of niet-buurtgebonden, zwak-familistisch voelende en onkerkse gezinnen onderhouden hechte vriendschappen, hetzij binnen het agrarisch milieu, hetzij daarbuiten, hetzij zowel daarbinnen als daarbuiten. Hun vriendschapsrelaties zijn overigens niet bij uitzondering ontstaan buiten de sfeer van de traditionele ontmoeting (nabuurschap, gemeenschappelijk schoolbezoek of gemeenschappelijke kerkgang.)

Onder de agrarische echtparen van vandaag wordt, ondanks de evidente gezinsindividualisatie, nog altijd als oordeel van de zeer grote meerderheid het oordeel gehuldigd, dat ook een huwelijkssluiting tussen volwassenen voorafgaande raadpleging der ouders vergt. (Van de geënquêteerden is 87% wel en 13% niet van oordeel, dat zulk een raadpleging nodig is.) Is het een kleine minderheid, die zich niet achter 'de akte van eerbied' plaatst, het feit, dat er zo'n minderheid is, is een verder bewijs van diepgaande verandering. In de 19de eeuw immers is het eenvoudig onvoorstelbaar, dat een huwelijk plaatsvindt tegen de zin van de ouders. Nu kan een aantal getrouwden, tevens ouders, zich met een volledig individuele huwelijkskeuze akkoord verklaren. Het is een eerste aanwijzing van de overgang van de 'Situationsehe' in de 'Neigungsehe.' Een volgende aanwijzing daarvan is vermoedelijk de wijziging in de omstandigheden, waaronder de verkeringen hun begin vonden. De mogelijkheid tot amoureuze ondernemingen werd nl. aanmerkelijk verruimd door de komst van de auto in een wereld, die veel meer en ook veel meer geschakeerd vertier was gaan bieden. Nieuwe ontmoetingsmogelijkheden tussen de seksen ontstonden en het waren mogelijkheden van ontmoeting zonder ouderlijk toezicht. Men behoeft alleen maar te denken aan vacantieoorden, sportvelden en dansavonden. Een derde, duidelijke aanwijzing van de in zwang gerakende 'Neigungsehe' is de versterking van het individualisme op alle levensterreinen, behalve misschien dat der politiek.

De huidige huwelijken – sommigen zijn nog van zeer korte duur, maar anderen zijn tot stand gekomen in de vroege dertiger jaren – zijn geresulteerd uit ontmoetingen in zeer verschillende situaties. (De geënquêteerden hebben de volgende opgaven gedaan: ontmoeting bij een sociale gelegenheid: 33; samen gewerkt: 5; ontmoeting ten huize van vrienden: 39; elkaar leren kennen op school: 9; op andere wijze: 14.) Voor de grote meerderheid ging aan het huwelijk een verloving vooraf, welke verloving doorgaans kort van duur was. (Van de 100 geënquêteerde paren hadden er zich 82 verloofd. Van deze 82 waren er 24 minder dan een half jaar, 31 tussen een half jaar en een jaar, 15 tussen een jaar en twee jaar, 8 tussen twee en drie jaar en 4 langer dan drie jaar verloofd.) In de huwelijksleeftijd van beide seksen heeft zich in vergelijking met de 19de eeuw

een stijging voorgedaan, welke vooral gevolg is van het uitvallen van zeer vroeg huwen. Een huwelijkssluiting van het meisje vóór haar 20ste levensjaar bleef weliswaar geen ongewoon verschijnsel, maar huwen als 16- of 17-jarige werd uitzonderlijk. Huwen door een man vóór diens 20ste levensjaar werd nog uitzonderlijker dan dit reeds in de 19de eeuw was. (Onder de geënquêteerden zijn 28 vóór hun 20ste levensjaar gehuwde vrouwen. Op jongere dan 20-jarige leeftijd trouwde 1 man.) Misschien is onze interpretatie onjuist, maar wij menen, dat de stijging in de huwelijksleeftijd der vrouwen zou kunnen wijzen op groter feitelijke huwelijksvrijheid. Die groter vrijheid is op zichzelve onmiskenbaar, maar, wat door ons bedoeld wordt, is, dat het meisje, hoewel niet per se afkerig van een vroeg huwelijk, niet langer gemakkelijk zwicht voor de ouderlijke aandrang tot huwen, wanneer zij door hen daartoe 'rijp' wordt geacht. In aanmerking mag hierbij trouwens worden genomen, dat de ouders in het algemeen minder pressie in deze richting zijn gaan uitoefenen. De gegevens over gedwongen huwelijken maken aannemelijk, dat in vergelijking met de kolonistentijd de remmen op het voorechtelijk geslachtsverkeer zwakker zijn geworden. Gedwongen huwelijken zijn vóór de Anglo-Boerenoorlog nagenoeg ongekend, nu komen zij evenmin in relatief grote aantallen voor, maar zij zijn niet langer zeer hoge uitzondering. (Van de geënquêteerden paren is 6 % tijdens een gebleken zwangerschap gehuwd.)

Aan de gegevens, die over de huwelijksdag werden verkregen, mag misschien slechts beperkte indicatieve betekenis t.a.v. de *aard* der sociale integratie der partners worden toegekend. Wat een paar van zijn huwelijksdag maakt, hangt immers ook af van beschikbare financiële middelen. Men kan echter weer redeneren, dat, wanneer de viering vooral daarvan afhangt, dit wijst op individualisatie. Hoe het zij, een echte bruiloft is uitgebleven in meer dan de helft der gevallen van huwelijkssluiting sinds ongeveer het begin der dertiger jaren. In de meeste gevallen werd een receptie gehouden of zelfs ook daar nog van afgezien. (Wat de geënquêteerden betreft, 38 gaven een echte bruiloft, 56 hielden een receptie en 6 zagen zowel van het één als het ander af.) In die gevallen, waarin wel een receptie of bruiloft plaatsvond, beperkte de gastenkring zich overwegend tot alleen naaste familie en enkele goede vrienden. (Op de receptie of bruiloft waren uitsluitend naaste verwanten en enkele goede vrienden, zo gaven 53 paren te kennen. De overige 41 paren telden onder hun gasten vele familieleden, vrienden, buren en kennissen.) Het komt ons voor, dat de klaarblijkelijke reductie van de huwelijksviering tot een *intieme* viering in een zo groot aantal gevallen toch indicatieve betekenis mag worden toegekend. Zij lijkt ons een nadere bevestiging te vormen van de reeds gesignaleerde gezinsindividualisatie, welke overigens een logisch uitvloeisel is van de ook vastgestelde tendentie in de richting van de 'Neigungsehe'. Anders dan in de 19de eeuw, is het aangaan van een huwelijk – althans voor relatief velen – niet zozeer groepsgebeuren alswel paargebeuren. Het aangaan van een huwelijk blijft voor de 2 meest nabijbetrokkenen belangrijk genoeg om de huwelijksdag tot een bijzonder gebeuren te maken, maar de dag is hún dag.

Het gezin heeft zich verzelfstandigd en daarmee is zijn structuur veel meer tot

een eigen structuur geworden. (Was zij in de kolonistentijd afspiegeling van de familiestructuur in alle onmiddellijkheid, nu kan zich in haar nog wel de oude familiestructuur uitdrukken, maar dan niet langer door dwingende overmacht.) De verzelfstandiging van het gezin heeft onderwijl niet geleid tot eigenlijke structuurloosheid. De bijzondere individualiteit van de ouders-opvoeders en ieder der kinderen heeft weliswaar een veel ruimer kans gekregen om tot gelding te komen, maar een superindividueel ordeningspatroon is nog steeds duidelijk kenbaar. Bij alle individuele variatie in ruimte van uitleg en onderhoud ervan, vinden ook in het hedendaagse landelijke Ermelo bepaalde betrekkingsnormen collectieve erkenning.

Het beginsel van gezag van de man over diens vrouw, dat in de 19de eeuw algemeen gehuldigd wordt, is plaats gaan maken voor het beginsel der egalitaire verhouding tussen de echtgenoten. De verkregen data laten dienaangaande geen twijfel bestaan. Het zal echter niet verbazen, dat het ene gezin de nieuwe norm reeds uitdrukkelijk tot de zijne gemaakt, terwijl in het andere de normverandering zich nog eerst aan het voltrekken is. Toch is het verantwoord, aan te nemen, dat in een zeer grote minderheid der gevallen de egalitaire norm reeds regeert. (Onder de 100 geënquêteerden zijn er 58, die de uitdrukking, dat de man het hoofd van het gezin is, gerechtvaardigd achten. De overige 42 respondenten achten man en vrouw gelijk in gezagspositie. De lezer sla er acht op, dat niemand der respondenten met een 'geen mening' het antwoord is schuldig gebleven. Veelzeggend is ook, dat in 8 van de 100 gevallen kinderen door de man, in 22 door de vrouw en in 69 door man en vrouw beiden gestraft worden. Zakgeld wordt de kinderen in 97 der geënquêteerde gezinnen gegeven. De grootte van het bedrag – het is eveneens veelzeggend i.v.m. de man: vrouwverhouding – wordt in 8 gevallen door de man, in 13 gevallen door de vrouw en in 76 gevallen door beiden bepaald. De uiteindelijke beslissing over de aanschaf van nieuwe, dure artikelen (meubels, een auto e.d.) berust in 33 gevallen bij de man, in 60 bij man en vrouw beiden en in 7, afhankelijk van de aard van het artikel, òf bij hem, òf bij haar. Het is een situatie, die niet minder indicatief is. Tenslotte zij er nog opgewezen, dat enkele (4) der boerinnen uit de geïnterviewde gezinnen 'career women' zijn.) Het beeld van de juiste man: vrouwverhouding is, in vergelijking met dat beeld in de kolonistentijd, wel zeer veranderd.

Waar de verhouding tussen man en vrouw, naar de norm genomen, egalitair is of naar het egalitaire tendeert, laat zich ook een meer egalitaire verhouding tussen ouders en kinderen verwachten. Het is daarom wat verrassend op het eerste gehoor, dat de indirecte aanspraak van de ouders door hun kinderen nog altijd algemeen is. Het kind richt zich niet tot zijn ouders met een: 'Wil jij misschien ...' en zelfs niet met een 'Wilt u misschien...', maar met een: 'Pa, zal Pa astublieft ...' Deze traditionele aanspraakvorm past typisch in een bestel, waarin de afstand tussen kind en ouders zeer groot is. Het taalgebruik is evenwel conservatief en de hiervoor gesignaleerde aanspraakvorm is als indicatie van de huidige ouder: kindverhouding bedrieglijk. Wat de normatieve betrekking tussen ouders en kinderen aangaat, is een geringer egalitarisme binnen het gezin dan in Nederland veelal het geval is onmiskenbaar. Wij zijn hier echter niet met een

vergelijking tussen huidig Ermelo en huidig Nederland, maar met die tussen hedendaags en vroeger Ermelo bezig. Het: 'Pa, zal Pa astublieft...', dat integrale uiting is van het eertijdse patriarchale (en parentale) systeem, moet dan vandaag als een 'survival' worden beschouwd. De ouders, eerder strenge, onverbiddelijke gebieders, zijn dezer dagen veel meer de oudere, meer levenswijze kameraden. 'Elternbezogenheit' is gaan wijken voor 'Kinderbezogenheit'. Het kind wordt bij onjuist gedrag nog wel gestraft, maar het straffen vindt minder spoedig plaats dan vroeger – er wordt meer een beroep gedaan op gezond verstand of goede wil – en ook zijn de straffen veel minder hard. Interessant is in dit verband, dat lijfstraf op de scholen nog altijd gewettigd is, maar door de Ermelose ouders weinig toepassing meer vindt. Een andere indicatie van het sterker egalitarisme is de stem, die het kind heeft in zijn economische toekomst. In de meerderheid der gevallen gaat het kind in onderling overleg met de ouders een bepaalde opleiding volgen, maar in ongeveer een kwart der gevallen wordt het zelfs vrijgelaten, zelf de te volgen opleiding te bepalen. (98 respondenten menen, dat kinderen niet zo spoedig mogelijk in het bedrijf dienen te worden opgenomen, maar zover mogelijk moeten leren. Bij de opleiding van een dochter dient meer gedacht te worden aan een degelijke beroepsopleiding dan aan de voorbereiding tot huishoudelijk werk, zo wordt door 65 respondenten gemeend. Spreekt uit één en ander de 'Kinderbezogenheit', welke zonder twijfel enig verband houdt met egalitarisme, het gaat ons hier meer om de zeggenschap van het kind inzake de eigen opleiding. Van de respondenten zeggen er dan slechts 7, dat de ouders over de opleiding dienen te beslissen. Van de 93 overigen stellen er zich 65 op het standpunt van noodzakelijk overleg tussen ouders en kind en laten er 28 de opleiding aan het kind zelf over.) Het behoeft nauwelijks te worden opgemerkt, dat het ontstane egalitarisme in de ouder: kindverhouding in essentie niets van doen heeft met onttrekking aan opvoedersverplichting door de ouders en het ontstaan van bandeloosheid bij het kind. Het gaat er hier alleen om, dat, volgens de norm, de innerlijke verhouding tussen ouder en kind diepgaand is gewijzigd. Het kind heeft gemakkelijker toegang tot de ouders, het heeft een ruimere bewegingsvrijheid ook, maar het blijft verplichtingen houden tegenover de anderen en zichzelf. Zijn vrijheid is geen vrijheid zonder verantwoordelijkheid. De groei van de verantwoordelijkheid vindt zijn stimulans echter meer in wat het kind geboden dan in wat het onthouden wordt. Dit is althans de verwachting, die uit de nieuwe ouderlijke norm spreekt.

Is onze, mede op, participatie berustende interpretatie juist, dan heeft onder de Afrikaanssprekende boerengezinnen te Ermelo het senioriteitsbeginsel sterker zijn gelding behouden dan het masculiniteitsbeginsel. Voor de Nederlandse beschouwer blijft het Ermelose boerenkind (en trouwens het Afrikaanse kind in het algemeen) veel meer de 'onderworpene' nog dan het kind in zijn eigen land. Dat treft hem te meer, omdat de vrouw klaarblijkelijk een plaats inneemt, die niet de mindere is van haar Nederlandse zuster. Niettemin, de oude, traditionele gezinsstructuur is overleefd. In zoverre de egalitaire structuur nog niet haar verwerkelijking heeft gevonden, doet zich een structuur voor, waarin de vroegere patriarchaal-parentale gezinsorde en het nieuwe egalitarisme beiden kenbaar zijn.

Het gezin uit het pionierstijdperk is ook daarom op inspannende lichamelijke arbeid aangewezen, omdat niet-blanke arbeidskrachten schaars zijn. Het huidige boerengezin leeft in een wereld, waarin het geen moeite kost, zwarte arbeidskrachten te verkrijgen. Iedere boer beschikt over één of meer Bantu plaatsarbeiders en in 9 van de 10 huishoudingen ook wordt over zwarte arbeidskracht beschikt. (De geënquêteerden is gevraagd naar in de huishouding geëmployeerde bedienden. *Voltijds* worden geëmployeerd: in 33 gezinnen alleen 1, in 41 gezinnen 2, in 13 gezinnen 3 en in 3 gezinnen 4 bedienden. Onder de 100 gezinnen zijn er 10, die geen gebruik maken van voltijdse gehuurde arbeid. *Deeltijds* zijn in dienst: in 45 gezinnen slechts 1, in 42 gezinnen 2, in 5 gezinnen 3 en in 1 gezin 4 Bantu werkne(e)m(st)ers. Op dus 10 der 100 plaatsen, waar is geënquêteerd, wordt in het geheel niet van gehuurde huishoudelijke arbeid gebruik gemaakt.) De boer klaagt dikwijls over de kwaliteit van zijn plaatswerkers, de boerin heeft zelden lof voor haar huishoudelijke bedienden. De arbeidsfunctie van hem zowel als van haar beperkt zich onderwijl zeer overwegend tot organiseren en toezicht uitoefenen. Inspannende fysieke arbeid, zoals verricht door de meeste Nederlandse boeren en boerinnen, is voor de overgrote meerderheid der Ermelose agrariërs van vandaag een uitzonderlijke vorm van arbeid. De boer is typisch ondernemer en niet langer ondernemer-arbeider. De overbodigheid van zware lichamelijke arbeidsverrichting houdt echter niet in, dat zijn economisch bestaan licht is. Hij boert in de meeste gevallen succesvol, maar de welvaart wordt hem niet in de schoot geworpen. Deze moet nog steeds veroverd worden en ook te Ermelo is het in feite zo, dat, wil de welvaart duren, de boer al hoger eisen van landbouwkundige, technische en bedrijfseconomische kennis worden gesteld. Bovendien, het is duidelijk, dat het werken met de doorgaans nog zeer primitieve Bantu geen sinecure is. De 'struggle for life', die de boer voert, is een strijd, waaraan de boerin niet persé behoeft deel te nemen. Er is die kleine minderheid van vrouwen, die zonder zwarte hulp de huishouding voeren. Deze vrouwen hebben geen gemakkelijker bestaan dan Nederlandse huisvrouwen op een boerderij, waar huishoudelijke hulp ontbreekt. Die vrouwen echter, die wel Bantu bedienden in huis hebben, hebben het relatief zeer gemakkelijk, ook al, omdat zij, anders dan Nederlandse huisvrouwen, weinig 'huisbewust' zijn. Vele Ermelose boerinnen van vandaag hebben veel vrije tijd, ook al – wij gaan daar nader op in bij de bespreking der opvoedkundige functie –, omdat de kinderen dikwijls naar een kostschool gaan. Er zijn boerinnen, die een actief aandeel nemen in het eigenlijke bedrijf, b.v. door de boekhoudkundige kant daarvan te verzorgen, maar het is uit persoonlijke interesse meestal, niet uit noodzaak. In vergelijking met vroeger zijn bedrijf en huishouding weinig op elkander betrokken, terwijl de huishouding van de boerin doorgaans niet veel vraagt.

De zoons en dochters uit het tegenwoordige Ermelose boerengezin worden – het is in overeenstemming weer met de ruimere beschikking over loonarbeid – zelden tot werkelijk lichamelijk werken op de boerderij genoopt. Blijven zij na voltooide schoolopleiding (voorlopig) op de plaats van de ouders, dan is de aard van hun deelname aan bedrijf of huishouding overeenkomstig die van resp. hun vader en hun moeder. De zoon groeit geleidelijk in in de positie van organisa-

tor-toezichthouder in de bedrijfssector, de dochter leert leiding geven aan het zwarte personeel. Dat is althans het normale beeld, want er zijn ook die uitzonderlijke gevallen, waarin een dochter, omdat zwart personeel ontbreekt, zelf moet werken. Er zijn dochters, die in de eigenlijke boerderij opgaan, maar, evenmin als t.a.v. hun moeders, wordt dit als een vanzelfsprekendheid beschouwd.

De dagen van een economie, die overwegend zelfverzorgingseconomie is, zijn al lang voorbij. Het boerenbedrijf is een bedrijf geworden in een wereld van winststreven en van vele behoeften, die slechts door de beschikking over geld bevredigd kunnen worden. De boer is ontheven van zware lichamelijke arbeid, maar, willen de behoeften van hemzelf en zijn gezinsleven bevrediging vinden, dan is voortdurend actief ondernemerschap en inzicht in de mogelijkheden van de moderne technologische ontwikkeling eis. Wat voor hem geldt, geldt ook voor de zoon, die hem mogelijk zal opvolgen, en die andere zoons, die eveneens een bestaan in de landbouw voor ogen hebben. Boerin en oudere dochters thuis hebben de verantwoordelijkheid voor een huishouding, waarvan het rythme moet zijn gesynchroniseerd met dat van het bedrijf. Zo dient met name gegeten te kunnen worden in de gebruikelijke middagpauze op het bedrijf. De huishouding is echter niet meer zodanig vervlochten met de boerderij als in het verleden. Zij is verzelfstandigd door de beschikking over geld, waarvoor gebruiksmiddelen kunnen worden gekocht, welke vroeger door het bedrijf zelf moesten worden geleverd. (Op 36 van de 100 bedrijven, waar werd geënquêteerd, wordt b.v., naast zekere eigen verbouw, groente aangekocht.) De 'emancipatie' van de huishouding t.a.v. het bedrijf is intussen gepaard gegaan met een 'emancipatie' van de vrouw t.a.v. het bedrijf. Haar positie is tot op grote hoogte vergelijkbaar geworden met die van de vrouw in het gezin van de industrieel, de bankbestuurder of de predikant. Zij is – de uitzonderingen van meer actief en meer daadwerkelijk participerende vrouwen daargelaten – geïnteresseerd gebleven in het werk en de zaak van haar man, maar zij leeft in een eigen 'bedrijfswereld'. Het kan zijn, dat die kleine minderheid van boerinnen, welke 'gainful employment' hebben gezocht, dat primair uit financiële overwegingen hebben gedaan. Toch zou het niet verbazen, wanneer zou blijken, dat zij allereerst een bestaans(ver)vulling zochten, welke de huishouding hun niet kon bieden. Hoe het zij, het hedendaagse Afrikaanssprekende boerengezin te Ermelo heeft weinig van een arbeidsgemeenschap. Wel is het een consumptiegemeenschap, zij het onder die restrictie, dat verdienende inwonende kinderen in de meerderheid der gevallen vrij zijn om hun inkomsten naar eigen goeddunken te besteden.

Aannemelijk is, dat de seksuele functie in minstens één opzicht van die van het gezin uit de kolonistentijd verschilt. Wij bedoelen, dat de seksualiteit een eigen waarde, los van de voortplantingsintentionaliteit, heeft verkregen. Veronderstellenderwijs zou nog meer over verandering in de seksuele functie zijn op te merken, maar het zou hypothetisch blijven en daarom beperken wij ons tot het signaleren van de normatieve ontkoppeling van seksualiteit en voortplanting.

De voortplantingsfunctie van het huidige gezin verschilt vooral in dit opzicht van die van het vroegere, dat zij door planmatigheid wordt gekenmerkt. De echtgenoten hebben geboorteregeling, althans zeker in de meeste gevallen, als een

geoorloofde praktijk aanvaard en de door hen gebezigde middelen zijn blijkbaar redelijk doeltreffend. Terloops moet er gewag van worden gemaakt, dat een arts, die vele jaren lang te Ermelo praktijk uitoefende, vermeldde, nooit door boerenpatiënten te zijn benaderd met een verzoek om anti-conceptionele middelen. Sinds jaar en dag nemen de couranten evenwel advertenties op, waarin zulke middelen worden aangeboden. Hoe de voorlichting ook plaatsvindt en hoe anticonceptie ook wordt bewerkstelligd, de gezinnen zijn aanzienlijk kleiner dan vóór de Anglo-Boerenoorlog. Waar het gaat om voltooide huwelijken is het gemiddelde kindertal ongeveer 4, terwijl voor de nog onvoltooide huwelijken het gemiddelde kindertal vermoedelijk lager dan 3.5 ligt. Interessant is, dat het ideaal geachte kindertal rond 4.5 ligt. (Onder de geënquêteerde gezinnen zijn er 2 met 9 kinderen, 4 met 7, 7 met 6, 10 met 5, 23 met 4, 30 met 3, 20 met 2 en 4 met 1 kind. Het betreft hier echter uitsluitend in leven zijnde kinderen. Van overledenen werd geen opgave verkregen. Wel mag worden aangenomen, dat het overlijdenscijfer zeer laag is. Overigens zijn niet alle kinderen 'eigen' kinderen. Voor de tweede maal gehuwd zijn 6 mannen en 7 vrouwen. In ieder geval heeft het gemiddelde echtpaar uit de groep der geënquêteerden 3.64 kinderen, niet-'eigen' kinderen van één der echtgenoten meegerekend. Voor zover de vrouwen ouder zijn dan 45 jaar is het gemiddelde kindertal 4.02, voor zover zij jonger zijn 3.39. In verband met het laatste zij aangetekend, dat 3 huwelijken minder dan 5 jaar, 55 tot 7 jaar en 88 tot 10 jaar hebben geduurd. In 96 van de 100 gevallen werd een uitspraak over het ideale kindertal verkregen. In geen enkel geval wordt 1 ideaal gevonden, terwijl ook niemand der respondenten meer dan 8 ideaal vindt. Een ruime minderheid heeft 4 of 5 genoemd. Het gemiddelde ideale kindertal blijkt 4.56 te zijn). Waarom het ideale kindertal hoger ligt dan dat, wat binnen de groep van huidige gezinnen maximaal mag worden verwacht, is niet zonder meer duidelijk. Dat ongunstige economische omstandigheden een reden zouden vormen, lijkt onwaarschijnlijk. In de grote meerderheid der gevallen heeft de gezinsvorming nl. plaats gevonden in een tijd van een 'booming economy'. De situatie blijft echter de aandacht bezig houden, daar men eerder een hoger dan een lager kindertal dan het ideaal geachte zou verwachten.

Het gezin wordt uitdrukkelijk verondersteld, de voornaamste agens te zullen zijn t.a.v. de socialisatie en de enculturatie van de jongste generatie. Het is moeilijk te zeggen, of het die inderdaad is. Geen twijfel lijdt het evenwel, dat het vandaag in de meeste gevallen geïndividualiseerde gezin bij uitstek de groep is, waardoor de sociaal-ethische persoonlijkheidskern wordt gevormd. Deze kern wordt nl. gevormd in de jaren tussen geboorte en eerste schoolgang. Het kind pleegt eerst dan naar school te gaan, wanneer het leerplichtig is geworden, d.i. dus op ongeveer 6-jarige leeftijd. (Kleuteronderwijs is door de grote afstanden tot de school zeer bezwaarlijk en daardoor ongebruikelijk.) Gedurende de eerste 6 levensjaren is het kind vrijwel verstoken van spelomgang met blanke kinderen van buiten het gezin. Afhankelijk van het leeftijdsverschil met broertje(s) en/of zusje(s) is het meer of minder met hem, haar of hen geïnvolveerd in gemeenschappelijke spelletjes. Het gaat normaliter ook om met kinderen van op de plaats werkzame Bantuarbeiders, maar al spoedig beseft het het grote verschil tussen zich-

zelf en deze kinderen. Tot het naar school gaat, is het plaatskind klaarblijkelijk zeer overwegend onder de invloed van de medegezinsleden en dikwijls zeer speciaal onder die van zijn ouders. Het laatste is het geval, omdat, naar bleek, het gezin niet zelden klein is. (Pro memorie: ongeveer 25% van de geënquêteerde gezinnen zijn één- of tweekindsgezinnen.) De leerplicht – in de 19de eeuw nog ongekend – maakt, dat omstreeks het 6de levensjaar een enorme, plotselinge verandering in de opvoedingssituatie intreedt. De kleine zgn. plaatsschool bestaat niet meer. Het kind moet naar een centrumschool, die dikwijls ettelijke kilometers ver van het ouderlijk huis is gelegen. Het kan nu zijn, dat de ouders hun zoontje of dochtertje dagelijks – er zijn schoolbussen – de gang naar en van de school laten maken. Veelvuldiger komt het evenwel voor, dat zij (moeten) besluiten, hun kind in het schoolkosthuis te doen. (Wat de geënquêteerde gezinnen betreft, van de schoolgaande kinderen zijn er 58 als thuis verblijvend en 144 als in een kosthuis verblijvend opgegeven.)

Onder de schoolkinderen zijn er, die iedere dag in de gezinsatmosfeer terugkeren, maar er zijn er meer onder hen, die tijdens het schoolseizoen alleen van vrijdagavond tot maandagmorgen thuis zijn. Het lijkt, dat voor de laatsten het het gezin zeer sterk de functie van 'vluchtheuvel' moet vervullen. Oud-kostschoolleerlingen hebben zich tegenover ons zeer verschillend uitgelaten over het kosthuis, maar zonder uitzondering erkenden zij, dat het voor een 6-jarige niet eenvoudig is om zich aan dit geheel vreemde milieu aan te passen. Of, en zo ja: in hoeverre het kosthuis een met het gezin concurrerende opvoedingsagens is, is zonder verder onderzoek onmogelijk te zeggen. Dit is wél zeker, dat, ondanks het verblijf in het kosthuis, de opvoedende functie van het gezin van grote betekenis blijft. Tijdens de vacanties en de naweken ondergaat het kostschoolkind nog steeds de bewuste en onbewuste normerende invloeden van het thuismilieu, welke invloeden misschien trouwens krachtiger zijn dan t.a.v. het niet-kosthuiskind. Het zou nl. alleszins normaal zijn, wanneer de ouders zich op een 'verloren' zoon of dochter sterker richtten dan op een kind, dat dagelijks om hen heen is.

Op een moment is de jongen of het meisje niet langer leerplichtig. De ouders plegen dat moment niet met ongeduld tegemoet te zien. Uitzonderingen daargelaten, hebben zij de overtuiging, dat hun kinderen na de lagere school verder onderwijs behoeven. Zij zullen het hun mogelijke ondernemen, aan de jongen of het meisje het vervolgonderwijs te verschaffen, dat met zijn of haar bijzondere aanleg en belangstellingsrichting strookt. Hier rijst evenwel de grote problematiek. De puber laat van enige bijzondere aanleg of belangstellingsrichting soms niets blijken. Dat kan zijn, omdat zij er eigenlijk in het geheel niet zijn, maar dat kan ook zijn, omdat zij nog niet 'uitgekristalliseerd' zijn. Ook komt het voor, dat het kind beroepsambities heeft, waarvoor de ouders met hun rijper levenskijk terecht vrezen. De opvoedingsverantwoordelijkheid is in vergelijking met vóór het begin der 20ste eeuw kennelijk betekenend verzwaard, omdat opleidings- en beroeps*keuze* ingang hebben gevonden in een maatschappij, die tegelijkertijd de individuele ambitie ging respecteren. De ouders willen verregaand rekenen met de persoonlijke beroepswensen van het kind, maar zij worden geconfronteerd in menig geval met onklaarheid in verschillende opzichten. De wens zelf, de ernst om

haar te verwezenlijken en de implicaties van de vervulling ervan kunnen elk onklaar zijn. Het is een situatie, die in de kolonistentijd eenvoudig onvoorstelbaar was.

Opleidings- en beroepskeuze zijn belangrijk (en niet bij uitzondering tevens problematisch) in de opvoedingsfunctie van het huidige Afrikaanssprekende boerengezin te Ermelo. In hoe belangrijke mate bepalend ook voor het falen of slagen van de opvoeding, zij hebben niettemin slechts een incidenteel karakter eigenlijk. In laatste instantie is voor de toekomst van de opvoeding beslissend, of het gezin er in slaagt in de fase der grote ontreddering – de (moderne) puberteit – normen en waarden te doen interioriseren, welke een 'sociale' en zelfverantwoordelijke persoonlijkheid doen ontstaan. Er zijn geen tekenen, die er op wijzen, dat het daarin normaliter niet zou slagen. Dat die taak evenwel, ondanks de veelal van de (kost)school ondervonden steun, niet minder problematisch is dan de opleidings- of beroepskeuze, is evident. Het gezin voedt immers niet langer op binnen een wijdere maatschappelijke sfeer, gekenmerkt door normen en waarden, die identiek zijn aan de zijne. Het voedt op in een, ook en vooral in zedelijk opzicht, gedifferentieerde en zelfs 'gebroken' maatschappij. Alleen al de couranten brengen door hun 'feitelijke' verslaggeving invloeden binnen het huis, die volledig in strijd zijn met de door de ouders-opvoeders gewenste. Opvoeding in de 19de eeuw is relatief moeiteloze overdracht door de ouders, benevens vele andere volwassenen, van een gesloten systeem van ondubbelzinnige waarden en normen aan het opgroeiend geslacht. Het is intentioneel een proces van bestendiging van het zijnde. Nu is opvoeding moeizame, door kruisende invloeden steeds onzekere, overdracht door vnl. de ouders alleen van voor henzelf soms onklare waarden en normen. Het is intentioneel een proces van slechts gedeeltelijke bestendiging van het zijnde. Ouders hopen nog steeds, van hun kinderen fatsoenlijke mensen te maken. Maar wat is een fatsoenlijk mens precies? Ouders verlangen meer dan vroeger, dat hun kinderen zullen slagen in het leven. Wanneer zijn zij evenwel geslaagd? En wanneer niet?

In de enquêtelijst waren geen vragen opgenomen, waarmee linea recta de aard en betekenis van de affectieve functie bepaalbaar is. Toch zijn voldoende gegevens verkregen om t.a.v. deze functie conclusies te kunnen trekken. Het gezin, zo bleek, is zich gaan 'verschansen'. Het aanvaardt niet langer een inkapseling in andere verbanden. Zonder zich – althans in de meeste gevallen – af te keren van de omringende samenleving, is het respect gaan vragen voor zijn eigen individualiteit. Anderer bemoeienis met die individualiteit duldt het niet langer. Het vraagt om aanvaarding, zoals het is, en kan het zo niet aanvaard worden, dan keert het zich af. Een veel sterker individualiteitsbewust gezin dan het vroegere is ontstaan, maar tegelijkertijd een gezin, waarvan de leden veel minder door gemeenschappelijk belang en gedeelde interesse met elkaar zijn verbonden. Natuurlijk, nog altijd is er bij de vrouw en de kinderen een als reëel gevoelde afhankelijkheid van de broodwinner. Ieder der gezinsleden leeft echter vandaag in menig geval in een eigen economische wereld. De wereld van de man en vader is het bedrijf, die van zijn vrouw het huis, terwijl de kinderen, nog in opleiding of reeds economisch onafhankelijk, in werelden leven, welke met de plaatswereld diep-

gaand verschillen. Buiten werk en opleiding bestaat er een eindeloos aantal mogelijkheden van tijdsbesteding, waaruit individueel wordt gekozen. Daarom is het niet ongewoon, dat ook buiten het werk eenieder met dingen bezig is, welke de belangstelling der anderen niet of nauwelijks hebben. Terugkerend tot de afhankelijkheid der andere gezinsleden t.a.v. de broodwinner: deze afhankelijkheid is zowel voor de vrouw als de oudere kinderen toch verre van absoluut. Het is niet moeilijk voor hen bij de bestaande schaarste aan geschoold personeel economische onafhankelijkheid te verwerven. (Zoals vermeld, werken er trouwens reeds enkele vrouwen buitenshuis.) Klaarblijkelijk is de interne gezinsintegratie niet meer overwegend of in de grond een situationele integratie. Zij berust veeleer op de waarde van emotionele warmte en veiligheid, die – het dient toegevoegd – in een samenleving, gebaseerd op het concurrentiebeginsel en gekenmerkt door depersonalisatie ook, een zeer versterkte betekenis heeft verkregen. Het gezin is altijd milieu van gevende en nemende affectie geweest, nu is het dat menigmaal *voornamelijk*. Deze conclusie berust niet alleen op de waarneming, dat de integratie is gebleven, ondanks het in belangrijke mate wegvallen van situationeel integratieve factoren. Zij berust ook op direct voor zichzelf sprekende waarnemingen: 'Neigungsehe'; gezinsdemocratie, zij het binnen de perken door de opvoeding gesteld; zorg voor het kind, waarvan de ouders geen materieel voordeel hebben te verwachten. Waar de gezinsintegratie vooral van subjectief-affectieve aard wordt en daarmee de affectieve functie als het ware draagvlak der andere functies, komt uiteraard een element van kwetsbaarheid in het gezinsleven, dat voordien ongekend was. Wie echter, eventueel zich beroepend op verifieerbare feiten ook, zich tegen dit nieuwe gezinstype keert, dient te bedenken, dat het ontstond als een uitvloeisel van en tegelijkertijd een reactie op diepgaande veranderingen in de grote samenleving.

Weinig behoeft meer te worden gezegd over de godsdienstige functie van het gezin. De mate, waarin en de wijze, waarop het huidige Ermelose boerengezin deze functie vervult, kan worden afgeleid uit de gegevens over de godsdienstige praktijken der gezinnen, welke zowel in Hoofdstuk 7 als eerder in dit hoofdstuk werden vermeld. Om enig misverstand te vermijden, willen wij nog wel hierop wijzen, dat de aangetoonde saecularisatie (en de daarmee verband houdende verzwakking der godsdienstige functie) niet noodzakelijk een verder voortschrijdend proces is. In de wereld van vandaag werken sterke saeculariserende krachten, maar de moderne ontwikkeling is klaarblijkelijk niet dodelijk voor de godsdienst. De (stille en manifeste) afvalligheid van de kerken is misschien een zuiveringsproces, dat langzamerhand tot stilstand is gekomen. Zonder het essentiële van hun boodschap prijs te geven, zoeken de kerken een aanpassing aan de behoeften van moderne mensen. En nog altijd zijn er grote aantallen moderne mensen, die uit die boodschap de kracht putten voor een zinvol bestaan in een wereld van verwarring en dreiging.

De recreatieve mogelijkheden zijn, in vergelijking met de 19de eeuw, geweldig verruimd. Het gezin is hen evenwel niet zozeer als gezin gaan uitbuiten. Zijn leden benutten hen eerder naar de aard en aanleg van de eigen individualiteit. Toch zijn er verschillende recreatieve activiteiten, die men gemeenschappelijk pleegt

te ondernemen, zo zij ondernomen worden. Te noemen zijn met name concert- en bioscoopbezoek, bijwoning van sportmanifestaties en vacantiebesteding. Tweederde deel der gezinnen komt aan een (gezins)vacantie toe. Daarvan gaat – interessante bijzonderheid – ruim de helft naar zee. Vacantie bij familie – andere interessante bijzonderheid – is uitzonderlijk. (De meldingen van de geënquêteerde gezinnen zijn als volgt: geen gezinsvacantie: 29; vacantie thuis: 1; grootste deel thuis en enkele dagen uit: 4; bij familie en vrienden: 8; in binnenlandse vacantieoorden: 22; bij zee: 35; buitenslands: 1.) Over nut en zin van vacanties kan breedvoerig worden bespiegeld. Hier lijkt in ieder geval naar voren te komen, dat de meerderheid der gezinnen 'gezinsexpedities' onderneemt, waarbij de waarde van gemeenschappelijke belevenissen uitgangspunt is. Dit dan vormt een nadere onderstreping van de affectieve functie, die het gezin wil vervullen.

Dat het psychisch klimaat, in vergelijking met dat van het kolonistengezin, duidelijk emotioneel-expressief is, behoeft na het voorgaande geen betoog meer. Met deze emotionele expressiviteit zou, volgens de hypothese, labiliteit samengaan. Het lijdt geen twijfel, dat het klimaat inderdaad labieler is dan vóór de Anglo-Boerenoorlog. Wij noemen opnieuw het moderne puberteitsverschijnsel en wij kunnen daar bijvoegen bij eerder werkende vrouwen optredende frustratiegevoelens. (Verschillende vrouwen hebben voor hun huwelijk gewerkt en/of een opleiding voor een beroepscarrière gevolgd.) Eén en ander is genoeg om te begrijpen, dat een spanningselement in het gezinsleven is gekomen, waardoor de groepsharmonie in gevaar wordt gebracht. De vraag is echter, hoe labiel het klimaat van het huidige Ermelose boerengezin is. De beschikbare gegevens leveren dienaangaande volstrekt onvoldoende opheldering. Al, wat wij met zekerheid kunnen zeggen, is, dat van een manifeste gezinsdesorganisatie niets blijkt. Oppervlakkig bezien, is het moderne agrarische gezinsleven onder de Afrikaners uit het landdrostdistrict harmonisch. Er is geen reden intussen, dat bij dieper schouwen ernstige disharmonie zou blijken. Spanning en conflict zijn nl. niet noodzakelijk verschijnselen, welke in hun uiteindelijke consequenties neerkomen op tussenmenselijke vervreemding. Zij kunnen ook een meer vol-menselijke integratie bewerkstelligen.

In dit hoofdstuk werd een descriptie gegeven van het huidige Afrikaanssprekende boerengezin op basis van enquêteonderzoek en 'participant observation'. Bedoeld gezin werd onderzocht ter toetsing van het tweede deel der in de Inleiding omschreven hypothese. Dit deel zegt, dat in de open plattelandssamenleving – en de Ermelose plattelandssamenleving anno 1964 is open – het gezin zou worden gekenmerkt door: geslotenheid (individualisatie), 'Neigungsehe', democratische structuur, 'Affektbezogenheit', emotionele expressiviteit en labiliteit. Het is verrassend te noemen, dat, gezien de in het vorige hoofdstuk beschreven gezinssituatie, het tegenwoordige Afrikaanse boerengezin uit het landdrostdistrict een zozeer met de hypothese strokend beeld vertoont. Men kan, toegegeven, binnen de groep der huidige gezinnen belangrijke verschillen in sociologisch relevant opzicht aanwijzen. Dit maakt het evenwel niet ongerechtvaardigd om van

het huidige gezin te spreken als een nieuw, scherp met dat uit de kolonistentijd contrasterend type. Een klein deel der gezinnen anno 1964 belichaamt dat type in alle opzichten, in een ander klein deel van hen wordt bedoeld type nauwelijks herkend. De vraag is echter, waar laatstgenoemde minderheid naar toe onder weg is. Het antwoord lijkt niet moeilijk.

Het Ermelose B(b)oerengezin uit de kolonistentijd, zo hebben wij gezegd, vertegenwoordigt een gezinstype, dat nergens buiten Zuid-Afrika zijn gelijke vindt. Het doet denken aan dat van het oude Israël, maar, nader beschouwd, blijkt het daarvan in minstens één belangrijk opzicht te verschillen. Terwijl in het vroegere Israël het gezin dagelijks binnen het familieverband leeft, woont het 19de eeuwse Ermelose gezin teruggetrokken op een gezinsplaats. Heeft het huidige B(b)oerengezin uit het landdrostdistrict eveneens iets markant Afrikaans-eigens? Men zal het tevergeefs zoeken. Wel leeft in dit gezin zeer sterk een Afrikaans cultuurbewustzijn, maar dit doet in dit verband niet terzake. Waar het om gaat, is het voorkomen van specifieke gezinsnormen en -verhoudingen. Zulke normen en verhoudingen zijn klaarblijkelijk afwezig. Onmiskenbaar is het Afrikaanssprekende agrarische gezin te Ermelo in zodanige mate Europees (of algemeen-Westers?) georiënteerd geraakt, dat het vandaag de dag in zijn normen en verhoudingen niets meer bezit, wat het treffend van het Europese plattelandsgezin doet verschillen. Deze constatering moet niet worden misverstaan. Zij houdt niet in, dat dit gezin zich passief zou hebben laten omsmeden naar vreemd model. Wel houdt zij echter in, dat het gezin te Ermelo deel is geworden van de modern-Westerse maatschappij en cultuur, de algemene erfgenamen van de 'folk societies'.[1] Door enkele vergelijkingen met in Europa verkregen materiaal kan het hiervoor gestelde geadstrueerd worden.

DOUMA opereerde in 1960 met een vragenlijst, die vrijwel gelijkluidend is aan de te Ermelo gebruikte, in 2 Nederlandse plattelandsgemeenten. In het economisch relatief sterk geïndustrialiseerde Arkel verkreeg hij gegevens van 197 gezinnen, in het aangrenzende nog steeds agrarisch gestempelde Kedichem verkreeg hij data van 105 gezinnen. Zijn materiaal is slechts tendele met het Ermelose materiaal vergelijkbaar. Dat is daarom het geval, omdat de door hem geënquêteerde gezinnen in bepaalde belangrijke opzichten duidelijk anders zijn dan de Ermelose. Wij noemen slechts, dat de Arkelse en Kedichemse geënquêteerden in meerderheid niet-agrarisch waren en, dat de materiële welstand van zowel agrariërs als niet-agrariërs in de 2 Nederlandse gemeenten veel minder groot is dan onder de Ermelose boerenstand. Bepaalde uitkomsten van Douma's onderzoek kunnen echter zonder gevaar van misverstand met Ermelose uitkomsten worden vergeleken. Wij doen dat hierna.

Wat de inwoning van ouders of schoonouders betreft, te Ermelo is ongeveer 90% der boerengezinnen daartegen gekant, te Arkel en Kedichem ongeveer 65% der (niet-agrarische en agrarische) gezinnen. Wanneer belangrijke beslissingen moeten worden genomen, worden door bij benadering 65% der Ermelose en 75%der bewuste Nederlandse gezinnen geen familieleden geraadpleegd. Zelf-

[1] Onder 'folk societies' wordt ook hier verstaan, wat Robert Redfield er onder verstaat. Vgl. R. Redfield: 'The folk Society', American Journal of Sociology, 1947.

hulp boven familiale hulp wordt in geval van grote moeilijkheden verkozen door omstreeks 60% der Ermelose en 70% der Arkelse en Kedichemse gezinnen. Terwijl in om en nabij 40% der Ermelose gezinnen man en vrouw als 'gelijken' in de huwelijksverhouding worden geschouwd, is dat te Arkel-Kedichem in om en nabij 65% der gezinnen het geval. Een echtscheiding behoeft niet altijd afkeuringswaardig te zijn, wordt in ongeveer 90% der Ermelose en in ongeveer 80% der bedoelde Nederlandse gezinnen gemeend. Het ideale kindertal is te Ermelo rond 4.5 en in de Nederlandse onderzoekgemeenten rond 3.5 gelegen. Terwijl echter in Zuid-Afrika het werkelijk kindertal onder het ideale ligt, is de situatie in Nederland omgekeerd. Te Ermelo en te Arkel-Kedichem wordt door ouders in bijna alle gevallen geoordeeld, dat hun kinderen zo ver mogelijk dienen door te leren. Van de Ermelose ouders meent omstreeks 5%, dat opleidings- en beroepskeuze van de kinderen door uitsluitend hun opvoeders dienen te worden gedaan, van de Arkels-Kedichemse ouders meent omstreeks 15% zo. Een huwelijk van nog betrekkelijk jonge mensen tegen de wil der ouders wordt te Ermelo overwegend afgekeurd (ongeveer 85%), in de Nederlandse gemeenten overwegend goedgekeurd (ongeveer 65%).

Gezien in het licht der uitgangshypothese, is het gezinsleven der Ermelose agrariërs in verschillende opzichten *minder*, doch in andere *meer* modern dan dat der vergeleken Nederlandse agrariërs en niet-agrariërs. Voor ons is dit echter niet het voornaamste. Wij kennen meer betekenis toe aan het feit, dat klaarblijkelijk in zo relatief vele gezinnen in zowel het 'backveld' van Transvaal als het hart van Nederland over kernpunten zo zeer gelijk gevoeld en gedacht wordt in de zestiger jaren van deze eeuw. Het zou te ver gaan, door deze concordantie de uitgangshypothese finaal gewaarmerkt te achten. Haar juistheid is er intussen wel veel aannemelijker door geworden.

HOOFDSTUK XI

BESLUIT

De gezinssociologie dient, daar zij sociologie is, zich te kenmerken door de toeleg bij haar beoefenaars, (finale en causale) samenhangen tussen maatschappelijke verschijnselen bloot te leggen zonder menging met subjectieve waardering dezer verschijnselen. Uit de keuze van studieonderwerpen, welke de gezinssocioloog doet, spreekt onmiskenbaar een 'Wertbeziehung', d.w.z., dat het door hem onderzochte de onderzoeker gemeenlijk zedelijk raakt. Wanneer hij zich bezig houdt met echtscheiding, gedwongen huwelijken of de problematiek, die het onderwerp is van deze studie, dan is dat uit een 'bekommernis', welke sterker is dan bloot-wetenschappelijke geïnteresseerdheid. Deze 'bekommernis' brengt hem in de eerste plaats tot zijn beroepsactiviteit. 'Wertbeziehung' is onmiskenbaar de eerste stoot tot zijn werk, maar de waardebetrokkenheid dwingt hem niet tot 'Wertung'. In beginsel blijft de mogelijkheid open tot objectiviteit, d.i. het innemen van een zodanig gedistancieerde positie tot de beschouwde stof, dat subjectief-zedelijke waardering wordt uitgesloten. Er is geen enkele reden, te ontkennen, dat het (blijvend) innemen van die positie bijzonder hoge eisen van 'zelfbeheersing' aan de onderzoeker stelt, maar – nogmaals – objectiviteit is geen onmogelijkheid. Waartoe deze objectiviteit? Minstens één goede reden kan er voor worden genoemd: *de behoefte van de maatschappij aan onbevangen zelfinzicht*. Wat de (gezins)socioloog door zijn pogen tot objectief observeren en redeneren aan het licht brengt, zal de maatschappij niet altijd in eerste instantie aangenaam zijn. Nader beschouwd, kan het echter, verondersteld althans, dat het werkelijk geverifieerd is, die maatschappij alleen maar baten. Want, welk beleid 'de man van actie' ook voorstaat, zonder voldoende werkelijkheidskennis is ieder beleid tot stranden gedoemd. De existentieproblemen van een modern-Westerse maatschappij worden nl., noch door hen dood te zwijgen, noch door de aanname van krachtige resoluties opgelost. Zo doet dan de gezinssocioloog als één der vele uit het corps van beoefenaars der empirische menswetenschappen zijn normaliter volstrekt onspectaculaire, maar niettemin maatschappelijk niet geheel onnuttige werk. Hij doet het in een zekere 'eigengereidheid', maar deze 'eigengereidheid' wordt misverstaan, wanneer zij wordt geïnterpreteerd als een teken of bewijs van ontbrekende sociale solidariteit. 'Eigengereid' heeft de gezinssocioloog een eigen verantwoordelijkheid genomen, maar hij heeft dat gedaan om uit die verantwoordelijkheid een constructieve maatschappelijke bijdrage te kunnen leveren.

Het onderzoek, dat wij te Ermelo, Tvl., hebben verricht, was bedoeld ter verdere toetsing van een hypothese met betrekking tot de ontwikkeling van het plattelandse gezinsleven in de moderne-Westerse wereld. Dit onderzoek heeft het aannemelijker gemaakt, dat de in de Inleiding omschreven hypothese juist is. Dat is voor ons als onderzoeker een bevredigende uitkomst, maar zij, die voor het beleid verantwoordelijk zijn, zijn – en dit is hun goed recht – weinig ge-

interesseerd in de bevestiging of logenstraffing van vakwetenschappelijke hypothesen. Toch zouden wij in dit geval de aandacht van de beleidsmensen voor juist de hypothese willen vragen. Daarin liggen immers 2 verschillende beelden opgesloten: dat van het gezin binnen de sfeer der gesloten landelijkheid en dat van het gezin op een platteland, opgenomen in een industrieel-stedelijke maatschappij. Er rijst nu een vraag, te weten, of het gezin op het tweede type platteland 'überhaupt' kan blijven stoelen op een normen- en waardensysteem, dat zich binnen de gesloten landelijkheid heeft ontwikkeld. De vraag stellen, is haar ook beantwoorden. Het lijkt dan zo te zijn, dat, noch in Europa, noch in zuidoost Transvaal enige kans bestaat op overleving van dit oude, traditionele gezin. Of dit te betreuren is, laten wij in het midden. Als echter in het proces van overgang van gesloten landelijkheid naar plattelandse integratie in een ruimere wereld het traditionele gezin tot ondergang is gedoemd, dan staat het beleid voor andere en moeilijker vragen. Wat moet zijn 'Leitbild' zijn? Een op gezinsreïntegratie gerichte hulpverlening in die individuele gevallen, waar in en door het veranderingsproces desintegratie met alle zedelijk onaanvaardbare gevolgen vandien manifest is geworden? Een dergelijke hulpverlening zonder meer maakt uiteraard duidelijk, dat het 'Leitbild' er eigenlijk één is van 'laisser faire, laisser passer'. De ontwikkeling in haar totaliteit wordt niet geremd, laat staan omgebogen. Het beleid is geheel en al curatief, niet preventief. Naast curatie kan echter ook en vooral preventie worden nagestreefd. Als die tevens zou moeten worden nagestreefd, dan is het misschien wenselijk om in plaats van in termen van preventie in termen van opbouw te denken. Wordt dit gedaan, dan is er eerst in werkelijke zin van een 'Leitbild' sprake. De ontwikkeling, die zich 'spontaan' voltrekt, moet zodanig worden beïnvloed, dat over 10, 25 of 50 jaar bepaalde, als essentieel beschouwde, waarden en normen verwezenlijking vinden. Wordt een dergelijke beplanning aanvaard als mogelijk en noodzakelijk, dan doet zich evenwel het probleem voor, welk 'Leitbild' dient te worden gekozen. Moet een blijvende differentiatie tussen stads- en plattelandsgezin worden voorgestaan? Of is te streven naar een uitwissing van nog bestaande verschillen tussen het gezin uit het ene en uit het andere milieu? Wij stellen al deze vragen hier, niet, omdat wij het beleid in deze of gene richting zouden willen trachten te leiden, maar, omdat het beleid zo druk doende is. Er wordt vandaag de dag zeer veel ondernomen met het oog op de veronderstelde belangen van het plattelandsgezin. Wij wagen intussen te betwijfelen, dat men altijd zou weten, waartoe het ondernomene eigenlijk zou moeten strekken. Het 'Leitbild' is amorf of het ontbreekt geheel en al. Terugkerend tot ons onderzoek te Ermelo, kunnen wij stellen, dat het gegevens heeft verschaft, die – op zijn minst voor Zuid-Afrika – de beslissing over het te volgen 'Leitbild' kunnen helpen bevorderen. Die gegevens verschaffen immers een inzicht in de gezinssituatie, met insluiting der gezinsidealen, op een stuk platteland, dat, zij het in elders ongekend tempo, van geslotenheid naar openheid evolueert.

Het zou een absurd voorstel zijn, de resultaten van het Ermelose onderzoek als empirisch uitgangpunt te nemen voor een adequaat Zuidafrikaans gezinsbeleid ten plattelande. Wel vragen wij ons af, of zij, die metterdaad de belangen

van het blanke plattelandsgezin in Zuid-Afrika willen voorstaan, met onderzoekingen als de te Ermelo verrichte niet iets nuttigs zouden kunnen aanvangen. 'Kennis is mag, en die gesinslewe kan alleen versterk word indien optrede in die verband gerugsteun word deur diepgaande kennis en insig. Lg. kan alleen verkry word indien daar op veel groter skaal as wat tans die geval is, navorsing op die gebied van die gesinslewe gedoen word. Hiervoor is daar nodig die opleiding van sosiaal-wetenskaplikes en die beskikbaarstelling van die nodige fondse en fasiliteite vir studie en navorsing.'[1] Dit is natuurlijk in zekere zin een oratio pro domo, want het wordt gezegd door één der Afrikaanse sociologen, maar wij stemmen niettemin geheel met hem in, omdat zijn voorstel mede voortkomt uit 'bekommernis'. Geen slogans en sterke resoluties alleen, maar ook onderzoek is de eis, wil het gezin werkelijk worden gediend. Wij hebben goede reden tot grote erkentelijkheid, omdat de faciliteiten en fondsen voor studie en navorsing, waarvan onze hiervoor aangehaalde collega spreekt, ons te Pretoria beschikbaar werden gesteld. Zo konden wij onze 'eigengereide' ambitie ongefrustreerd blijven volgen. Onze hoop is echter, dat het om tijdswille in hoog tempo verrichte werk ook voor het praktische leven in Zuid-Afrika van enig nut is geweest. Binnen afzienbare tijd verschijnt een complement van ons onderzoek van de hand van onze stamverwante medewerker Chr. J van der Merwe. Wanneer dat complement verschenen is, zal een heel wat bredere empirische basis verschaft zijn voor een gecoördineerd beleid t.a.v. het plattelandsgezin in Zuid-Afrika. Nadien zal niettemin nog zeer veel onderzoek wenselijk blijven, in Zuid-Afrika, in Nederland en elders. Het behoeft nauwelijks te worden toegevoegd, dat bij dit onderzoek mensen van verschillende nationaliteiten elkaar belangrijk tot steun kunnen zijn.

[1] S. P. Cilliers, pag. 77.

Het voornemen was dus, te Ermelo, Tvl., onder Afrikaanssprekende agrarische gezinnen onderzoek te doen aan de hand van o.m. een vragenlijst, die zoveel mogelijk dezelfde verschijnselen zou 'meten' als door Douma en Van Deenen in Europese plattelandsmilieus 'gemeten'. In eerste instantie deden zich nu 2 problemen voor, te weten, de 'vertaling' van de oorspronkelijke vragenlijst in het Afrikaans en het trekken van een steekproef uit het universum van Afrikaanse boerengezinnen te Ermelo. Die 'vertaling' leverde in het geheel geen moeilijkheden op. De door Douma op het Nederlandse platteland gebezigde lijst kon onder de Afrikaners eigenlijk letterlijk vertaald worden gehanteerd. Daarom vond letterlijke vertaling dan ook overwegend plaats. Waar de Afrikaanse lijst van de Nederlandse afwijkt, komt de afwijking neer op vooral aanvulling, een aanvulling, waardoor overigens de vergelijkbaarheid in geen enkel opzicht is geschaad. (De inhoud van het enquêteformulier-Ermelo wordt nog weergegeven. De lezer kan desgewenst de overeenkomsten en verschillen met het in Nederland gebruikte formulier controleren door Douma's studie op te slaan.) De bepaling van de steekproef kostte wat meer hoofdbrekens dan het verkrijgen van een adequaat formulier. Geen al of niet ambtelijke instelling beschikte nl. over enige recente naam- en adreslijst van alle boeren in het district. Een zgn. geographic area sample dan maar met het risico van herhaaldelijk bakzeil halen (verlaten plaatsen of plaatsen, bewoond door Engelssprekende gezinnen) en voorts zonder nauwkeurige kennis van de grootte van het universum? Plotseling kwam de gedachte op, de politie in te schakelen. Politiemensen ten plattelande hebben immers gewoonlijk een grote locale kennis. Tot recht begrip: er was geen sprake van het bestaan van één enkele politiepost, die het gehele district bestreek. Politieposten binnen het district waren er 8, terwijl een klein gedeelte van het Ermelose, naar wij spoedig ook wisten, bleek te ressorteren onder een post buiten het district. De contactname met de politie was veel vruchtbaarder dan was gehoopt. In ieder politierayon was, werd ontdekt, één der daar gestationeerde politiemensen juist bezig met de landbouwtelling. Deze ambtenaar had de beschikking over de naam- en adreslijst van alle boeren in zijn rayon. Daar de politiefunctionarissen zonder uitzondering bereid waren tot volle medewerking, kon het totum van Afrikaanssprekende boerengezinnen in het district allereerst worden bepaald en ook worden aangegeven, welke gezinnen zouden kunnen worden geënquêteerd.

De lezer neme nu eerst kennis van een tabel, waarop de verschillende politierayons, de daar gelegen bewoonde plaatsen, de daar woonachtige gezinnen van blanke boeren met afhankelijke kinderen tussen 5 en 21 jaar, alsmede de daar geënquêteerde gezinnen voorkomen.

politierayon	aantal plaatsen, bewoond door blanken	aantal gezinnen met afhankelijke kinderen tussen 5 en 21 jaar	aantal gezinnen uit de steekproef
Chrissiemeer	104	62	16
Davel	67	34	9
Sheepmoor	68	45	12
The Gem	56	15	4
Amsterdam	54	23	6
Morgenzon	99	58	15
Breyten	126	52	14
Ermelo	245	90	24
		379	100
Hartbeeskop*	21	9	

* Te Hartbeeskop, het gedeelte, ressorterend onder een politiepost buiten het landdrostdistrict, werd niet geënquêteerd, omdat de gegevens te laat binnen waren. Het zou hier echter om slechts 2 gezinnen gegaan zijn.

Hartbeeskop daargelaten, bleken in het district Ermelo in begin 1964 379 blanke boerengezinnen met afhankelijke kinderen tussen 5 en 21 jaar gevestigd te zijn. Deze gezinnen interesseerden ons meer dan het totaal aantal boerenhuishoudingen. Dat was daarom het geval, omdat wij, gezien het doel van het onderzoek, speciale belangstelling hadden voor gezinnen met niet te jonge afhankelijke kinderen. (Men vergelijke Douma's studie. Douma, die een universum in zijn beide onderzoekgemeenten deed enquêteren, was eveneens slechts in gezinnen met bovengenoemd kenmerk geïnteresseerd.) In ieder geval moest er van worden uitgegaan, dat niet meer dan 100 gezinnen zouden kunnen worden benaderd. Dat komt hierop neer, dat van alle gezinnen met afhankelijke kinderen tussen 5 en 21 jaar goed 25% steekproefsgewijze te enquêteren zou zijn. Een steekproef van 1:4 is een redelijk grote steekproef. Het komt er echter op aan, dat zo'n steekproef dan ook werkelijk een steekproef zal zijn, d.w.z. door de keuze der respondenten een voldoende kans biedt tot representatie van het universum. Wij menen, dat door de gevolgde werkwijze inderdaad een bevredigend monster werd verkregen.

Het aantal gezinnen met afhankelijke kinderen tussen 5 en 21 jaar uit elk rayon eenmaal aan ons bekend zijnde, liet zich bepalen, hoeveel hunner konden of moesten worden geënquêteerd, wilde de steekproef inderdaad 100 gezinnen omvatten. Met behulp van de politie weer werd vervolgens vastgesteld, welke gezinnen dienden te worden benaderd. Uitgegaan werd hierbij van de politiepost. Naar gelang de grootte van het rayon werd bepaald, hoeveel gezinnen met afhankelijke kinderen langs iedere route, lopend vanaf de post, moesten worden benaderd. Overal, waar de (3) enquêteurs aankwamen, bleken boer en/of boerin thuis te zijn. De medewerking was meer dan voortreffelijk. Nooit bleek iemand weigerachtig, zich te doen enquêteren. Het is spijtig, dat het totaal aantal voor de enquête gereden mijlen niet werd opgenomen. Het moeten er duizenden zijn geweest.

Hierna laten wij dan nog – omderwille van ruimtebesparing op een aantal punten bekort – de tekst van de gebruikte vragenlijst volgen. *In zoverre dit niet op technische bezwaren stuitte,* zijn de antwoordverdelingen mede vermeld:

A. 4 INLIGTING VERKRY VAN:	Man	3
	Vrou	70
	Beide	27

B. ALGEMEEN

B. 1 Wat is die ouderdom van die man en vrou?

	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49	50–54	55–59	60–64	65–69	70 en ouer
Man	–	–	1	8	13	15	19	21	13	7	2	1
Vrou	–	–	3	20	20	18	19	12	7	1	–	–

Geboortedatums: Man..... Vrou..... Werklike ouderdom: Man ..... Vrou.....

B. 2 Aan watter kerk of geloof behoort die man en vrou?

	Man	Vrou
Nederduits Gereformeerde Kerk	78	76
Gereformeerde Kerk van S.A.	6	6
Nederduitse Hervormde Kerk van Afrika	12	13
Apostoliese Geloofsending of Volle Evangelie Kerk	–	–

	Sektes	Engelse kerke	Ander	Geen
Man	2	2	–	–
Vrou	3	1	1	–

B. 3 Is daar van die kinders wat aan 'n ander kerk of geloof as die ouers behoort?

Ja	Nee	N.v.t. – ouers behoort aan verskillende kerke
3	94	3

Opmerking:
Hoeveel?

C. 1 WOONPLEK EN MIGRASIE

C. 2 Waar is die man en vrou gebore?

	Stad	Dorp	Kleinhoewe	Plaas
Man	1	15	–	84
Vrou	6	19	1	74

Opmerking:
Meld asb. in die geval van die *man, vrou* en *kinders* die dorp, stad, provinsie of land van geboorte.
Man:
Vrou:
Kinders: 1..... 2..... 3..... 4.....
5..... 6..... 7..... 8.....
9..... 10.....

C. 3 Waar het die man en vrou gedurende die *eerste 10 jaar* van hul lewe hoofsaaklik gewoon?

	Stad	Dorp	Kleinhoewe	Plaas
Man	1	10	5	84
Vrou	3	12	5	80

C. 4 Waar het die man en vrou gedurende die *afgelope 10 jaar* hoofsaaklik gewoon?

	Stad	Dorp	Kleinhoewe	Plaas
Man	–	1	3	96
Vrou	–	2	3	95

C. 5 Hoe lank woon u nou reeds (dit wel sê sedert huidige huwelik) onafgebroken in dieselfde stad, of op dieselfde plaas, waar u tans woon?

	Minder as 6 md.	6-11 md.	1-1 jr. 11 md.	2-2 jr. 11 md.	3-5 jr. 11 md.	6-9 jr. 11 md.
Man	3	2	6	3	12	15
Vrou	3	2	6	3	12	15

	10–19 jr. 11 md.	20–29 jr. 11 md.	30 jr. en langer
Man	34	20	5
Vrou	34	20	5

C. 6 Hoeveel keer het u sedert u huidige huwelik van woonplek verander dit wil sê van plaas tot plaas, plaas na dorp, voorstad na voorstad, ensovoorts? (Uitgesluit in dieselfde dorp of in dieselfde voorstad rondgetrek).

Minder as 3 keer	3–5	6–8	9–11	12–14	15–17	18–20	21 en meer	N.v.t. – nie getrek nie
32	15	4	1	–	1	–	–	47

C. 7 Watter soort trek het u op die plek gebring waar u tans woon dit wil sê die laaste trek vandat u getroud is (u huidige huwelik)?

N.v.t. – daar was geen trek nie	Dorp of stad na dorp of stad	Plaas ens. na plaas ens.	Plaas ens. na dorp of stad	Dorp of stad na plaas ens.
1	2	3	4	5

Opmerking:
Gee 'n duidelike omskrywing met moontlike verwysing na distrikte, dorpe en provinsies:

C. 8 Waar sou u verkies om te bly?

Stad	–
Kleinhoewe om stad	–
Dorp op platteland	–
Plaas	100
Ander (spesifiseer)	–

D. OPVOEDKUNDE

D. 1 Wat is die hoogste standerd wat die man, vrou en kinders op skool geslaag het?

		Nog nie op skool nie nooit op skool	Geen of laer as St. 1	St. 2	St. 3	St. 4	St. 5	St. 6	St. 7	St. 8	St. 9	St. 10	N.v.t.
Man		–	1	–	1	2	3	28	9	19	7	30	–
Vrou		–	–	–	1	–	3	21	10	29	3	33	–
Kinders	1	3	17	8	3	5	4	5	2	22	6	25	–
	2	10	20	5	4	5	5	7	5	11	20	4	4
	3	20	12	1	10	2	1	4	5	9	4	8	24
	4	15	6	2	0	3	4	4	2	5	2	3	54
	5	3	3	–	2	–	2	3	1	6	–	3	77
	6	4	–	–	1	2	1	1	–	3	1	–	87
	7	1	–	2	–	2	–	–	–	1	1	–	94
	8	–	2										98
	9	–	2										98
	10	–											100
		56	62	18	20	19	17	24	15	56	34	63	364

D. 2 Beskik die man, vrou en kinders oor enige graad of diploma?

		Ja graad	Ja diploma	Ja, graad en diploma	Beskik nie oor grade of diplomas nie	N.v.t.
Man		2	8	–	90	
Vrou		1	15	–	84	
Kinders	1	5	7	1	87	
	2	2	6	–	88	4
	3	2	–	–	74	24
	4	1	–	–	45	54
	5	–	–	–	23	77
	6	–	–	–	13	87
	7	–	–	–	6	94
	8	–	–	–	2	98
	9	–	–	–	2	98
	10	–	–	–	–	100
		10	3	1	340	364

Gee die spesifieke graad of diploma en rigting waarin deur man, vrou en kinders behaal:
Man:
Vrou:
Kinders:

D. 3 Wie bepaal watter opleiding die kinders moet kry of watter beroep hulle moet volg?

Ouers	7
Kind	28
Ouers en Kind	65

D. 4 Wat dink u is die belangrikste?

Dat u kinders sover moontlik moet leer?	98
Dat u kinders so gou moontlik moet begin verdien of in die ouers se onderneming opgeneem moet word	2

D. 5 Waarmee sou u by die opleiding van u dogter of indien u 'n dogter gehad het die meeste rekening hou?

Dat sy 'n goeie en bekwame huisvrou word	35
Dat sy 'n deeglike beroepsopleiding ontvang	65

Opmerking:

E. VERLOWING EN HUWELIK

E. 1 Waar het die man en vrou mekaar leer ken of ontmoet?

By 'n sosiale geleentheid	33
Saam gewerk	5
Aan huis van vriende	39
Op skool	9
Aan universiteit of onderwyskollege	–
Andere plek (omskryf)	14

E. 2 Het u verloof geraak?

Ja	Nee
82	18

E. 3 Hoe lank was u verloof?

Minder as 6 mnde	6m.–1 jr.	1–1 jr. 11 mnde.	2–2 jr. 11 mnde.	3 jr. en meer	Was nie verloof nie
24	31	15	8	4	18

E. 4 Het u met u huwelik uitnodigingskaartjies aan kennisse en ander persone uitgestuur?

Ja	Nee
58	42

E. 5 Was daar met u huweliksbevestiging

Slegs 'n gelukwensing?	56
'n Onthaal/bruilof	38
geen van beide	6

E. 6 Indien daar met u huweliksbevestiging wel 'n gelukwensing of onthaal was, wie van die volgende persone was teenwoordig:

Slegs naaste familie en enkele goeie vriende	53
Baie familielede, vriende, bure en kennisse	41
Geen gelukwensing of onthaal	6

E. 7 Dink u dat twee jonge mense van ongeveer 20–25 jr. sonder raadpleging van hul ouers wel met mekaar kan trou?

Opmerking:	Ja	Nee
.....	13	87

E. 8 Wat dink u is die belangrikste aspek om op te let by die keuse 'n huweliksmaat?

Dat beide aan dieselfde geloof behoor	46
Van dieselfde sosiale status moet wees	26
'n Knap, netjies persoon moet wees	19
'n Bepaalde hoeveelheid besittings moet hê	1
'n Bepaalde mate van opleiding ontvang het	3
Ander (spesifiseer)	5

.....

Opmerkings:

E. 9 Hoe is u huidige huwelik bevestig?

Deur 'n predikant	86
Deur 'n landdros	13
Deur beide	1

E. 10 Hoeveel vorige huwelike het u reeds aangegaan?

	Nie van toepassing – huidige huwelik is enigste	1	2	3	4	5
Man	94	6	–	–	–	–
Vrou	92	8	–	–	–	–

E. 11 Hoe oud was die man, vrou en getroude kinders met die sluiting van hul *huidige* huwelike?

	Jonger as 15 jr.	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49	50–54	55–59	60 en ouer	N.v.t.
Man	–	–	29	44	12	9	4	2	1	1	1	–
Vrou	–	22	58	9	5	2	1	3	–	–	–	–
Kind	–	8	18	3	–	–	–	–	–	–	–	71
Kind	–	5	14	1	–	–	–	–	–	–	–	80
Kind	–	1	6	–	–	–	–	–	–	–	–	93
Kind	–	1	1	1	–	–	–	–	–	–	–	97
Kind	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	100

Gee hier asb. die werklike ouderdomme met huweliksbevestiging:

Man :
Vrou :
Getroude kinders:
1
2
3
4
5

E. 12 Hoe oud was die man, vrou en getroude kinders met hul *eerste* huwelike? Alleen vir man, vrou of kinders wat meer as een keer getroud was. By kinders ook daarmee wat tans geskei of in weduskap verkeer.

	Jonger as 15 jr.	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49	50–54	55–59	60 en ouer	N.v.t. huidige huwelik was enigste of geen kind	getroude kind
Man	–	1	2	2	2	–	–	–	–	–	–		93
Vrou	–	6	1	–	–	–	–	–	–	–	–		93
Kind	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–		100
Kind	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–		100
Kind	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–		100
Kind	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–		100
Kind	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–		100

Gee hier asb. die werklike ouderdomme met huweliksbevestiging van:
Man :
Vrou :
Getroude kinders:
1
2
3
4
5

E. 13 Wat is die duur van u en u getroude kinders se huidige huwelike?

	Minder as 5 jr.	5–7	8–10	11–13	14–16	17–19	20–22	23–25	26–28	29 en meer	N.v.t.
Egpaar	3	5	8	15	10	15	16	9	7	12	–
Kind	14	1	9	3	–	1	–	–	–	–	72
Kind	10	7	2	–	1	–	–	–	–	–	80
Kind	5	2	–	–	–	–	–	–	–	–	93
Kind	2	1	–	–	–	–	–	–	–	–	97
Kind	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	100

NOTA: Egpaar :
Datum getroud :
Werklike aantal jare getroud:
Jare getroud :
Kinders :
1
2
3
4
5

E. 14 Hoe het u vorige huwelik of indien u meer as een keer getroud was, u laatste huwelik tot 'n einde gekom?

	N.v.t. – huidige huwelik is my enigste	Dood van man of vrou	Egskeiding of verlating
Man	94	6	–
Vrou	92	7	1

E. 15 Wat is volgens u mening die ideale aantal kinders in 'n gesin?

1	2	3	4	5	6	7	8	Weet nie
–	2	7	48	20	15	1	3	4

Opmerking:
Waarom:

E. 16 Soos u weet het die aantal egskeidings die afgelope tyd toegeneem

Keur u 'n egskeiding altyd af?	11
Bestaan daar gevalle waar u dink dat 'n egskeiding toelaatbaar is:	89

Indien (2) gemerk, meld in watter gevalle egskeiding volgens u mening toelaatbaar is:

Opmerking:

F. GESINS- EN FAMILIELEWE

F. 1 Hoeveel lewend gebore broers en susters het die man en vrou gehad?

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11+	Geen (sluit stief en halve broers en zusters in)
Man	5	14	12	18	11	9	11	5	3	4	5	3
Vrou	5	13	17	20	12	11	3	4	6	4	3	2

F. 2 Hoeveel broers en susters van die man en vrouw lewe tans nog (eie, stief, half en aangenome)?

	Geen	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10+	N.v.t.	het geen broers of susters gehad
Man	–	7	20	17	24	13	3	3	4	2	4		3
Vrou	1	7	15	22	20	10	8	4	4	5	2		2

F. 3 Watter van die man en vrou se eie ouers lewe nog?

	Beide	Slegs Vader	Slegs Moeder	Geen
Man	17	7	27	49
Vrou	24	7	28	41

F. 4 Het die man of vrou enige stiefouers? (tans of in die verlede)?

	Beide	Slegs Vader	Slegs Moeder	Geen
Man	–	11	4	85
Vrou	–	9	10	91

F. 5 Is daar nog gereelde kontak met die nog lewende ouers?

Man se vader en moeder	17
Man se vader	7
Man se moeder	27
Geen kontak	–
N.v.t. – ouers oorlede	49
Vrou se vader en moeder	24
Vrou se vader	8
Vrou se moeder	27
Geen kontak	–
N.v.t. – ouers oorlede	41

Opmerking:

F. 6 Is daar nog gereelde kontak met u getroude kinders?

Kontak met almal	29
Kontak met sommiges	–
Kontak met geeneen nie	–
Daar is geen getroude kinders nie	71

F. 7 Het u gereelde kontak met u broers en susters aan beide kante?

Kontak met almal	90
Kontak met sommiges	9
Kontak met geeneen nie	1
Daar is geen broers en susters nie	–

F. 8 Is daar ander familielede met wie u gereeld in aanraking kom?

Oom en tantes	8
Neefs en niggies	15
Swaers en skoonsusters	4
Ooms, tantes, niggies en neefs	20
Ooms, tantes, swaers en skoonsusters	3
Niggies, neefs, swaers en skoonsusters	5
Almal vermeld	–
Geen	8

Opmerking: Meld asseblief breedvoerig met watter familie u in aanraking kom:

.....

F. 9 Was daar ooit 'n tydperk van 'n week of meer gedurende die afgelope 5 jaar waarin die man of vrou as gevolg van siekte of enige ander redes, nie in die gesin aanwesig kon wees nie?

	Ja	Nee
Man	19	81
Vrou	29	71

Indien wel, vermeld redes:

..... Man:.....

..... Vrou:.....

Indien wel, wie het sy/haar plek ingeneem?

familie nl.: .....

ander nl.: .....

geeneen: .....

Indien wel, is die hulp kosteloos verleen?

Ja Nee

F. 10 Indien u gesin weens onvermydelike omstandighede in die moeilikheid sou raak bv. weens langdurige siekte of permanente onbekwaamheid van die man of vrou, meen u dat die familie u behoort te help of dink u dat u self die mas moet opkom?

Die familie moet help	34
Sal self help	61
Geen mening	5

Opmerking:

F. 11 As daar 'n belangrike beslissing geneem moet word rakende u gesin bv. verandering van werk, verkoop van eiendom, verhuising na ander stad, dorp of distrik, ens., sou u eers raad van bepaalde familielede inwin?

Ja	Nee
33	67

Indien wel, meld volledig van wie: .....

Opmerking: .....

F. 12 Is daar van u familielede wat hulle inmeng met die opvoeding van u kinders? (tans)

Ja	Nee	N.v.t.
4	96	–

Indien wel, meld wie: .....

F. 13 Dink u dat die bepaalde familielede wel die reg het om hulle met die opvoeding van u kinders in te meng? (tans)

Ja	Nee	N.v.t.
–	4	96

Opmerkings: Ja, want .....
nee, want .....

F. 14 Dink u dat dit oor die algemeen aanvaarbaar is dat ouers of skoonouers by hul getroude kinders inwoon of sou u dit afkeur:

Keur dit goed	Keur dit nie goed nie	Geen mening
9	89	2

Opmerkings oor die aangeleentheid:

.....

F. 15 Wat is u mening oor die inwoning van getroude kinders by hul ouers?:

Keur dit goed	Keur dit nie goed nie	Geen mening
6	94	–

Opmerkings: .....

F. 16 Wat is die mening oor die inwoning van ander familielede?

Keur dit goed Keur dit nie goed nie Geen mening

Opmerkings: .....

F. 17 'n Gesin kom met sommige van sy bure meer in aanraking as met ander. Ons sou graag wou vaststel hoe dit in u geval is.

(*a*) By hoeveel van u bure lê u gedurende die jaar kort formele besoeke af?

Geen	1	2	3	4	5	6 en meer
36	10	23	11	6	2	12

(*b*) By hoeveel van u bure lê u gedurende die jaar gereelde informele besoeke af?

Geen	1	2	3	4	5	6 en meer
7	7	12	20	24	8	22

Opmerkings: .....

F. 18 Is daar sekere gesinne (nie net bure nie) met wie u gereeld in aanraking kom en indien wel, hoeveel?

Geen	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10 en meer
34	9	10	15	11	7	6	7	1	–	–

F. 19 Wat is die beroepe van die hoofde van die 3 gesinne met wie u die meeste in aanraking kom?

F. 20 Hoe het u die drie gesinne met wie u die meeste in aanraking kom, leer ken?

	Ja	Nee
Ken hulle van jongs af	55	45
D.m.v. werk leer ken	30	70
D.m.v. kerk leer ken	20	30
Op sosiale geleentheid leer ken	48	52
Op ander manier (omskryf)	22	78

F. 21 Meen u dat die uitdrukking 'die man is die hoof van die gesin' geregvaardig is of is die man en die vrou in die huweliksverhouding gelyk?

Uitdrukking geregvaardig	58
Man en vrou gelyk	42
Geen mening	–

Opmerking:

F. 22 Hoe spreek u kinders u tuis aan?

U	–
Jy	–
Die volgende aanspreekvorm	
'Pa sal Pa asseblief...'	99
Alle drie	1

F. 23 Wat is die strengste straf wat u die kinders oplê?

F. 24 Wie straf die kinders?

Man	Vrou	Albei	Word nie gestraf nie
8	22	69	1

F. 25 Kry u kinders sakgeld?

Ja gereeld	50
Ja ongereeld	28
Sommige gereeld sommige ongereeld	19
Nee	3

F. 26 Indien die kinders wel sakgeld kry, wie bepaal die bedrag?

Vader	Moeder	Albei	N.v.t.
8	13	76	3

F. 27 Hoe bestee u kinders wat reeds verdien en nog by u inwoon hul salaris?

	Ja	Nee	N.v.t.
Gee hele salaris aan ouers af maar hou eie sakgeld terug	–	5	95
Gee hele salaris aan ouers en laasgenoemde gee sakgeld	–	5	95
Betaal net vasgestelde losies aan ouers	2	3	95
Behou hele verdienste en gebruik soos self goeddink	2	3	95
Behou hele verdienste en gebruik in oorleg met ouers	1	4	95
Werk vir ouers en ontvang net voordele en moontlik sakgeld	–	5	95
Ander	–	5	95
N.v.t. – geen sodanige kinders			

Opmerking:

F. 28 Help die man met die huishoudelike take en/of met die versorging van die kinders?

Gereeld	Soms	Nooit
16	38	46

Indien wel, waarmee help hy?

F. 29 Wie in die gesin het die uiteindelike beslissing oor die aankoop van nuwe, duur artikels bv. nuwe meubels, motor, ens.?

Man	Vrou	Beide saam	Albei maar nie saam nie
33	–	60	7

F. 30 Hoe dikwels gaan die man en vrou kerk toe?

	Ten minste 1 keer per week	Ten minste 1 keer per maand maar minder as 1 keer per week	Minder as 1 keer per maand	Net met spesiale geleenthede	Nooit of minder as 1 keer per jaar
Man	25	46	20	8	1
Vrou	25	27	20	7	1

F. 31 Gaan die hele gesin gewoonlik saam kerk toe?

Ja	Nee
86	14

Opmerking:

F. 32 Word daar voor en/of na ete aan tafel gebid?

Gereeld	Soms	Nooit
85	11	4

F. 33 Hou u huisgodsdiens?

Elke dag	Soms	Nooit
56	26	18

F. 34 Woon u ooit ander kerklike byeenkomste by bv. kerkraadvergadering, Mannesendingbond, Sustersvereniging, Bond van Dienaresse, Afrikaanse Calvinistiese Vereniging/beweging, ens.

Beide	24
Man	11
Vrou	9
Geeneen	56

F. 35 Besoek u kinders die Sondagskool en Katkisasieklas?

Sondagskool	34
Katkisasie vir aanneming as lidmaat	10
Sondagskool en katkisasie	20
N.v.t. te jonk of reeds lidmate	13
Nee	23

Opmerkings:

F. 36 Hoe dikwels besoek 'n predikant of pastoor u aan huis?

Weekliks	Maandeliks	Kwartaaliks	Jaarliks	Minder as jaarliks	Behoort nie aan 'n kerk	Nooit
1	2	16	58	21	–	2

G. KINDERS

G. 1 Hoeveel kinders het u wat lewe? (sluit in eie, stief en aangenome kinders van beide ouers).

	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
Seuns	7	33	21	6	1	–	–	–	–		190
Dogters	16	24	17	8	2	–	–	–	–		174
Totaal	–	20	30	23	10	7	4	–	2		364

G. 2 Wat is die ouderdom van u kinders?

Geboortedatums:		1–4	5–9	10–14	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45–en ouer	N.v.t.
1.	–	–	15	24	25	14	12	9	1	–	–	–
2.	–	–	8	22	16	16	7	4	–	–	–	4
3.	3	10	19	17	16	7	4	–	–	–	–	24
4.	1	8	11	9	11	3	3	–	–	–	–	54
5.	1	2	4	6	7	2	1	–	–	–	–	77
6.	1	1	1	6	3	1	–	–	–	–	–	87
7.	–	1	1	3	1	–	–	–	–	–	–	94
8.	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	98
9.	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	98
10.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–

G. 3 Wat is die huidige huwelikstaat van u kinders (eie, stief en aangenome kinders)?

	Geen	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12+
Ongetroud	–	9	26	36	18	5	4	1	1	–	–	–	–
Getroud	71	9	13	4	3	–	–	–	–	–	–	–	–
Wedustaat	100	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Geskei	100												

Opmerkings: Gee meer besonderhede van u kinders bv. tydperk getroud, aantal kinders, duur van wedustaat, oorsake wat tot skeiding gelei het, ens.

H. Huishouding

H. 1 Op watter manier word die kos in u huishouding gekook?

Elektrisiteit	1
Steenkool, hout, ens.	85
Gas	3
Meer as een van bovenmeldes	11
Ander	–
N.v.t. – kos word nie in huishouding voorberei nie	–

H. 2 Waar nuttig u gesin gewoonlik hul maaltye?

Woon/eetkamer	3
Eetkamer	83
Kombuis	9
Ander vertrek (spesifiseer).....	5
N.v.t. – eet in hotel, losieshuis, ens.	–

H. 3 Watter van die volgende huishoudelike geriewe besit u?

	Ja	Nee
Wasmasjien	17	83
Stofsuier/poleerder	8	92
Warmwatertoestel	78	22
Stortbad en/of ingeboude bad	91	9
Yskas	72	28
Telefoon	92	8

H. 4 Waar koop u meestal die grotere kledingstukke vir u gesin?

In Ermelo	75
In ander dorpe in distrik	9
In winkel in distrik	3
In naburige dorpe van ander distrik	2
In stad	8
Ander (spesifiseer):	3

H. 5 Waar het u die meeste van u meubels gekoop?

Stad – Pretoria	2
Johannesburg of Witwatersrand	7
Ander stad	3
Naburige dorp	16
Ermelo	63
Bestel uit katalogus	3
Ander-geërf, present gekry, ens.	6

H. 6 Wat dink u van die koop en afbetaal van luukse artikels?

Goed	27
Nie goed nie	71
Geen mening	2

Opmerking:

H. 7 Wat dink u van die koop en afbetaal van huishoudelike artikels bv. naaimasjien, stofsuier, wasmasjien, ens.?

Goed	28
Nie goed nie	69
Geen mening	3

Opmerking:

H. 8 Is die man lid van 'n vakbond, vakorganisasie, wolkwekersvereniging, landbou-unie, Vereniging van Staatsamptenare ens.?

Ja	Nee
77	23

H. 9 Kweek u u eie groente of koop u dit?

Kweek eie groente	64
Koop groente	–
Kweek en koop	36
N.v.t.	–

I. Arbeid

I. 1 Gee die naam van die werk of beroep van die ondervermelde persone duidelik en volledig: Byvoorbeeld as die persoon 'n 'skrynwerker' in diens van de Spoorweë is, moet u 'skrynwerker' aangee as die beroep en nie 'Spoorwee' nie.

N.B. Pensioenarisse, afgetrede personen, persone wat nie werk nie en persone oorlede se vorige, of die beroep meestal beoefen, moet tussen hakies naas huidige gegee word.

Man: .....
Vrou: .....
Man se vader: .....
Vrou se vader: .....

I. 2 In watter een van die beroepsgroepe soos in die vraag hieronder aangedui, kan die ondervermelde persone geklassifiseer word?

Man: .....
Vrou: .....
Man se vader: .....
Vrou se vader: .....

I. 3 Beroepsindeling

01 *Professioneel:* B.v. dokters, onderwysers, prokureurs, argitekte, ouditeurs, rekenmeesters, ingenieurs, ens.
02 *Klerklik en Administratief:* B.v. klerke en administratiewe personeel en fabrieke, Staatsdiens, Spoorweë ens.
03 *Handel:* (A) Eienaars, bestuurders en direkteure van handels- en finansiële instellings
04 *Handel:* (B) Verkoopspersoneel b.v. handelsreisigers, assuransieagente, eiendomsagente, makelaars, verkoopsklerke ens.
05 *Mynwese, steengroewe en verwante beroepe:* (A) Myneienaars, bestuurders, direkteure ens.
06 *Mynwese ens.:* (B) Delwers, myn- en steengroefwerkers, skofbase, prospekteerders ens.
07 *Geskoolde vakrigtings:* B.v. messelaars, elektrisiëns, motorwerktuigkundiges en persone wat ander soortgelyke beroepe beoefen
08 *Vakleerlinge, halfgeskooldes en ongeskooldes:* B.v. arbeiders, bodes, kruiers, masjienoperateurs ens.
09 *Vervoerdienste:* B.v. kondukteurs, stokers, vragmotorbestuurders, huurmotorbestuurders, loodse ens.
10 *Veiligheidsdienste:* B.v. polisie, leër, gevangenisdiens ens.
11 *Boere:* Slegs voltydse boere en plaasvoorname op plase en hoewes asook bosbouwers en dergelike beroepe

12 Voltydse studente en skoliere
13 Pensionarisse, renteniers, afgetredenes
14 Voltydse huisvrouens
15 *Persoonlike dienste:* B.v. verpleërs en verpleegster, kelners in hotelle of in diens van die Spoorweë of van die handelslugdiens, haarkappers (-sters), koshuis- en huishoudelike personeel, kroegmanne, ens.
16 Werkloos tydens opname
17 Ander
18 Oorlede
19 Voorskole kinders
20 Geen verdere gesin – alleen vir gebruik in vraag F. 19
21 N.v.t.

I. 4 Doen die vrou tans, behalwe vir die behartiging van die huishouding, nog ander buitenshuise loonarbeid?

Ja	Nee
4	96

I. 5 Wat is die werklike aantal ure wat die vrou per dag buitenshuise loonarbeid verrig (Saterdae en Sondae word nie ingesluit nie)?

4 uur en minder	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14 uur en meer	N.v.t. werk nie
1	–	1	1	1	–	–	–	–	–	–	96

I. 6 Op hoeveel dae van die week verrig die vrou buitenshuise loonarbeid?

1	2	3	4	5	6	7	N.v.t.
–	–	–	–	2	2	–	96

I. 7 Meld asseblief ten opsigte van u kinders hoeveel skoolgaan, werk, ens.?

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	Nut
Voorskools	22	12	2								64
Skoolgaande: Tuis	14	10	5	1	1						69
Skoolgaande: Koshuis:	25	24	17	2	1	–	1				30
Andere opvoedkundige inrigtings:											
Tuis	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	100
Koshuis	11	21	–	–	–	–	–	–	–	–	87
Ongetroud werk en tuis	6	1	–	–	–	–	–	–	–	–	93
Ongetroud werk en uit	15	3	–	–	–	–	–	–	–	–	98
Getroud: Werk en woon tuis	1	–	1								98
Getroud werk en woon elders	10	8	4	3							75
Ander (spesifiseer)	7	3									

I. 8 Maak u tans van *voltydse* bediendes in u huishouding gebruik b.v. koskook, skoonmaak, ens.?

33 gesinne 1
41 „ 2
13 „ 3
3 „ 4
10 „ geen

I. 9 Maak u van *deeltydse* bediendes in u huishouding gebruik b.v. was-en-stryk, skoonmaak een keer per week, ens.?

45	gesinne	1
42	„	2
5	„	3
1	„	4
7	„	geen

I. 10 Het u 'n Blanke voorman op u plaas of plase?

Ja	9
Nee	91
N.v.t.	–

I. 11 Meld van hoeveel Bantuarbeiders u op u plaas gebruik maak:

Permanent
Tydelik
Deeltyds/Seisoen

H. INKOMSTE

H. 1 Wat is u totale inkomste per jaar? Indien die vrou werk, voeg haar inkomste by die van die man.

Geen	Minder as R200	R201–400	R401–800	R801–1200	R1201–1600	R1601–2000	R2001–2400	R2401–2800
–	–	–	2	1	4	4	4	10
R2801–3200	R3201 3600	R3601–4000	R4001–4400	R4401–4800	R4801–5200	R5201–5600	R5601–6000	R6001–6400
3	–	3	4	–	6	4	6	2
R6401–6800	R6801–7200	R7201–7600	R7601–8000	R8001–8400	R8401–8800	R8801–9200	R9201–9600	R9601–10000
2	–	4	1	4	4	2	–	3

R10,001–10,400	R10,400–10,800	R11,201–11,600	R11,601–12,000	R12,000 en meer (spesifiseer)
–	4	1	–	16

J. 2

Geen	Minder as R200	R201–400	R401–800	R801–1200	R1201–1600	R1601–2000	R2001–2400	R2401–2800
–	3	4	13	4	8	9	5	12
R2801–3200	R3201–3600	R3601–4000	R4001–4400	R4401–4800	R4801–5200	R5201–5600	R5601–6000	R6001–6400
4	5	3	6	1	5	2	2	2
R6401–6800	R6801–7200	R7201–7600	R7601–8000	R8001–8400	R8401–8800	R8801–9200	R9201–9600	R9601–10000
–	–	3	–	–	–	–	1	2

R10,001–10,400	R10,401–10,800	R11,201–11,600	R11,601–12,000	R12,000 en meer (spesifiseer)
2	2	–	2	

J. 4 Hoeveel persone moet versorg word uit die bogenoemde inkomste dit wil sê die egpaar tesame met ander afhankelikes?

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10 en meer
–	–	18	22	26	24	6	1	2	1

K. BATES

K. 1 Aan wie behoort die eiendom waarop u tans woonagtig is?

Aan man of/en vrou	66
Aan ouers/bly gratis	3
Aan ouers/huur ens.	4
Huurgrond	12
Verblyf as deel van salaris	–
Word tans nog aangekoop/deur middel van lening	10
Ander (spesifiseer)	5

K. 2 Hoe groot is die eiendom waarop u tans woon (net t.o.v. plase)?

Plaas ..... morg
N.v.t.

K. 3 Watter soorte vee hou u aan en hoeveel (net t.o.v. plase)?

Beeste	Ja	Nee	N.v.t.	Getal.....
Skape	Ja	Nee	N.v.t.	Getal.....
Koeie	Ja	Nee	N.v.t.	Getal.....
Bokke	Ja	Nee	N.v.t.	Getal.....

K. 4 Beskik u oor of dra u by tot:

	Ja	Nee
'n begrafnisfonds of -polis	50	50
'n lewens- of uitkeerpolis	81	19
'n pensioenfonds	5	95
Werkloosheidsversekeringsfonds	2	98
Studiepolisse vir kinders	13	87
Vrywillige siekteversekering	4	96
Verpligte mediese fonds	–	100

K. 5 Besit u nog 'n ander plaas as die een waarop u tans woon?

Geen	1	2	3	4	5	6	7+	N.v.t.
58	22	11	5	3	1	–	–	–

Opmerking: Waarmee word daar hoofsaaklik geboer?

K. 6 Waarmee boer u hoofsaaklik?

Akkerbou	8
Vee: skape	22
Vee: beeste	9
Bosbou	5
Gemeng	56
N.v.t.	–

Opmerking: Indien gemengde boerdery, omskryf watter soorte:
Indien u twee of drie soorte boerderye in dieselfde of verskillende distrikte het, gee meer besonderhede:

L. ONTSPANNING, SPORT EN KULTURELE BEDRYWIGHEDE

L. 1 Behoort u aan 'n kultuurvereniging(s) b.v. toneel-, debat-, ballet-, sang- of operavereniging?

Man	1
Vrou	–
Beide	–
Geeneen	99

L. 2 Behoort u aan 'n sosiale, vermaaklikheids- of sportvereniging(s) b.v. president, voorsitter, skeidsregter, afrigter, speler van 'n sportklub of -unie, ens.?

Man	15
Vrou	1
Beide	10
Geeneen	74

L. 3 Hoe dikwels woon u bioskoopvertonings by?

	Weekliks	Maandeliks	Kwartaalliks	Jaarliks	Minder	Nooit
Man	1	8	32	26	11	21
Vrou	1	9	32	27	11	20

L. 4 Hoe dikwels woon u konserte by?

	Weekliks	Maandeliks	Kwartaalliks	Jaarliks	Minder	Nooit
Man	–	1	29	51	9	10
Vrou	–	1	29	51	9	10

L. 5 Hoe dikwels woon u as toeskouer of deelnemer sportbyeenkomste by?

	Weekliks	Maandeliks	Kwartaalliks	Jaarliks	Minder	Nooit
Man	8	21	29	29	4	8
Vrou	7	19	30	31	5	8

L. 6 Dink u daar bestaan in u omgewing nie genoeg geleentheid/fasiliteite vir ontspanning nie?

Ja	Nee	Geen mening
33	64	3

Indien ja geantwoord, meld in watter opsig:

L. 7 Het u 'n radio/radiogram wat in 'n werkende toestand is tot u beskikking in u tuiste of motor?

Ja	Nee
99	1

L. 8 Is u lid van 'n bibliotheek?

Man	1
Vrou	16
Beide	20
Geeneen	63

L. 9 Hoe dikwels lees u koerante?

	Daagliks	Nie daagliks maar weekliks	Minder as weekliks	Nooit
Man	40	39	11	10
Vrou	22	46	22	10

L. 10 Watter koerante lees u?

Dagblaaie Weekblaaie Tweeweekliks

L. 11 Lees die vrou 'n tydskrif vir dames

Ja	Nee
85	15

L. 12 Indien wel, volg die vrou ooit die wenke wat in die rubrieke aangebied word, b.v. wenke in verband met kleding, voedselbereiding, kinderversorging, skoonheidsversorging?

Ja	Nee	N.v.t.
77	8	15

L. 13 Hie dikwels lees die man en vrou tydskrifte en watter soorte lees hulle?

	Ten minste een p.w.	Nie weekliks nie maar ten minste p.m.	Minder as een p.m.	Nooit of minder as een p.j.
Man	74	14	5	7
Vrou	77	12	6	5

Soort tydskrifte:

	Weekliks	Tweeweekliks	Maandeliks
Man			
Vrou			

L. 14 Hoe dikwels lees u boeke?

	Ten minste een p.w.	Nie weekliks nie maar ten minste maandeliks	Minder as een p.m.	Nooit of minder as een p.j.
Man	9	22	26	43
Vrou	17	34	26	23

L. 15 Welk soort boeke lees u?

	Man	Vrou	Beide	Geen
Fiksie	15	15	28	42
Non fiksie	2	22	44	32
Beide	14	14	15	57

L. 16 Beskik u of 'n lid van u gesin wat by u inwoon oor 'n motorvoertuig (nie motorfiets/bromponie, ens.)?

Ja	Nee
98	2

L. 17 Waar het u u laaste vakansie dit wil sê gedurende die jare 1962, of 1963, deurgebring?

Die tydperk tuis gebly	1
Grootste deel tuis en enkele dae weg	4
By familie en vriende weg van huis	8
By binnelandse vakansieoorde	22
By see	35
Buitelands	1
Geen vakansie gehou nie	29

L. 18 Stuur u aan u bure of hulle aan u 'n karmenaadjie wanner geslag word?

Ja	Nee	Slag nie vir eie gebruik	N.v.t.
85	12	3	–

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

A. Empirisch-wetenschappelijke werken, essays, polemische geschriften, kronieken

ANDREWS, H. T., e.a.	South Africa in the Sixties; a socio-economic survey. Cape Town, 1962, 216 pag.
BAKKER, C.	Volksgeneeskunde in Waterland; een vergelijkende studie met de geneeskunde der Grieken en Romeinen. Amsterdam, 1928, 631 pag.
BARRY, ANNA	Ons Japie; dagboek gehou gedurende die Driejarige Oorlog. Johannesburg-Kaapstad, 1960, 118 pag.
BILJON, P. VAN.,	Grensbakens tussen blank en swart in Suid-Afrika; 'n historiese ontwikkeling van grensbeleid en beleid van grondtoekenning aan die Naturel in Suid-Afrika. Kaapstad-Johannesburg, 1947, 490 pag.
BOËSEKEN, A. J.,	Simon van der Stel en sy kinders. Kaapstad, 1964, 277 pag.
BOTHA, D. P.,	Die opkoms van ons Derde Stand. Kaapstad, 1960, 173 pag.
BREDELL, H. C., en P. GROBLER	Gedenkschrifte van Paul Krüger. Pretoria 1947, 247 pag.
CILLIERS, S. P. (samensteller)	Wes-Kaapland; 'n sosio-ekonomiese studie. Stellenbosch, 1964, 260 pag.
CILLIERS, S. P.,	Gesonde gesinsbou. Stellenbosch, 1960, 80 pag.
COETZEE, A.,	Die Afrikaanse volkscultuur. Amsterdam-Kaapstad, 1960, 156 pag.
COETZEE, J. CHR.,	Onderwys in Transvaal, 1838–1937. Pretoria, 1941, 219 pag.
Commission for the Socio-Economic Development of the Bantu Areas in the Union of South Africa	Summary of the Report. Pretoria, 1955, 213 pag.
CRONJÉ, G.,	Akademiese vryheid het ook sy grense. (Dagbreek, 19 juli 1964).
CRONJÉ, G.,	'Egskeiding en huweliks- en gesinsontbinding; 'n sociologiese studie'. Amsterdam, 1933, 326 pag.
CRONJÉ, G., en J. D. VENTER	Die patriargale familie; 'n kultuursosiologiese studie. Kaapstad-Pretoria, 1959, 178 pag.
DEENEN, B. VAN,	Die ländliche Familie unter dem Einflusz von Industrienähe und Industrieferne; eine familiensoziologische Untersuchung zweier Landgemeinden im Nördlichen Vorland des Rheinisch-Westfälischen Industriegebietes, Berlin, 1961, 96 pag.
Department of Agricultural Technical Services	Agriculture in the economic development of South Africa, 1959, 451 pag.
Department of Information	The progress of the Bantu peoples towards nationhood. Pretoria, z.j. 144 pag.
Departement van Landbou	Agro-ekonomiese opname van die Unie-Pretoria, 1947, 183 pag.
Departement van Landbou	Agro-ekonomiese streeksindeling III (Die Drakensberg-weistreke). Pretoria, 1948, 63 pag.
idem	Agro-ekonomiese opname IV (Gemengde boerderystreke Oos van die Drakensbergskeiding). Pretoria, 1951, 118 pag.
idem	Sleutel tot die agro-ekonomiese kaart van die Unie van Suid-Afrika. Pretoria, 1951, 29 pag.

Departement Mynwese — Die geologie van die terrein besuide Ermelo. Pretoria, 1949.

idem — Delfstowwe van die Unie van Suid-Afrika. Pretoria, 1940, 582 pag.

idem — Die delfstowwe van die Unie van Suid-Afrika. Pretoria, 1959, 635 pag.

DOUMA, W. H., — Het gezin op een verstedelijkend platteland; een gezinssociologisch onderzoek in twee Zuid-Hollandse plattelandsgemeenten met een verschillende urbanisatiegraad. Wageningen, 1961, 117 pag.

ENGELBRECHT, S. P. e.a. — Pretoria (1855–1955). Pretoria, 1955, 397 pag.

FISCHER, MARIA A. — Tant Miem Fischer se Kampdagboek (mei 1901–augustus 1902). Kaapstad, 1964, 141 pag.

GORDON-BROWN, A. e.a. — Yearbook and guide to South Africa. London, 1962, 736 pag.

GRAY, ETHEL L. en JAMES — A history of the discovery of the Witwatersrand gold fields. Johannesburg, 1940, 198 pag.

HEEVER, C. M. VAN DEN, en P. DE V. PIENAAR — Kultuurgeskiedenis van die Afrikaner; die eerste beskrywing van die Boere-volkslewe in al sy vertakkinge. Deel I Kaapstad, 1945, 453 pag. Deel II Kaapstad, 1947, 465 pag. Deel III Kaapstad, 1950, 534 pag.

HOFMEYR, N., — Kijkjes in onze geschiedenis; een leesboek voor school en huisgezin. Pretoria, 1896, 166 pag.

JAARSVELD, F. A. VAN., — Die eenheidstrewe van die republikeinse Afrikaners, Deel I: Pioniershartstogte (1836–1864). Johannesburg, 1951, 336 pag.

KAPTEIN, A., — De Unie van Zuid Afrika. Amsterdam, 1952, 321 pag.

KEET, B. B., — Suid-Afrika – Waarheen?; 'n Bydrae tot die bespreking van ons rasseprobleem. Stellenbosch, 1956, 96 pag.

Kommissie van Ondersoek na Blanke Bewoning van die Platteland — Verslag. Pretoria, 1959, 64 pag.

Kommissie van Ondersoek insake die gesinslewe — Kerk en huisgesin. Kaapstad, 1959, 219 pag.

idem — Krimpende kindertal. Kaapstad, 1959, 192 pag.

idem — Egskeiding. Kaapstad, 1959, 179 pag.

KOOY, G. A., — Het veranderend gezin in Nederland. Assen, 1957, 244 pag.

KOOY, G. A., — De oude samenwoning op het nieuwe platteland. Assen, 1959, 235 pag.

KÖTTER, H., — Changes in urban-rural relationships in industrial society. In: International Journal of Comparative Sociology, 1963.

KRUGER, B. R., — Die ontstaan van die Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika. Pretoria, 1957, 256 pag.

MARAIS, BEN, — The two faces of Africa. Pietermaritzburg, 1964, 205 pag.

MERWE, A. VAN DER., — Die huwelik. Bloemfontein, 1953, 247 pag.

MERWE, H. J. J. M. VAN DER., — Scheepsjournaal ende Daghregister. Pretoria, 1958, 222 pag.

MERWE, J. D. G. VAN DER., — 'n Sosiologiese ondersoek na die gesinslewe van die stad Germiston. (Gestencild proefschrift Un. van Pretoria), 1963, 309 pag.

MERWE, P. J. VAN DER., — Trek; studies oor die mobiliteit van die pioniersbevolking aan die Kaap. Kaapstad, 1945, 312 pag.

MULLER, JAC. J., Die Christelike sektewese. Kaapstad, 1936, 219 pag.
MULLER, C. F. J., Johannes Frederik Kirsten oor die toestand van die Kaapkolonie in 1795; 'n kritiese studie. Pretoria, 1960. 110 pag.
MULLER, C. F. J., Die Britse Owerheid en die Groot Trek. Johannesburg, 1963, 341 pag.
N.N. Dorpe in Oos-Transvaal. (Een verzameling stencils, geschreven in 1952 en aanwezig in het Staatsarchief, Unie-gebouw, Pretoria).
OGBURN, W. F., Social Change. New York, 1922.
OPPERMAN, J. D. R., Die geskiedenis van Ermelo vanaf sy stigting (1860) tot 1902. (Gestencilde MA-verhandeling Un. van Pretoria) 1948, 236 pag.
PATTERSON, SHEILA., The last Trek; a study of the Boer People and the Afrikaner Nation. London, 1957, 336 pag.
PELZER, A. N., Geskiedenis van die Suid-Afrikaanse Republiek, Deel I: Wordingsjare. Kaapstad, 1950, 245 pag.
PELZER, A. N. e.a., Die Voortrekkermonument Pretoria, 1955, 87 pag.
PISTORIUS, P. V., Die Trek is virby. CNA Ltd, South Africa, 1957, 91 pag.
PREEZ, A. B. du., Eiesoortige ontwikkeling tot volksdiens; die hoop van Suid-Afrika. Kaapstad-Pretoria, 1959, 280 pag.
Pretoria Municipality and the General Manager, South African Railways The city of Pretoria and districts. Johannesburg, 1913, 164 pag.
REDFIELD, R., The folk society. In: American Journal of Sociology, 1947, (pag. 293–308, Vol. 52)
ROSENTHAL, E., General De Wet; a biography, CNA Ltd, South Africa z.j., 178 pag.
SCHAPERA, I., e.a. The Bantu-speaking tribes of South Africa. Cape Town, 1959, 451 pag.
SCHELSKY, H., Wandlungen der Deutschen Familie in der Gegenwart. Stuttgart, 1954, 357 pag.
SCHOLTZ, G. D., Het die Afrikaanse volk een toekoms? Johannesburg, 1955, 173 pag.
idem 'n Swart Suid-Afrika? Kaapstad 1964, 145 pag.
SERFONTEIN, M. J. (samensteller) Kristalle; gekeurde essays. Johannesburg, 1952, 150 pag.
Sinodale Kommissie van die NG Kerk Die De Vos-beweging gesien in die lig van die feite. (Brochure), 1945, 30 pag.
SMALL, ADAM., Die eerste steen? Kaapstad, 1961, 111 pag.
SPOELSTRA, B., Die 'Doppers' in Suid-Afrika 1760–1899. Kaapstad, 1963, 313 pag.
STEYN, ANNA F., Die rolle van die man en die vrou in die Kaapse Kleurlinggesin. (Gestencild proefschrift, Universiteit van Stellenbosch), 1961, 354 pag.
SWART, M. J., Hendrik Teodor Bührmann; sy rol in die Transvaalse Republiek. Kaapstad-Pretoria, 112 pag.
TOEKOMS, Jan., South Africa's eleventh hour. CNA Ltd, South Africa, 1958, 120 pag.
TÖNNIES, F., Gemeinschaft und Gesellschaft. Berlijn, 1912, 312 pag.
VENTER, P. W., Onkerksheid; 'n sosiaal-historiese en godsdiens-sosiologiese ondersoek. Pretoria, 1957, 291 pag.
WOLHUTER, HARRY., Memories of a game ranger. CNA Ltd, South Africa, 1950, 313 pag.

WALKER, ERIC A., — A history of Southern Africa. London, 1962, 973 pag.
idem — W. P. Schreiner; a South African. CNA Ltd., South Africa, z.j., 198 pag.
WALTON, J., — Fort Merensky, Botsabello, Middelburg, Transvaal. In: Stigting Simon van der Stel, Bulletin 3, 1961, 8 pag.
WEBB, H. S., e.a., — A survey of the resources and development of the Southern Region of the Eastern Transvaal Lowveld. Barberton, 1954, 211 pag.
WYK LOUW, N. P. VAN, — Liberale Nasionalisme; gedagtes oor die Nasionalisme, Liberalisme en Tradisie vir Suid-Afrikaners, met een kulturele Nadrup. Kaapstad, 1958, 132 pag.

B. Registers, statistische verslagen, couranten, jaarverslagen

I. BEVOLKING

Uitslag van de volkstelling, gehouden in de Zuid-Afrikaanse Republiek den 1ste April 1890. Pretoria, 1891 (exemplaar aanwezig in de Staatsbibliotheek te Pretoria).
Statistics of the Transvaal Colony for the years 1902–1907. Pretoria, 1908 (exemplaar aanwezig in de Staatsbibliotheek te Pretoria).
Buro vir Sensus en Statistiek — Alle publicaties, welke onmiddellijk betrekking hebben op de na 1900 gehouden volkstelling (1904, 1946, 1951, 1960). Van ieder dezer publicaties is een exemplaar aanwezig in de Staatsbibliotheek te Pretoria.
idem — Sterfgevalle Suid-Afrika en Suidwes-Afrika 1958 en vorige jare.
idem — Uniestatistieke oor vyftig jaar (1910–1960).
STEYN, D., — Steyn – afkoms en geskiedenis van Voortrekker Hermanus 1791–1869 en nageslag (familieregister in manuscript).

II. GRONDEIGENDOM EN -VERVREEMDING

registers van grond en -vervreemding van Ermelo (aanwezig in het Aktenkantoor te Pretoria).
registers van voldane 'hereregte', 1953–1963 (aanwezig in het Landdrostkantoor te Ermelo).
Buro vir Sensus en Statistiek — Oordrag van plattelandse vaste eiendom, 1930–1960 (24 verslagen).
idem — Spesiale verslag no. 156; Oordrag van eiendom op die platteland, 1 april 1927 tot 31 maart 1944.

III. LANDBOUW

Alle publicaties, welke onmiddellijk betrekking hebben op de landbouwtellingen (1918 en volgende jaren). (Van ieder dezer publicaties is een exemplaar aanwezig in de Staatsbibliotheek te Pretoria).
Afdeling Ekonomie en Marke Departement van Landbou-ekonomie en -bemarking — 'n 'Kortbegrip' van Landboustatistiek van die Unie van Suid-Afrika.
idem — Aanvullende gegewens tot kortbegrip van Landbou-Statistiek van die Unie van Suid-Afrika.

IV. KERKELIJK LEVEN

Origineel Huwelijksregister der Ned. Geref. Gemeente

	Ermelo, 1874–1905 (aanwezig in het archief der NG Kerk te Ermelo).
ENNIS, P. W., e.a.	Algemeen verslag van den toestand der Gemeente Ermelo (1887–1889, 1890, 1891, 1892–1893, 1894–1895, 1896–1898). (Aanwezig in het archief van de NG Kerk te Pretoria).
idem	Verslag van den staat van den godsdienst in de Gemeente Ermelo voor 1897 en 1898 (art. 50). (Aanwezig in het archief van de NG Kerk te Pretoria).
	De Vereniging, Kerkblad der Ned. Herv. of Gereformeerde Kerk, Z.A.R., jaargang 1899 (Aanwezig in het archief van de NG Kerk te Pretoria).
	Jaarboek van die Nederduitse Gereformeerde Kerke, 1964.
V. KLIMAAT	
Weerburo	Klimaat van Suid-Afrika, Deel 1 (klimaat-statistieke).
idem	Klimaat van Suid-Afrika, Deel 2 (reënval-statistieke).
VI. DIVERSEN	
	De Hoogevelder, jaargangen 1908 en 1919 (leggers aanwezig in de Bibliotheek te Ermelo).
	Piet Retief Echo, jaargang 1917. (legger aanwezig in de Bibliotheek te Ermelo).
	Die Hoëvelder (byvoegsel tot die Hoëvelder by geleentheid van Ermelo se 75-jarige bestaan), 1955.